

MAGYAR SZEMLE

Főszerkesztő: *Gróh Gáspár*

A szerkesztőbizottság elnöke:

Kodolányi Gyula

Szerkesztőbizottság: *Czakó Gábor, Egedy Gergely, Granasztói Péter, Hörcher Ferenc, Kulin Ferenc, Szekér Nóra, Szmodis Jenő, Tonk Márton*

Olvasószerkesztő: *Pápai Luca*

Szerkesztő: *S. Király Béla, Stamler Ábel*

Online szerkesztő: *Horváth István*

Tördelés: *Dombi Viktória*

ÚJ FOLYAM XXIX.

2020/9–10. SZÁM

GRÓH GÁSPÁR	<i>Feri bácsi vadászkabátja</i>	3
MISKOLCZY AMBRUS	<i>A régi magyarországi szabadkőművesség kozmopolitizmus és nacionalizmus között – 1. rész</i>	6
LAKATOS ARTÚR	<i>Magyar regionális egységtervek Wesselényi Miklóstól Szoboszlai Aladárig</i>	18
KODOLÁNYI GYULA	<i>Szent-Iványi Domokos, Antall József és a magyar közép – Metszetek egy szellemi és politikai térből – 2. rész</i>	33
PRITZ PÁL	<i>Új Szellemi Frontok történelmünkben – 2. rész</i>	50
FRENYÓ ZOLTÁN	<i>A filozófusok szenátusa és a nemzet filozófiája – Szempontok a magyar filozófiai kánon problémájához</i>	62
MOLNÁR TAMÁS	<i>Visszatekintés – Barna Teréz fordítása</i>	74
VERES ILDIKÓ	<i>Az Abszolútum vonzásában – Molnár Tamás eszmevilágának koordinációs pontjai</i>	85
SZÖRÉNYI LÁSZLÓ	<i>Zrínyi hányadik éneke?</i>	92

JOÓ TIBOR	<i>Hunnia (részlet)</i>	98
-----------	-------------------------	----

KÖRKÉP

TÓTH KLÁRA	<i>„...mélyen univerzális és mélyen cseh...”</i> – In memoriam Jiří Menzel	100
S. KIRÁLY BÉLA	<i>Túl az óperencián...</i>	103
LUDMANN MIHÁLY	<i>Magyar egyetemek</i> – Könyvek, kolostorok és iskolák	107
GRÓH GÁSPÁR	<i>Jankovics Marcell Trianonja</i>	116
KERTÉSZ GÁBOR	<i>Ki a magyar?</i> – Jogászai gondolatok a magyar és a kettős állampolgárságról	120
MÉNES ANDRÁS	<i>Negyven éve hunyt el Jean Piaget</i>	129
SZERZŐINK		133

Lapszámunk illusztrációit Nagy Béla (BTK Történettudományi Intézet), illetve Ludmann Mihály jóvoltából közöljük. A Szent-Iványi Domokosról készült fotókat a Magyar Szemle Könyvek sorozatban megjelent *The Hungarian Independence Movement 1939-1946* című kötetből válogattuk. A fedélen Szent-Iványi Domokos, és testvére Ádám, illetve nagyapjuk, Kálmán látható egy 1916-ban készült felvételen. (A fotó Szent-Iványi Ágnes tulajdona.)

GRÓH GÁSPÁR

FERI BÁCSI VADÁSZKABÁTJA

Már annak is félszáz éve, hogy odafent, a hajdani Liptó megye egyik nagy múltú és szürke jelenű városában zárványként megőrződött családi fészekben pergett a harmincas években készült, amatőr felvételnek kiváló minőségű film. A kályhában a tűz pattogott, a szobában nemcsak a vetítés fényei tették láthatóvá a részben már egy másik világba költözött családtagokat, barátokat, hanem a lángok kiszűrődő narancsvöröse is eleven színt adott arcuknak. A valahai Magyarország északi peremvidékéhez közeli kisvárosban, mint annyi más hasonló városkában sokfelé, nem voltak ritkák az ilyen, süllyedőfélben lévő, vagy már szinte egészen víz borította szigetek. A felnőttek nem akartak arra gondolni, ami gyerekként eszünkbe sem jutott, hogy miként nyeli el őket és velük valami visszahozhatatlant az idő, pedig a történelem már elvégezte a sorsukat. Tudhattuk volna persze akkor is, hogy elmennek mind a még megmaradt öregek, akiket azóta már az akkori ifjabb generáció is követett – hogy majd, a gyökerek szakadtán, az ő gyerekeiket is elnyelje a megváltozott világ. Hogy ők mire emlékeznek abból, amitől el kellett búcsúzniuk, nem tudom. Nekem legalább maradt valami emlékem az önmagát túlélte, elköszönőben lévő múltból, még érezhettem a 20. századi atlantisziak testmelegét, szívhattam azok szivarfüstjét, akik számára még tapintható volt az a régebbi múlt, amit már Mikszáth is elsíratott. Dédnagyanyám öccse még kacagva-dörmögve idézte egy valahai tisztújítás emlékét, amikor a szomszéd járás küldötteit az asztal alá itták, hogy azután egy újabb társaságot hívjanak ki hasonló nemes versengésre. Mondani sem kell, ők győztek, és diadaljelvényként a vesztesek elgyalázott alsóneműjét akasztották ki az ablakba...

Erről, talán szerencsére, még nem készülhetett film, mert azt csak később találták föl. Nagybácsim ösztönei viszont pontosan jelezték, hogy elmúlik az a világ, amibe született. Derűsen tudomásul vette mint megváltoztathatatlant, de nem tudta elfogadni. És ezért, mert ő már és még megtehetette, beszerzett egy filmfelvevő gépet. A család természetesen örvendezett a megörökítésének, mintha csak ennyi lett volna az egész. De többről volt szó, mint amiről beszélni lehetett: egy süllyedő világ dokumentálásáról. Hogy legalább ezek a néma filmkockák őrizzenek meg valamit abból, amit lenyel az idő.

Bő tíz év, és évszázadosak a hajdani felvételek. Ma már digitalizálva nézhetem őket a számítógépen. Akkor a felső ajtófélfára akasztott

vásznon jelent meg az a téli táj is, melyben vadászok koccintottak, vídáman topogva. Nagybácsim másra bízta a felvevő indítását, miután beállította a képet. Így látható ő is, a vadászok között, félkabátban, aminek prémgallérját alighanem még egy farkas viselte saját bundája gyanánt. (Állítólag Liptóban máig ezen a tájon él a legtöbb farkas.) Vállán vadászpuska, belenevet a kamerába. És mellette az öreg vizsla – akinek foga nyomát apám örökre viselte, mert egy légy után kapva a vele játszó kisgyerek kezét is sikerült megfognia. Apám egy pillanatig sem haragudott meg e furcsa baleset miatt, és mindig arra vágyott, hogy kutyája legyen.

A vadászok közé azonban nem vágyott, pedig egy nyulat vele is lövettek. Nem volt szép találat, a sebzett állat vergődése egy életre letétette vele a vadászpuskát – amit később úgysem vehetett volna föl. Rövidesen jött még egy háború, mely után véget ért az a kor is, amiben, impériumváltás ide vagy oda, még megőrződött valami a békeidők atmoszférájából. Nagybácsim sem vadászhatott többé, a magafajták nem tarthattak puskát. Az új világ nem tűrhette a régi, jóízú, ártatlan vadászatonkat. Hogy mi mindent nem tűrt még, hogy mi vált lehetetlenné, hogy a puskán kívül mi mást kellett leadniuk, beszolgáltatniuk, miként lettek túlélő tanúi annak a vízőzön előtti világnak, amelynek korábban folytatói voltak, ezúttal nem érdemes beszélni – hiszen úgyis erről van szó. Apám a háború után egy évtizedig nem látogathatott gyerekkora városába, és amikor azt hitte, hogy legalább ennyi megengedett neki, újabb tíz évre elzárták ezektől az utaktól is.

Valamiféle kapcsolat azonban maradt az ottani és az itteni családrészek között. Így, amikor az *ostromban* bombatalálatot kapott lakásban a mindennapi élethez szükséges holmik oda vesztével apámnak sem volt télikabátja (másmilyen se), elküldték neki nagybátyjának a filmen látható, vadászatonk híján nélkülözhetővé, sőt fölöslegessé vált vadászkabátját. Igaz, már gallér nélkül. A meleg, rövid kabát alkalmas volt köznapi viseletre is, olajzöld színe nem rítt ki a lóden-korszak tónusai közül.

Aztán megint eltelt vagy másfél évtized. A kabát már régen nem volt nyilvánosan viselhető állapotban, de ez a kor a minden hasznosítható (kényszerű) megőrzésének kora volt. A legrosszabb ingek, nadrágok, kabátok, cipők még használhatók voltak kerti munkához, favágáshoz, hólapátoláshoz. Aztán megint eltelt néhány évtized. Apám már más, jobb karban lévő kabátromokban vágott fát és lapátolt havat, ha kellett. És öregedve, talán az egyetlen megvalósult gyerekkori álmaként, saját kutyájával járta a hegyoldalakat, mint ha vadászaton, de nem a vadászkabátban. Nagybátyja öröksége még megvolt, ott lógott a használhatatlan darabokat rejtő szekrényben. Megmaradt, mert senkinek nem volt

szíve kidobni, romjaiban is kézzel fogható emlékeként egy örökre leáldozott világnak. Amitől már nemcsak történelmi korok választották el apámat, hanem a maga életének lassú múlása is.

Talán ezért is volt olyan fontos neki a kutyája, mintha gyerekkora üzent volna vele. A kutyák persze cserélődtek, mert az élet igazságtalansága folytán bő évtizedeként váltották egymást. Apám egyikük nagyszerűségével sem tudott betelni, a családi ismerősök gyöngéden éles ironiával jegyezték meg, hogy az élet sokféle bizonytalansága közt csak az a bizonyosság, hogy apámat nem „úszhatják meg” kutya-történetei nélkül.

A vadászkabát ekkoriban első pillantásra méltatlan, valójában nagyon is megbecsült szerepet kapott. A kutyák alvóhelye lett – ami nem is volt olyan nagyon távol ősi feladataitól: a mesebeli messzeségbe került világban nagybácsim is leterítette a hóra, egykori, kezéhez szokott vizslája alá.

Aztán persze elmentek ezek a kutyák, elment apám is. A vadászkabát azonban ott maradt az elárvult vackon. Évekig néztem kegyelettel, mintha attól, hogy én sem dobom ki, visszatérhetne valami az elengedhetetlen múltból. Olyan elveszett időket idézett, amelyekre öröm volt emlékezni, miközben az elmúlásukon érzett fájdalom gyönyörűségével simogattam szememmel éveken át.

Azután be kellett látnom: nem őrizhetem tovább, meg kell válni tőle. Sem kidobni nem lehetett, sem eltemetni: „Itt nyugszik egy molyrágta vadászkabát. Emléke szívünkben örökké él”. Egy nyárvégi tűzrakás végeztével terítettem a lángokra. Olyan kegyeletteljes mozdulattal, ahogyan a nyitott sírgödör mellől egy búcsúrögöt dobunk ősi szokás szerint a koporsóra. Meg kellett tennem, hiszen ha én még meg is őrzöm a kabátot, utánam valaki úgy dobja a szemét közé, hogy közben a fejét csóválja: miként lehetett egy ilyen ócska, molyrágta kacatot őrizgetni? Csak az adhatja meg egy tárgynak is a végtisztességet, aki tudja, minek a történetét zárja le, és tudja azt is, hogy ezzel az ismerettel neki kell elszámolnia. Kívülállónak a hajdani farkasprémes vadászkabát ekkor már csak koszlott, molyfészek, avított kutyaszagot árasztó, eredeti rendeltetésére már nem is emlékeztető rongydarab volt.

Füst és hamu lett, ahogyan lassan elparázlott. És ahogyan hívó ember számára a halál a test romlandó sátrának levetése, egy romló földi arc égi másának megtalálása, úgy a foszladozó múlt elhamvadó darabja is az örökkévalóságba költözött. Ahogyan lassan kialudt a tűz, leszállt az őszi este, el kellett köszönni mindattól, amit a kihunyó parázs még üzent. A múlt feneketlen kútjával szemben a jövő sötétlő égbe nyúló végtelenje állt, valamiként egymásban tükröződtek. Közéjük szorulva tanulgattam a megtanulhatatlant.

A RÉGI MAGYARORSZÁGI SZABADKŐMŰVESSÉG KOZMOPOLITIZMUS ÉS NACIONALIZMUS KÖZÖTT

1. rész

Ha a felvilágosodást valláshoz hasonlítjuk, akkor azt mondhatjuk, hogy annak egyháza a szabadkőművesség volt, temploma pedig a szabadkőműves páholy.¹ A páholy szakralizált és egyben szabad tér, oázis a profán világ sivatagában. Itt dicsőítették Istent, a világegyetem Építőmesterét, és azt tervezgették, hogy miként tehetnék jobbá a földi világot. Szertartásaikkal és legendáikkal az idők kezdetéig vitték vissza a mozgalom eredetét szinte Ádámgig, és Bölcs Salamontól Krisztusig mindenkit, akit érdemesnek tartottak, szabadkőművesnek nyilvánítottak. A mozgalom Angliában született, mintegy válaszként a burzsoá romlottságra. Az amerikai szabadkőművesek el is szakadtak az anyaországtól. Az egydolláros bankjegyen ott díszleg a legtökéletesebb építmény, a piramis, mögötte a zöldellő táj: Amerika, és előtte a sivatag: Európa.

Ezek után nem csoda, hogy a szabadkőművesség divatban van, és egyben a divat áldozata is. Korábban is így volt. Az egykori szabadkőműves Churchillnek is voltak olyan gyenge pillanatai, amikor Leninben és Trockijban az illuminátus rend vezetőjének, Weishauptnak az örököseit látta.² Nem tudni, hogy a brit államférfi tudott-e arról, hogy Trockij hajdan tanulmányt is írt a szabadkőművességről, amely sajnos elveszett. Emlékirataiban viszont a szabadkőművesség sokszínűségére is felhívta a figyelmet, maskarának nevezve az egész jelenséget, amelyre azért volt szükség, mert „az új morál sokkal lassabban kristályosodott ki, mint ahogy a régi eltűnt”, és ezért „őrizték a régi erkölcsi formákat, amelyek társadalmi alapjait a történelem már régóta aláásta”. „A tevékeny kőművesség spekulatív lett”, viszont nagyon is változó tartalommal. Erről vitatkozhatunk, nyomozhatunk, az viszont kétségtelen, hogy olyan nagy összeesküvők, mint Trockij, Hitler vagy Codreanu jócskán merítettek a szabadkőműves szervezkedési technikákból, miközben a kommunisták betiltották a szabadkőművességet, a fasiszták pedig egyenesen démonizálták. Ez történt némileg nálunk is. És történik ma

¹ A Magyar–Román Történész Vegyesbizottság 24. ülésén (Budapest, 2019. október 2–5.) elhangzott előadás bővített változata, amelybe azt is beleszóltam, ami a vitán elhangzott, és amiről az ülészakot követő tanulmányi kirándulás folyamán beszélgettünk.

² Jasper Riedley: *The Freemasons*. 1999, London, 116.

is. Példa rá a pletykálás, finomabban szólva a szóbeli történelem. Az ebben feltáruló kvázi-kozmosz gyanakvás légkörére és a vonatkoztatásos spekulációs logikára jellemző, hogy miután megjelent néhány vitázó jellegű tanulmányom,³ akkor egyik barátom figyelmeztetett, ha sokat ugrálok, a kvázi-mindenható szabadkőművesek ki fognak nyírni, mert a nagy tekintély, akinek művét bírálattal illetem, szabadkőműves; és amikor mondtam, hogy nem az, sőt éppen alábecsüli a szabadkőművesek pozitív szerepét, akkor barátom a következő intéssel zárta le a beszélgetésünket: akkor rólad is azt mondják, hogy szabadkőműves vagy! Amikor pedig megjelent egy rövid kis népszerűsítő cikkem a magyar szabadkőművességről,⁴ akkor akadt, aki féltő módon tudakolta, hogy nem lett-e valami bajom belőle. Úgy látszik, ügyes-bajos témáról van szó, és ezért is érdekünk a tisztánlátás, már amennyire lehet. A lehetőségnek forrásaink szűkösége szab határt; ugyanakkor a képzelet és némi eddig ismeretlen, új forrásanyag segíthet azon, hogy ne pamfletet írjunk, vagy *historia domust*. A szabadkőműves-irodalommal általában az a baj, hogy ha nem szabadkőműves írja, akkor – tisztelet a kivételnek – nehezen érti meg a szabadkőműves világnézetet és hitvilágot, ha pedig szabadkőműves, akkor bölcsen hallgat erről, vagy rejtélyeskedik. Igaz, rejtély van bőven – mint mindig és mindenütt a történelemben. Okkal vélte Mikszáth Kálmán *Vén gazemberének* népe: a szabadkőművesség „az egy külön titokzatos ország”,⁵ és ennek legjobbjai következesen keresték az univerzalizmus és a partikularizmus, mármint a kozmopolitizmus és a nacionalizmus egyensúlyát.

Hogyan értékelte a szabadkőművességet és dilemmáit régi történetírásunk?

Ha egy szóban kellene válaszolni, mondhatnánk: vegyesen – még egyazon műben is. Legjobb példa erre az első és utolsó igazán nagy magyar történelmi elbeszélés, Szekfű Gyula *Magyar története* az 1930-as évek derekáról. Nála először „az egyelőre még alkotásképtelen bomlasztó erők nagy tömege torkollott össze a szabadkőművességben”, amely Nyugat felől hódított teret. Aztán az egyszerű krónikás szenvtelenségének látszatával jelezte, hogy gróf Draskovics János 1770-es években a hazai szabad-

³ Miskolczy Ambrus: *A magyar demokratikus kultúra „eredeti jellegzetességeiről” 1790–1849*. Napvilág Kiadó, 2006, Budapest; *A felvilágosodás és a liberalizmus között. Folyamatosság vagy megszakítottság? Egy magyar történelemszöveg anatómiája*. Lucidus Kiadó, 2007, Budapest

⁴ Miskolczy Ambrus: *A szabadkőművességtől a nyilvánosságig*. In *História*, 2009. 4. sz. melléklet I–VII.

⁵ Mikszáth Kálmán összes művei. CD Arcanum

kőművességet független szervezetté tette, amikor életre hívta a Szabadság Rendet (*Systema Constitutionis Latomiae Libertatis sub Corona Hungariae in Provinciam redactae*). Erről a vállalkozásról nem sokat árult el Szekfű, az alapítót viszont némileg humanitárius bohócként állította elénk, aki azért hívta életre a nagy páholyt, hogy „emberbaráti működésének szélesebb teret találjon, miután nem elégítette ki többé az, hogy szegényeknek alalmazását adott és birtokán vasárnapi istentisztelet után a templom előtt órák hosszat prédikált parasztjainak a »szorgalomról, munkás életről, felebaráti szeretetről, a mezőgazdaság megjavításáról, a verejtékes munka édes-voltáról.«”⁶ Hosszasan ecsetelte Szekfű a továbbiakban azt, hogy a szabadkőművesség tagadja a tételes, pozitív vallásosságot, istenfogalma „homályos, alakatlan, sokféleképp kitölthető és magyarázható”. És így „szinte vallása lesz ez a laicizált humanizmus sok őszinte embernek”, a felvilágosodás egyházellenessége megrengeti „a barokk építmény legfőbb tartóoszlopát”. És aztán ebben a Szekfű-féle előadásban a szabadkőműves világ visszasságainak ecsetelése – rózsakeresztes alkímia, karrierrista figurák beszivárgása, frivolitást leplező álpáholyok – szinte nagyobb teret kap, mint maga a mozgalom. A mérleg viszont pozitív: „Egészében véve a szabadkőművesség az új szellemű Magyarország kialakulásának egyik legfőbb tényezője volt, s a legelső, mely már elég helyzeti energiát gyűjtött magába, hogy hozzákezdhesen a régi életformák megváltoztatásához.” Mert „a páholyok munkájában egy-egy vidék minden magyar ura összetalálkozott, s ezzel az érintkezésnek soha nem látott intenzitása fejlődött ki”. Ez a „szabadkőművesség vidékek, tájak, vármegyék korlátain túl tudta egyesíteni embereit céljai szolgálatában.” Viszont a célokról már nem igazán kapunk képet. Márpedig az 1920-as években Mályusz Elemér már feltárta a szabadkőművesség politikai jelentőségét az 1790-es évek reformmozgalmaiban, majd a ’30-as évek végén klasszikus érvénnyel összegezte tapasztalatait: „Új és varázserejűnek tetsző mozgalom volt ez – a kor legnagyobbjai lettek híveivé – s úgy látszott, hogy ő fogja valóra váltani a felvilágosodás korának minden ígéretét s teszi az emberiséget boldogabbá. Mivel mindazok előtt, akikben élt a vágy eljutni a szociális és kulturális bajok orvosszeréhez, a szabadkőművesség látszott a legalkalmasabb eszköznek, a katolikusokon kívül protestánsok is örömmel csatlakoztak hozzá s támogatták a bécsi vezérek művelődéspolitikai elgondolásait. Nem jelentett ez számukra szakítást az egyházi hagyományokkal; úgy vélték, hogy csak annak a merev ortodoxizmusnak fordítanak hátat, amelynek római válfaja ellen katolikusok is küzdöttek.”⁷

⁶ Szekfű Gyula: *Magyar történet*. V. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1936, Budapest, 29.

⁷ Mályusz Elemér: *A türelmi rendelet. II. József és a magyar protestantizmus*. Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, 1939, Budapest, 529.

Ennek nyomában született az 1970-as évek nagy teljesítménye a Szekfűt még egyelőre az újabb korszellemnek megfelelő bírálóiban, majd 1989 után a még újabb korszellemnek megfelelően felmagasztaló Kosáry Domokos művelődéstörténeti szintézise, amely monumentális bibliográfiának is tekinthető, olyannak, amely határozottan polemizál, felmutatva azt, amit általában történeti igazságnak nevezünk, és így helyére teszi a dolgokat. De kérdés, hogyan lehetünk a történeti igazság birtokában, és hol van a dolgok helye? Azzal csak egyet lehet érteni, hogy „nem is nagyon sokat tudunk” a szabadkőműves páholyok tevékenységéről, és ezen az ő munkája sem segít, mert ebben a szabadkőművességre vonatkozó szakirodalom értékelése elfogult, szelektív és torzító. Példa erre a Szabadság Rend alkotmányának értékelése, amire a függetlenségi törekvés rövid jelzése után kerített sort a szerző, miközben magáról az alkotmányról még érdemben nem árult el semmit. (Úgy tűnik, Abafi Lajos nagy műve sem volt a kezében, mert kötetek helyett füzetekről írt, és az a kötet, amely az említett alkotmányt tartalmazza, majdnem négyszáz oldalas.) Azt viszont leszögezte a megfellebbezhetetlenség igényével értékelő szerző: „Egy-két olyan nézettel szemben, amely inkább általánosságban értékelte vagy éppen túlértékelte ennek az iránynak a progresszív jellegét, már régebbi kutatásunk elég reálisan felmérte, hogy mindez elsősorban »a felvilágosodáshoz hajló megyei nemesség gondolkodását« fejezte ki.”⁸ A vélt túlértékelés az erdélyi Jancsó Elemér munkája a szabadkőművesség irodalmi és művelődéstörténeti jelentőségéről.⁹ Ez a kis könyv méltán minősíthető klasszikusnak. Az 1930-as években jelent meg Kolozsváron, ide jártak a magyarországi szabadkőművesek is találkozni. Magyarországon akkor aligha lehetett volna kiadni ezt a művet, amelynek egyes részleteit lehet vitatni, de jelentőségét aligha. Ami Kosáry monográfiájában a szabadkőművességnak a megyei nemességre való korlátozását illeti, az erre hivatkozó belső idézet a fentebbi vélekedésben eléggé eltorzítja Domanovszky Sándor máig is aktuális – Jancsó Elemér eredményeivel sokban egybehangzó – elemzését.¹⁰ Domanovszky – aki Kosárynál „ré-

⁸ Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, 1996, Budapest, 325.

⁹ Jancsó Elemér: *A magyar szabadkőművesség irodalmi és művelődéstörténeti szerepe a XVIII-ik században*. Ady Endre Társaság, 1936, Cluj

¹⁰ Ami „régebbi kutatásunk”-at illeti, Domanovszky Sándor: *József nádor élete. I. 1.* (Magyar Történelmi Társulat, 1944, Budapest) című monumentális monográfiájáról van szó. A 137–141. oldalra hivatkozik Kosáry (*Művelődés*, 326.) a jegyzetben. Domanovszkytól származik a belső idézet, de nem ott, ahol jelzi. Nem hivatkozott Mályusz Elemér kitételére, amelyhez hasonlólt vallott. E szerint a páholyok „a köznemesség s nem a polgárság szervezetei, még ha talán számszerűleg polgárok vannak is ott túlsúlyban”. Mályusz Elemér: *A magyarországi polgárság a francia forradalom korában*. In *A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve. I. évf., 1931*, Budapest, 232.

gebbi kutatásunk” képviselője – körültekintően és árnyaltan értékelte a szabadkőművesség nemzeti jelentőségét: „Nemzeti szempontból a nagy eredmény az volt, hogy összehozta a művelt főurakat, főképp a kormányzatban szereplőket, a jómódú birtokos nemesség elitjét, az írókat és tudósokat, és kialakította belőlük, sűrű érintkezésük és »munkájuk« folyamán a következő évtizedek szellemi vezető rétegét. Az a szellem, amelyet a Draskovics-obszervancia a nemzeti érdekek: a függetlenség, az alkotmány és a nyelv megvédésére, valamint a korszerű eszmék felkarolására, a reformok megkedveltetésére, de főképp a műveltség emelésére, az irodalom és a tudomány elterjesztésére tagjaiba beoltott, a nemzeti életnek szép gyümölcsöket érlelt. Ebben nagy része volt annak, hogy minden nemzeti erőt egyesíteni tudott türelmes szervezetében. [...] A páholyokban nevelkedtek a kor legkiválóbb alkotó emberei, akik azután életbevágóan fontos újításokkal próbálkoztak, hogy mindekelőtt a nemzet szellemét emeljék.” Ami a politikát illeti: „A szabadkőműves mozgalomnak tehát egyrészt a Draskovics-obszervanciához fűződő hagyományaiból, másrészt a felvidéki rózsakeresztes irányzatnak a művelődésre irányított különös figyelméből és végre a budai és pesti páholyoknak a köznemesi vezetéséből származott az a nem lekicsinylhető eredmény, hogy a korábbi szűklátókörű verbőczyánus rendi szellem egyoldalúan alkotmányvédő irányából, amely törhetetlenül ragaszkodott a meglévő régi állapotokhoz és semmi változtatáshoz sem akart hozzájárulni, a sokkal hajlékonyabb új nemzeti irányba terelődött át, amely a fejlődésnek széles perspektívákat nyitott meg. Kétségtelen, hogy ez nem egyedül a szabadkőművesség érdeme volt, hogy nagy része volt benne a pietizmusnak, a piaristáknak és nem kis mértékben a jozefinizmusnak is, végre pedig a II. József rendszere ellen elemi erővel kitört ellenkezésnek, e tényezők közül mégis az első kettőnek nem volt meg a képessége szélesebb elterjedésre, az utóbbi kettő pedig nehezen irányítható, csapongó népmozgalom volt.” A mérleg egyértelmű: „[...] a szabadkőművesség alig két évtizedes múlt után már elvégezte nemzeti földadatát, a nemzeti törekvések már a maguk lábán is megálltak.”¹¹ Tehát Kosárynál a lényeg kimaradt „régibbi kutatásunk” megidézéséből. Kosáry műve a következőket is jelzi: „Hatással volt a magyarországi páholyokra az is, hogy a szabadkőművességből kinőtt, Adam Weisshaupt [!] ingolstadti, majd gothai egyetemi tanár által alapított ún. illuminátus

¹¹ Domanovszky 1944, I. 1., 139., 141., 142. Amit Kosáry Domanovszky művéből idézett, az a nem hivatkozott 136. oldalon található, és a szabadkőműves alkotmány néhány mondatának jellemzésére szolgált: „Nem is lehetett volna jobban formulázni a felvilágosodáshoz hajló megyei nemesség gondolkodását.” Mert ez a nemesség „szükségesnek tartja a reformot, de nem akar fölforgatást.” És „ezt a programot mindenki elfogadhatta: a konzervatív főúr és a szabadelvű polgár”.

rendnek Bécsben is erős központja volt”.¹² Hogy ez a hatás miben rejtett, nem tudjuk meg, Weishaupt nevét sem írta le rendesen, műveiből egyre sem hivatkozik. Ezek után nem nyugszik szilárd alapokon az egyébként is megfoghatatlan ítélet: „a szabadkőművesség elvi irányvetése inkább csak általánosságban mutatott a felvilágosodás felé.”¹³ Ezzel szemben a forrásokban feltáruló valóság amellett szól, hogy a Szabadság Rend alkotmánya maga a felvilágosodás, pontosabban a polgári átalakulás indító programja. Egyébként Kosáry maga is hangsúlyozza, hogy a szabadkőművesség „a testvériséget emlegette a kiváltságok és kiáltó ellentétek világában”, valamint „a türelmet és világos gondolkozást a vallási fanatizmussal és az egyházi hatalommal szemben”. Az egyenlőség viszont szerint csak a páholyra szorítkozott és elvi jellegű volt. „A szabadkőművesség tehát csak általában különböző (ha nem is a legtávolabbi) társadalmi és vallási kategóriák közelítésén, a társadalmi és ideológiai feszültség enyhítésén fáradozott. Azt azonban, hogy ez az általános törekvés hol, milyen közvetlen célok és feladatok szolgálatában konkrétizálódhatik, ezt már mindenütt azok a társadalmi erők szabták meg, amelyek képviselői a szervezet tagjai voltak. Vagyis Magyarországon elsősorban a nemesség középső és felsőbb rétegei, és mellettük, hozzájuk kapcsolódva a magasabb értelmiségiek.”

Ez az értékelés „a félig tele vagy félig üres” pohár paradigmáját követi. Azt viszont láthatjuk, bár érdemes hangsúlyozni, hogy üres poharat töltöttek fel a felvilágosodás hívei. Egyéni megnyilvánulások elemzése helyett pedig erők küzdelmét próbálja meg rekonstruálni Kosáry Domokos, okkal jelezve az általa felvázolt kép hozzávetőleges jellegét. A Szabadság Rendnek a jobbágyság helyzetét javítani akaró célkitűzése számára „jelzi azt a stádiumot, amelyen át a nemesi felvilágosodás nyelvi irodalmi kezdeteiből a felvilágosult rendiség további programja kinőhetett”, miközben a felvilágosult abszolutizmus és a felvilágosult rendiség még együttműködött egymással. Ugyanakkor jelezte, hogy a szabadkőművesek többet vártak József türelmi rendeletétől, és még József kemény centralizációs lépései után is – az 1780-as évek derekán – „a szabadkőműves vezetők elég nagy része [...] inkább a passzív engedelmesség álláspontját képviselte”, de végül mind szembefordultak a jozefinizmussal, de ezt mégis lassabban tagadták meg, mint a rendi „nemzet” hívei.

Kosáry a politikai színpék elemzésében – bár nem jelezte – alapvetően Szekfű Gyula terminológiájával élt. A *Magyar történetből* került

¹² Kosáry 1936, 325.

¹³ Kosáry 1936, 326.

át a felvilágosult rendiség (ott felvilágosodott rendiség) és a feudális nacionalizmus terminusa. A felvilágosult rendiség a társadalmi reformokat felkaroló nemességet jelöli, a feudális nacionalizmus pedig e reformokat elejtő és pusztán nyelvi nemzeti célokat valló nemességet, amelynek az ideológusa Kazinczy Ferenc lett volna. Ez a kategorizálás szakmáinkra is jellemző fogalomalkotó kényszerrel magyarázható, azaz az igyekezettel, hogy képlékeny és átmeneti helyzeteket fogalmilag is jellemezzünk, ha kell, fogalmi nonszensz erőltetése árán, hiszen ha már valami modern nacionalizmusként jellemezhető, nem lehet rendi, mert éppen a rendiség ellen irányul. Az persze nem kétséges, hogy a változás élére álló nemesek nem akarták a polgári utópiának megfelelő antiarisztokratizmust képviselni. De amíg Szekfűnél a rendi nacionalizmus a lassú változás dinamikáját is jellemezte, Kosárynál azt, hogy 1795 után megszakadt a felvilágosodás, és mint más alkalommal fejtegette, így nálunk „a felvilágosodás és liberalizmus nem közvetlenül kapcsolódott össze és folytatta egymást úgy, mint Angliában. Itt a kettő közé beiktatódott egy más jellegű szakasz. Ezen átívelő, közvetlen politikai folytonosságról tehát – főleg a harmadik, antifeudális [„jakobinus” vagy „girondista”, majd liberális] irányzat esetében – nem beszélhetünk. Legfeljebb keskeny szálak vezettek, olykor szinte a hamu alatt az egyikről másikig”. „Bizonyos kapcsolódásra vall”, hogy egyes reformkori politikusok olvasták az 1790-es évek röpiratait. „A felvilágosodás azonban inkább csak kerülő úton, olyan területeken folytatódhatott, amelyeket a rendi nacionalizmus is nyitva hagyott számára.”¹⁴

Kosáry álláspontja az egyik pólust jelenti az egyik jellegzetes magyar történészvitában, amely arról szólt, hogy nálunk a felvilágosodás folyamatosan átvezetett-e vagy sem a politikai, történelmi liberalizmusba. Kosáry a megszakítottság tézisének dogmává emelte. Ezzel szemben ott állt a H. Balázs Éva által következetesen képviselt folyamatosság tézise: „A kontinuitás a viharos változások s az azt követő átmeneti nyugvás után aligha tagadható. A reformkor nem hirtelen, nem érlelődő előzmények nélkül robbant be a magyar politikai fejlődésbe 1825-ben vagy 1831-ben. A reformkor nemzedéke a jozefinus eszmerendszer örököse, annak átdolgozója, annak alkotja meg magyar variánsát. Van, aki a sokat próbált nemzedékből még megéli a kezdeteket, van, aki fián keresztül hat, alkot és örökít.”¹⁵ A vita aztán jellegzetes presztízs és hatalomőrző

¹⁴ Kosáry Domokos: *Újjáépítés és polgárosodás 1711–1867*. Háttér Lap- és Könyvkiadó, 1990, Budapest, 208–209.

¹⁵ H. Balázs Éva: *Bécs és Pest-Buda a régi századvégen 1765–1800*. Magvető Könyvkiadó, 1987, Budapest, 328–329.

vitává alakult, és aki hatalmi pozícióban volt, vagy oda igyekezett, mint Kosáry, egyszerűen letorkolta az ellenvéleményt.¹⁶

Közben az 1970–80-as évek magyar történetírásának legjelentősebb szintézisében, a befejezetlen „tíz kötetes” negyedik kötetében a szabadkőművesek kiemelt szerepet kaptak. Az idevágó – a felvilágosult abszolutizmusról szóló – rész szerzője H. Balázs Éva, aki valamennyi magyar történész közül a legalaposabban ismerte a szabadkőműves világot, és gondosan kerülte a vulgármarxista mozgalmi nyelv otthonossá és megszokottá vált fordulatait. Három alfejezetben vizsgálta a kérdést. Először a Monarchia egészének szabadkőművességét mutatta be, azt, hogy önálló szabadkőműves páholyrendszer itt viszonylag későn alakult ki. Az első bécsi páholy még a hétéves háború alatt is a berlini páholytól függött, és részben ezért – hatalmpolitikai megfontolásokból –, részben erős katolikus meggyőződéséből Mária Terézia feloszlatta, annak ellenére, hogy férje, Ferenc császár maga is szabadkőműves volt, de aztán a békésebb idők eljövetele után kiépült a páholyrendszer az egész Monarchiában. A Lajta azonban ebben a vonatkozásban is hátrának bizonyult. Míg az osztrák és cseh páholyokban a feltűnően sok katonatiszt mellett, akik valamiféle nemzetköziséget biztosítottak, jelentős – egyes páholyokban vezető – szerepet játszottak az értelmiségiek, Magyarországon más volt a helyzet. „A magyar szabadkőművességnek megkülönböztető jegye az volt, hogy tagjainak többsége protestáns volt, hogy a toleranciát nem elvként, hanem célként hirdette, hogy a munkaprogramjában felmerülő gazdasági-társadalmi kérdések a kor szintjén álltak.”¹⁷ A szabadkőművesek száma szerinte 600-1000-re tehető, minálisan 75 százalékuk nemes, túlnyomóan protestáns, akik II. József türelmi rendeleteig nem kerülhettek be, csak kisebb megyei hivatalokba.

Az önálló magyarországi szabadkőműves páholyrendszer, a Szabadság Rend kialakításáról a *Montesquieu Magyarországnak válasza a terézianus Bécs kihívására* című fejezetben kapunk képet. A cím tökéletes, mert Montesquieu nagy műve, a *Törvények szelleme* a világra nyitott szemű nemesek Bibliája lett. H. Balázs Éva jól érzékelteti, hogy Montesquieu átmagyarázta a nemesség helyzetét és új legitimációt kínált, jobbat, mint Werbőczy. Azt mutatta meg, hogy a nemesség alkotmányvédő, társadalmilag stabilizáló, király és népe között közvetítő, a társadalom egészének harmonikusabb működését biztosító szerepet játszhat. Ehhez viszont reformokra van szükség, átfogó reformmunkára. A reform-

¹⁶ Miskolczy 2007, passim

¹⁷ Mályusz 1939, 856.

programot és a reformmunka kereteit a Szabadság Rend biztosította. Alkotmánya az emberi egyenlőség – tegyük hozzá elvi vagy inkább ezoterikus egyenlőség – tételes kimondásának jegyében indul. Aztán érvényesíti a törvények megváltoztathatóságának új és forradalmi elvét, annak kapcsán is, hogy az adófizető tömegek „szinte összeroskadnak az irtózatosságot terhelő teher alatt”. Ennek előfeltételeként kimondja: „A hatalmasokat a magunk szintjére kell hoznunk, a nyomorultakat magunkhoz emelni”. Hogy miként, azt nem mondja ki az alkotmány, de annál inkább részletezi a helyzetfelmérés követelményét. Hosszan ecseteli, hogy egyes foglalkozási csoportokhoz tartozó testvéreknek mi mindenben kell elgondolkozni, véleményt nyilvánítani, még hozzá írásban. A témák az élet szinte minden részletét felölelik. A papoknak például többek között azt kellett vizsgálni, hogy vajon a pokol képzelete a nép javulására vagy erkölcsi romlására szolgál. A katonák a hadseregszervezés és a katonai morál kérdéseiről kellett, hogy értekezzenek. A hivatalnokok a lakosság teherbírási kérdéseit kapták feladatul. A moralisták témaköre: a közjó és az egyéni boldogság, a haza és az emberiség szeretete közötti összefüggések egész sora. A jogászok területe az alkotmányreform. H. Balázs Éva szerint „a szabadságkőműves alkotmány jozefinista jellegét eldöntő kérdés: »Mi kedvezőbb egy nép számára, ha polgárai erkölcsileg kifogástalan ateisták, vagy ha becsstelen, de istenhívő emberek?«” A kérdést persze eldönti az alkotmány, amikor jelzi, hogy azok, akik „a kárhoztatandó ateizmus tévedésébe esnek”, azokat vissza kell vezetni „az igazság ösvényére”, és rá kell venni, hogy felekezete szertartásain részt vegyen. Ez a vallásosság nem magyarországi sajátosság; az Anderson-féle alkotmány szerint az, aki ismeri a királyi művészetet, „nem lehet ostoba ateista”.¹⁸ Milyen lehet?

Mi jellemezte a régi magyar szabadságkőművesiséget?

A főhatalommal, az udvarral – a hatalmat gyakorló és valóban veszélyes titkos társasággal – való együttműködés és szembenállás. A Szabadság Rend alkotmánya előjáróban szóvá is teszi, hogy azok, akik hivatalukat fel kellett adják mások hivatalvágya miatt, ebben az új szervezetben akarják a közjót szolgálni. Tehát a frusztráltak a páholyvilágban kerestek működési teret. De nem csak ők; jellemző, hogy a jozefinista idők mindkét főkancellárja, Esterházy Ferenc, majd Pálffy Károly a páholyvilág kimagasló alakjai lettek. Az együttműködés és szembenállás hely-

¹⁸ Jacob Anderson: *Neues Constitutionen-Buch der...* Frankfurt am Main, 1741, 232.

zetéből következett a remény és a félelem. Mágikus jellegű a szabadkőműves alkotmány utolsó mondata: „A virtus nem fél a szörnyektől”. És ennek jelentősége szimbolikus és valóságos, mert így is bekapcsolódtak a nagy hagyományokra visszatekintő összeurópai erénydiskurzusba, amelyben a *virtus* szerepe védelem a történelem kiszámíthatatlansága, a *fortuna* ellen. Erre szükség is volt.

Közben megjelent az illuminátus rend, mint valami szupertitkos társaság, amelyet 1776. május 1-én alapított egy egyszerű ingolstadti egyetemi tanár, Adam Weishaupt és világtörténelem-alakító céljainak a meghirdetésével kihívta maga ellen a sorsot. A felvilágosult abszolutizmus rossz szemmel nézte az illuminátusokat, akik lassan az ellenfelvilágosodás és minden anti-okkult okkultizmus célpontjaivá lettek. II. József a szabadkőműves páholyokat is megpróbálta ellenőrzése alá vonni. A főhatalommal való együttműködés és szembenállás dialektikáját az irodalmi térben a legmagasabb szinten Schiller *Don Carlosa* jelenítette meg, alapvetően illuminátus példák szemmel tartásával, és nem véletlen, hogy ez a tragédia a magyar felvilágosodás és liberalizmus kvázi-kötelező olvasmánya lett, hiszen nálunk is érlelődtek, és be is következtek valóságos tragédiák.

Együttműködés és szembenállás eredménye az 1785-ös magyar kancelláriai elaborátum, mely a Szabadság Rend alkotmánya mellett a hazai felvilágosodás legjelentősebb programadó dokumentuma, több száz oldal, maga az előterjesztés több mint 400 paragrafusból áll. Ez válasz II. József *Gondolatok a Magyar Királyság alkotmányáról és jelen állapotáról* című munkára, mely összefoglalta elképzeléseit. A felségelőterjesztést Ürményi József, a Ratio Educationis fő szerzője és a szabadkőműves Pászthory Sándor állította össze Esterházy kancellárral az élen.¹⁹ Felirata szabadkőműves vallomásnak is beillik: „Ebben a pillanatban elfelejtezem arról, hogy magyar vagyok – és helyes, méltányos és valamennyi közíró által elismert alapelvek érvényesítésére törekedve – világpolgárként fejem ki gondolataimat.” A közírókat a felterjesztésben gondosan nem sorolták fel, de nemcsak a felvilágosult abszolutizmus osztrák ideológusaira gondoltak, hanem Rousseau-ra is, amikor a 220. paragrafusbán) az általános akaratra is utaltak. A majdani liberális reformpolitika elvi alapvetését a következőképpen előlegezték meg: az alapszerződéseket nem lehet megszegni, ugyanakkor a törvények a közjó érdekében megváltoztathatók, a változtatás alapja egyrészt – mint a közírókra való

¹⁹ Hajdu Lajos: *II. József igazgatási reformjai Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, 1982, Budapest, 111. Az elaborátumot nem említi Kosáry 1996. Említi viszont, és József reakcióit is jelzi H. Balázs 1987, 234. Hajdu Lajost pedig „szinte” – az elaborátum javarészét készítő – „Ürményi felfedezőjének” jellemzi.

hivatkozásból is kiderül – a természetjog, másrészt a hasznosság, mert a változtatóknak meg kell győződniük arról, hogy a változtatás „jobb és hasznosabb”. A szerződés tan a jövő alapja, és a feudális múlt azon alapelveire épül, mely szerint a törvényhozó hatalom közös a király és a nemzet között. Ez a magyar alkotmány alapja, és „egy nemzet sem, a magyar sem válik meg szabad akaratából saját alkotmányától”.²⁰ Ez a dokumentum a magyarországi szabadkőművesség nemzetiesedését példázza.

A magyar szabadkőművesek arra sem számíthattak, hogy az uralkodó környezetében működő osztrák „testvérek” felkarolják programjukat. Mégis a szabadkőműves szolidaritás valamiféle véleménysszabadságot biztosított, hiszen a keményebb megtorlás veszélye nélkül kifejtették, hogy nem értenek egyet a kemény centralizációval, és fájlalhatták, hogy Őfelsége – mint írták – rossz tanácsokra hallgat. Aztán Bécsben a nemsokára elhunyt Esterházy Ferencet Sonnenfels lapjában is meggyászolták.²¹ Mozart gyászindulással búcsúzott tőle. Tudomásul vették, hogy más politikai irányt követ. A magyarországi Szabadság–szabadkőművesség sajátossága politikai célkitűzéseiben rejlik.²²

Összegzésképpen látható, hogy a régi magyar szabadkőművesség egyben a társadalom önszervezése a főhatalommal szemben. A függetlenségi hagyomány tovább éltetése hungarus jellegű mozgalom, amely olyan hazát szolgált, amely az etnikai nemzetek fölött állt, azok közös állama volt. Draskovics maga is horvát volt, és páholyainak többsége Horvátországban működött. Viszont egyáltalán nem volt naiv humanitárius.

Kazinczy hitelesnek tűnő forrásból hallotta, hogy 1778-ban Draskovics bizalmas baráti körben elszólte magát, amikor Nagy Frigyes győzelmét jósolta meg, mire a majdani császár, II. József már másnap kérdőre vonta, és az ezredes magyarázkodását azzal tromfolta meg, hogy elárulta, ki sugott neki. Draskovics ki is fakadt, és nem titkolta urának, hogy a besúgónak „szemébe köpnék fertelmes cselekedetért, mert [...] elárulta a barátságot s bizodalmat”;²³ és talán a szabadkőműves fogadalmat is. Draskovicsot egy időre az első székely határőrezred élére állították, ahol Csíkszeredán, sőt a második határőrezrednél Kézdivásár-

²⁰ Hajdu 1982, 166–167.

²¹ *Journal für Freymaurer*, 5785. II. 4. sz. 246–248.

²² Hans Wagner: *Die politische und kulturelle Bedeutung der Freimaurer im 18. Jahrhundert. Beförderer der Aufklärung in Mittel- und Osteuropa*. Szerk. Heinz Ischreyt. Berlin, 1979. 78.

²³ Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára (Továbbiakban: MTAKK), K 641. 194. (Kazinczy Ferenc emlékezéstörödékei személyekről és eseményekről.)

helyt is szervezett páholyt.²⁴ Egyébként a száműzött ezredes is verselt. Kazinczy úgy tudta, hogy az egykori főmester mind megsemmisíttette írásait, de horvátul írt maximáját a széphalmi mester a fiumei diétai követ lejegyzésében (*Mihanovics fiumei követ keze Pesten, 1828.*) megőrizte:

Read, roda, chasti, kak che bit:
Samo da je v serdem istinit.
Shta biti mora – biti che.

Stand, Geburt, Rang, sey wie es mag:
Nur sey Wahrheit im Herzen.
Was werden muß – das wird.

J. Draskovits²⁵

A vallomás a szív igazáról az ezredes részéről nem volt jámbor óhaj. Ehhez tartotta magát, ha kellett – láttuk – a brutalitásig. Kazinczy pedig valamit felfedett az egykori nagymester titkából, *Gróf Draskovics János, az ezredes* című epigrammájában:

Jel s név, o idegen, nem kell e sírra. Titokban
Tette a jót, s itt is szent titok őrzi nevét.

(Folytatjuk)

²⁴ Jászberényi József: *A magyarországi szabadkőművesség története*. PrintXBudavár Kiadó, 2005, Budapest, 51.

²⁵ MTAKK, K 635/II. 174.

LAKATOS ARTÚR

MAGYAR REGIONÁLIS EGYSÉGTERVEK WESSELÉNYI MIKLÓSTÓL SZOBOSZLAY ALADÁRIG

Eléggé elterjedt nézet, hogy az integrációs gondolatokat háttérbe szorítja a nemzeti eszme előretörése, és van ebben igazság. Csak részigazságról beszélhetünk, mivel gyakran előfordul, hogy a nemzetstratégiát regionális együttműködési keretben érvényesítik. Az alábbiakban néhány ilyen terv kerül bemutatásra, a 19. századi nemzeti ébredéstől egészen a mártírsorsú Szoboszlai Aladár tervezetéig.

Wesselényi Miklós az elsők között volt, aki a magyarság jövőjét nemzetben képzelte el, de azt regionális együttműködéssel egészítette ki. 1843-ban a hazai cenzúra miatt Lipcsében megjelentetett *Eine Stimme über die Ungarische und Slawische Nazionalitat* című írásában a Habsburg Birodalom működésének alkotmányos és föderatív alapokra helyezéséről írt.¹ Ennek keretében négy alkotó nép, az osztrák, a magyar, az olasz és a lengyel elem jogait alkotmányosan rögzítenék. A történelmi Magyarország birodalmon belüli határai megmaradnának, de a horvátoknak és a szlovákoknak a közigazgatásban saját nyelvük használatát és egy bizonyos szintű önkormányzatot garantálna. Ez nem változtatna a határokon, de a szóban forgó nemzetiségek hűségét megnyerné a Koronának. Fontosnak tartja a magyar–román együttműködést is.

A reformokra Wesselényi szerint azért lenne szükség, hogy a Habsburg Birodalom ellensúlyozni tudja Franciaország és Oroszország megerősödését. Ugyanakkor a Török Birodalom felbomlása elkerülhetetlen, és a Habsburgoknak lépéselőnyhöz kellene jutniuk Oroszországgal szemben, amely a szláv egység gondolatok miatt veszélyes. Ehhez azonban belsőleg stabil birodalomra van szükség, és ez az érdeke a magyar nemzetnek is, amellet, hogy hagyományos jogai és kultúrája garantálva legyenek. Az Osztrák Birodalom legfontosabb szövetségese Poroszország kell legyen.

Amennyiben a török birodalom elveszíti balkáni hódításait, létrejön a modern görög nemzetállam a történelmileg és etnikailag görög többségű területein. Szerbia, Bulgária és Bosznia egy perszonálunióra alapozott királyságot kell alkossanak, a király pedig lehetőleg a Habsburg családból kerüljön ki. A két román fejedelemség egyesülhet, és az

¹ Németh István: *Föderációs elképzelések a Duna-Konföderációtól a Páneurópa Mozgalomig*. In *Háború és béke. Az I. világháború (1914–1918)*, Soliditas Kiadó, 2015, Bécs, 202.

osztrák, illetve a porosz megszállás alatt levő területekből újra kellene éleszteni Lengyelországot, amely hálás és hű szövetséges lenne az orosz terjeszkedés útjában.²

Az 1848-as forradalmi eseményeket követően Wesselényi is feladja a Habsburg-dinasztiával történő kibékülés lehetőségét, és nemzeti kérdésekben rugalmas szövetségi köztársaságot vizionál a birodalom helyére. Erről 1849. április 12-én a *Deutsche Reformban* megjelent cikkében ír: „keleten a dákorománokkal, délen a délszlávokkal, nyugaton a német államokkal további szövetségben föderalizálódniának. Magyarország így a központi államot alkotja és Budapest Közép-Európa metropolisza lenne”.

A Wesselényi-féle föderáció öt alkotóeleme a következő:

1. Német „alkotmányos test”, Szlovéniával együtt;
2. Cseh- és Morvaország;
3. Galícia mint lengyel tartomány;
4. Lombardia és Isztria olasz része, olasz tartományként;
5. Magyarország, Erdéllyel, Horvátországgal, Szlavóniával és Dalmáciával együtt.

Mindegyik alkotóelemnek lenne saját alkotmánya. Lenne egy birodalmi kormány, amely a közügyeket intézné, de a tagállamok jogait nem csorbítaná. Egy ilyen állam sikeresen szállhat szembe az orosz terjeszkedéssel. Amennyiben a török birodalom szétesik és létrejön egy új Bizánc, a megnövekedett Görögország, Bulgária, Szerbia és Bosznia akár külön-külön, akár egy balkáni illír-szláv birodalomként, egységben. Egy királyságban egyesülhet Moldova és Havasalföld is. Ők is csatlakozhatnának a föderációhoz.³

Kossuth az emigrációban lengyel és román emigránsokkal, olasz forradalmárokkal és magyar sorstársaival – Teleki Lászlóval, Klapka Györggyel – vitatkozva alakította ki a regionális koncepcióit.⁴ Ő elsősorban a magyar nemzeti érdekeket tartotta szem előtt, de a szabadságharc tapasztalataiból is okulva úgy gondolta, hogy ezt a szomszéd népekkel egyeztetve és a nemzetiségekkel kibékülve lehet jól érvényesíteni.

1851-ben született meg a Szövetséges Szabad Észak-Keleti Államok konföderációterve, melyhez a szultán és Franciaország támogatását

² Dávid Gábor Csaba: *Célunk tökéletesedésünk. A nemzetnevelő Wesselényi Miklós*, Argumentum Kiadó, Irodalomtörténeti füzetek sorozat, 2013, Budapest, 131–133.

³ Németh, i. m. 203–204.

⁴ Kossuth és a magyar emigráció működéséről, valamint lengyel, román és olasz kapcsolatairól lásd bővebben Kovács Endre: *A Kossuth-emigráció és az európai szabadsághozzámok*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967

szerette volna megnyerni. Az Erdéllyel egységet alkotó Magyarország lett volna a központ, de a csehek, a lengyelek, a horvátok és a románok is részei lettek volna a konföderációnak, amely a szultán támogatását is élvezné. Az egykori Habsburg Birodalom felbomlását és szövetségi alapon történő újjászervezését követően jött volna létre a konföderáció, Romániával és Szerbiával együtt, amelyet Törökország is támogatna.

E tervszerint a konföderációt egy szövetségi tanács kormányozná, melybe minden tag legalább egy, de legfeljebb négy tagot delegálna, népessége és területe függvényében. A szövetségi tanács egyben kormánytanácsként is működne, tagjai miniszteri minőségben a szövetségi ügyeket képviselnék, a minisztertanács határozatai pedig kötelezőek lennének a tagállamokra. A közös ügyek, melyek a konföderáció hatáskörébe tartoznának, a közös védelem, a közös vámpolitika és a közös diplomácia. A konföderáción kívüli hatalmakhoz a konföderáció nagyköveteket delegál, melyek őt képviselik, de a tagállamoknak megmarad a joguk saját ügyeiket vagy a közös követen, vagy külön megbízottan keresztül képviselni, kivéve a háború és béke kérdésében: az a szövetségi kormány jogkörében maradna.

A szövetségi kormány székhelye Magyarország területén lenne, máshol, mint a magyar nemzeti kormány saját székhelye. A szövetségi kormánytanácsot elnök vezetné, akit a tagok maguk közül választanak meg egyéves mandátummal, ugyancsak a tanács határoz a működéséhez szükséges tanácskozási és jegyzőkönyvi nyelv kérdésében. A szövetség 25 évente kerül revízió alá, ekkor a tagok megerősíthetik státusukat, vagy kiléphetnek belőle.⁵

Az 1862-es Dunai Szövetség tervét Kossuth Canini olasz kormánybiztossal és közíróval folytatott beszélgetéseit követően foglalták írásba, amelyek során Klapka gondolatait vitatták meg. Pulszky Ferenc vetette papírra, és ezt követően került a milánói *Alleanza* laphoz, amelyben Helfy Ignác Kossuth aláírásával közölte. Noha Kossuthot a megjelenés meglepte, nem vonta vissza a tervet, hanem kiegészítő javaslatokat fogalmazott meg, amelyeket az *Alleanza* készségesen közölt. E *Fölvilágosítások a Dunai Konföderáció projektumához* című írásban Kossuth részletesen fejt ki az egyes pontokhoz kapcsolódó elképzeléseit. Magyarország számára így például a királyságot tartja jónak, de nem a Habsburg, hanem egy nyugati dinasztia sarját kellene meghívni.

Kossuth ekkor a török birodalom felbomlásával és az orosz birodalom megerősödésével számolt, amivel szemben csak a tovább terjesz-

⁵ Kossuth Lajos: *Alkotmányterve. Javaslat Magyar Ország jövő politikai szervezetét illetőleg – tekintettel a nemzetiségi kérdés megoldására*. Budapest Főváros Levéltára, 1994

Kossuth Lajos Dunai-államok konföderációs tervezete, 1851, 1859 (A térképet Nagy Béla készítette)

kedés megállítása lehetséges. Támogatóként az olasz nagyhatalmi politikában bízott, amely a magyarokat, a románokat és a szerbeket tekinti szövetségeseinek.

Az új tervezet mellőzi a lengyel és cseh csatlakozás kérdését – valószínűleg azért, hogy ne provokálja az egyesülőfélben levő Németországot és Oroszországot –, feladta az állandó magyar területen levő főváros elvét és Erdély esetében népszavazás elrendelését tartja helyesnek, melynek során az erdélyiek dönthetnének arról, egyesüljenek-e vagy külön maradjanak Magyarországtól. Mindössze a magyar-erdélyi perszonálunióhoz ragaszkodna, vagyis ahhoz, hogy az államfő legyen közös. A Dunai Szövetségben Magyarország, Erdély, Románia, Horvátország, Szerbia tagok lennének, valamint a Szerbiához esetlegesen csatlakozó más területek is. Ez utóbbi folyamat azonban csakis népszavazással mehetne végbe.

A szövetség működési formáját egy törvényalkotó gyűlés határozná meg, közös ügyek (szövetségi) lennének a védelmi politika, a külügy, a kereskedelmi rendszer, közös vámpolitika, pénz- és mértékegységek. A diplomáciai képviseletet a szövetségi államok átadnák a szövetség

kezébe. A szövetségi gyűlés (parlament) lehetne egy- vagy kétkamarás, ez utóbbi esetben amerikai példára a képviselőházban a népességi arányokban, a szenátusban a teljes egyenlőség alapján lennének a tagállamok képviseltetve. A végrehajtó hatalmat egy közös szövetségi tanács gyakorolná, a törvényhozó és a végrehajtó hatalom gyakorlatában minden tag a saját nyelvét használhatná. A központi hatóságok székhelye rotációs alapon felváltva lenne Budapesten, Bukarestben, Zágrábban és Belgrádban, a soros vendéglátó állam feje erre az időre a szövetségi tanácsnak és a szövetségnek is elnöke lenne. Amennyiben Erdély különválna, Kolozsvár is a szövetségi fővárosok sorába kerülne.⁶

A terv Magyarországon és máshol is elutasító fogadtatásban részesült.⁷

Nem csak Kossuth Lajos fogalmazott meg regionális egységtervet ebben az időszakban. Táncsics Mihály például 1857-ben dolgozta ki a *Hét nemzetiség szövetsége* című tervezetét.⁸ Szerinte a hódítások révén létrejött soknemzetiségű birodalmak erejüket veszítve felbomlanak. Ilyen a Habsburg, a török, a cári és talán a német–porosz birodalom is. Helyükbe új politikai egységek jönnek létre, amelyeknek a boldogulásuk érdekében össze kell fogniuk és tartós szövetségbe kell lépniük. Táncsics hét ilyet azonosított. Ezek szerint a következők:

1. Magyarország Horvátországgal, Dalmáciával és Erdéllyel a kereitei között, ami már fekvéséből fakadóan is központ;
2. Olaszország a kis itáliai államok egyesüléséből (a nápolyi Bourbon királysággal vagy anélkül);
3. Németalföld vagy Svájc: ennek részei az osztrák és szlovén hegyvidék, Isztria és Svájc. Alsó- és Felső-Ausztria vagy független állam, vagy Németország részévé válik;
4. Csehország Morvaországgal és Sziléziával együtt;
5. Lengyelország, történelmi határai között;
6. Románia Havasalföld és Moldova egyesüléséből, Besszarábiával együtt, de Erdély nélkül;
7. Szerbia vagy az Illír állam Boszniával és Montenegróval a kereitei között, de Dalmácia nélkül.

⁶ Erről bővebben lásd Artur Lakatos: *Federation projects in Central Europe. 1848–1918*. In *History of European Ideas*, Vol. 42. Nr. 1/2016. 22–38.

⁷ Bővebben lásd Ian D'Armour: *Kossuth's Pie in the Sky: Serbia and the Great Danubian Confederation Scam*. In László Péter, Martyn Rady and Peter Sherwood (eds.): *Lajos Kossuth Sent a Word*. University of London, School of Slavonic and East European Studies, 2003. 183–204.

⁸ Barabás Tibor, Bölöni György, Fodor József, Földeák János (szerk.): *Táncsics Mihály: „Hét nemzetiség szövetsége”*. In: Táncsics Mihály *Válogatott írásai*. Táncsics Könyvkiadó, 1957, Budapest, 234–262.

A szövetség központja Budapest. Minden tagnak két államfője lenne (elnök vagy király), akik közül egyik otthon irányítana, a másik pedig Budapesten napi szinten tanácskozna a közös ügyekről. Közös lenne a pénz- és mértékegység-rendszer, a vámunió. A külpolitika terén mindegyik tagállam saját nagykövetet küldene más államokba, de a nagykövetnek kettős jelentési kötelezettsége lenne: úgy a saját kormánya, mint a központ felé is. Ha egy tagállam nagykövetet küld egy külső állam felé, a többi hat már mentesülhet ez alól, mert a jelentési kötelezettségből fakadóan az információ hozzájuk is eljutna. Külön nem beszél a honvédelem a hadügy kérdéséről, valószínűleg mert nagyon erősnek látja ezt a szövetséget, mely az „európai béke tartós alapja lesz”. Tánccsics elképzelései mögött ugyanakkor még akkora támogatás sem állt, mint Kossuth Lajos mögött, tervezetét pedig több kortárs szerző is utópisztikusnak minősíti.⁹

Jászi Oszkár nem tartozott születésekor az ország elitjébe. Édesapja Nagykarolyban volt orvos, kikeresztelkedett zsidó emberként fiát is reformátusnak és nemzetiségi kérdésekben toleránsnak nevelte. Jászi 1896-tól a földművelésügyi minisztérium tisztviselője, majd 1906-tól egyetemi tanár. Tagja, majd egy ideig nagymestere is a radikális Martinovics Ignác-szabadkőműves páholynak, amely a nagybirtokos arisztokrácia és a katolikus egyház befolyásának csökkentéséért, valamint a társadalmi reformokért és a nemzetiségekkel való megértés kereséséért küzdött. A nemzetiségekkel való kiegyezés nem jelentette a magyarság önfeladását, csupán jóhiszemű, a közös érdekeket elősegítő megállapodásokat, ahogy ezt Jászi az 1911-ben megjelent *A nemzetiségi kérdés és Magyarország jövője* című munkájában megírta.

Az első világháború kitörését követően a szabadkőműves *Világ* is elkötelezte magát a háborús erőfeszítések mellett. Jászi Oszkár sem kivétel ez alól, de több cikkében (*Háború vagy béke, A berni kongresszus, Mare liberum, Teherpróba, A háború extra sebei, Az új kiegyezés, A magyarság védbástyái, A magyar értelmiségi középosztály válsága, Az új kiegyezés, Az épülő Közép-Európa* stb.) alternatív álláspontokat fogalmaz meg. Így például arról is ír, hogy a magyar társadalom számára fájdalmasabb lesz a háborút követő időszak, mint akár az angol, a francia vagy a német népnek, mivel társadalma krízishelyzetben jóval sebezhetőbb. Máskor az Antant-propagandával szemben védi a magyarországi kisebbségi helyzetet, elismerve, hogy sok javítanivaló van e téren, de a Nyugathoz

⁹ Például Romsics Ignác: *Regionalizmus és Európa-eszme a 19–20. századi magyar politikai magyar politikai gondolkodásban*. In: *Acta Academicae Pedagogicae Agriensis, Sectio Historiae*, Vol XXXVI, 2007, 313–335.; Németh, i. m., 207–208.

viszonyítva mégis jobb a helyzet, mivel ott a kisebbség helyzete még csak nem is téma, míg Magyarországon komoly közéleti viták zajlanak ez ügyben.

1916. január 30-án jelent meg a *Világban a Közép Európa: a közép-európai egység az európai fejlődés alapján* című cikke, mely egy Ágoston Péterrel folytatott szakmai vitát indított be. Ágoston szerint, ha lesz valaha közép-európai egység, az kimondottan politikai lesz, amiben a gazdasági és társadalmi kérdések másodlagos szerepet fognak játszani. Jászi mellett érvel, hogy egy ilyen konstrukció a másiktól való félelem miatt nem lesz hosszú távon életképes, de ha az egység megideologizálására kerül sor közös értékek elfogadásával, amihez a csatlakozás önkéntes és saját jól felfogott érdek és értékrend szerint történik, akkor hosszú és virágzó együttműködés születhet. Ennek alapfeltétele, hogy a németiség tiszteletben tartsa a többiek identitását, amire ezek garanciákat is kapnak.

Minekutána a vesztes háború Magyarországnak káoszt, és sok szenvedést hozott, Jászi a körülmények korlátjai között politikai téren bizonyítási lehetőséget kapott a Károlyi-kormány minisztereként. Ez végül, a körülmények és az eredmények tükrében, katasztrofálisnak bizonyult, ugyanakkor Jászi gondolatai jóval meghaladták korukat.¹⁰

A *Magyarország jövője és a Dunai Egyesült Államok* könyvében kifejti, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia, akárcsak a cári Oroszország és a Balkán országai, „középkori jellegű képződmények”, amiket a dinasztikus-katonai hatalom tart össze, és nem a nép, a föld és az állam egysége. Ugyanakkor természetesnek vélte, hogy egy államnemzet több népet is magába foglalhat. A háború csak kiélezte a fennálló problémákat, és a térség megérett az újrászervezésre. Újjászervezés esetén a Monarchia területén öt egység jönne létre, ezek a következők:

1. Magyarország, Horvátország és Szlavónia nélkül;
2. Ausztria, vagyis a történelmi osztrák örökös tartományok;
3. Csehország, „Vencel koronája országaiból”;
4. Lengyelország, melyhez Galícia is tartozna. A Monarchia és Oroszország lengyel területeiből állna, de a Németország által megszállt lengyel területek nem tartoznának ide;
5. Illíria, vagyis egy közös délszláv állam. Elkerülendő a szerb vagy horvát dominanciát, a fővárosa Szarajevó lehetne.

Az újjászervezést követően a föderációs struktúrához szabad akaratból Románia, Görögország és Bulgária is csatlakozhatna. A nemzetiségi

¹⁰ Jászi Oszkár eszméi fejlődéséről bővebben lásd Lakatos Artur: *Central European Federation Projects during World War I*. In *Transylvanian Review*, Vol. XIX., Supplement no. 2:2/2010, pp 90–102.

kérdést a kollektív jogok biztosításával látja megoldottnak. A végeredmény a svájci modell sikeres gyakorlatba ültetése lenne.¹¹

Jászi elképzeléseit sem a nemzetiségek – gondolok itt a sikertelen aradi tárgyalásra –, sem az Antant nagyhatalmai nem fontolták meg. Hanák Péter megfogalmazása szerint „sohasem is tetszett a győzteseknek, akik uralkodni, nem osztolni akarnak”.¹²

Jászinál időrendben később jelentette meg elképzeléseit Stróbl Miksa műépítész, aki Magyarországhoz hű tótként definiálta önmagát, és aki virulens emlékiratot intézett az amerikai információs bizottsághoz – és rajtuk keresztül a párizsi békekonferencia döntnökei – felé, *Tótok akik nem akarnak elszakadni Magyarországtól* címmel. Ebben keményen ostromozza a Masaryk és Beneš nevével fémjelzett csehszlovák propagandát, melyet a cseh imperializmus terjeszkedésének eszközeként ír le.¹³

Stróbl tervezete, *Az új Magyarország mint keleti Svájc* (27 teljes önkormányzatú kantonnal) címmel az *Új-Magyarország* 1918 karácsonyi számában jelent meg. Valószínűleg befolyásolta őt Jászi keleti Svájc-felfogása.¹⁴ Aprólékosan kidolgozta a kantonok határait, írásához térképet is mellékel. Összesen nyolc magyar, 13 nemzetiségi és hat nagyvárosi kantonra tervezte osztani a történelmi Magyarország területét. Ezek a következők:

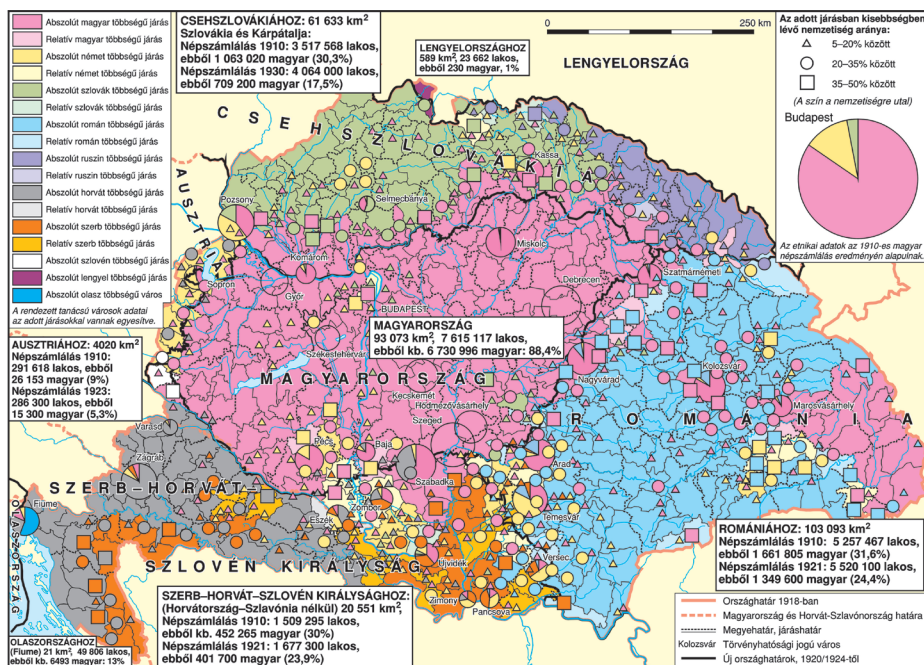
- Nemzetiségi kantonok: nyugati tótok, keleti tótok, ruténok, erdélyi románok, nagyszebeni románok, bihari románok, magyar románok (vagyis kelet-magyarországiak), erdélyi szászok, bánáti svábok, nyugati svábok, palócok, bunyevácok és szerbek;
- Magyar kantonok: székely, hajdú, kun, jász, besenyő kantonok, valamint külön kantonok a Balaton, a Rába és a Dráva térsége számára.
- Hat nagyvárosi (mai szóhasználatban: agglomerációs) kanton: Budapest, Kassa, Pozsony, Debrecen, Szeged és Kolozsvár, valamint közvetlen térségük.

¹¹ Jászi Oszkár: *Magyarország jövője és a Dunai Egyesült Államok. Új Magyarország Részvénytársaság*, 1918. Budapest, 13–29.

¹² Hanák Péter: *Why the Danubian Federation Plans Fail?* In Romsics Ignác, Király Béla: *Geopolitics in the Danube Region*. Budapest, Central University Press, 1999, 313.

¹³ Stróbl Miksa: *Tótok, akik nem akarnak elszakadni Magyarországtól. Az Autonómiát Követelő Tótok Nemzeti tanácsának felirata az Amerikai Információs Bizottsághoz*. Kultúra Könyvkiadó és Nyomda Rt., 1919, Budapest

¹⁴ Szarka László: *Keleti Svájc illúzió vagy utópia?* In: Szarka László: *Duna-táji dilemmák. Nemzeti kisebbségek kisebbségi politika a 20. századi Kelet-Közép-Európában*, Ister Kiadó, 1998, Budapest, 113–125.

A Kárpát-medence nemzetiségi viszonyai 1920-ban (A térképet Nagy Béla készítette)

Trianont követően a helyzet gyökeresen megváltozott. Egyrészt – ahogy ezt Bátynyi Gábor is írja – míg Teleki, Bálcescu, Kossuth, Jászi még államok szövetségében gondolkoztak, a két világháború között inkább népek közeledésének szükségességéről, sorsközösségről beszéltek. Ugyanakkor a területi veszteségek érzékeny problémát jelentettek, éppen ezért a legtöbb szerző óvatosan fogalmaz, mikor egy regionális integrációs terv keretén belül a határok kérdése felmerülne. Két tervet kell kiemelnünk: Hantos Elemér és Szabó Dezső elképzeléseit.

Hantos Elemér jogász és közgazdász volt, a háború előtt a Munkapárt színeiben országgyűlési képviselő, 1924-től a Nemzetek Szövetségének egyik gazdasági szakértője. A magyar mellett magas szinten írt és beszélt németül és franciául is. A Coudenhove-Kalergi által kezdeményezett páneurópai mozgalom tagja és támogatója volt, ugyanakkor a Pán-Európa létrejöttének egyik megelőző lépéseként tartotta szükségesnek a közép-európai gazdasági egység létrejöttét vagy újjáélesztését. A harmincas években több írásban is kifejti arra vonatkozó elveit, hogy Közép-Európában a gazdasági válság hatásait fokozza a nemzetgazdasági védővámok rendszere.

Hantos számára a minimális célkitűzés az osztrák–magyar összefogás, maximális viszont a térségben kialakítandó vám- és gazdasági szövetség, melynek Jugoszlávia és Csehszlovákia is tagjai lennének, de a szövetség Lengyelország felé is nyitott. Szükséges az áruforgalom szabadkereskedelmi alapokon történő elősegítése, a nemzeti valuták konvertibilissé tétele, és a Nemzeti Bankok kartellszerű együttműködése a skandináv modell alapján.¹⁵

A kezdeti együttműködés első fázisában mindenképpen depolitizált lenne, kimondottan a gazdasági aspektusokra fektette a hangsúlyt. Ahogy Szávai Ferenc is fogalmaz egy, a *Közép-Európai Közleményekben* megjelent tanulmányában: „1935-ben még úgy vélte, nem érkezett el az ideje egy svájci mintára kialakított közép-európai államszövetség tervének a felállítására. Természetesen már az is komoly eredményt jelentett volna, ha a gazdasági kapcsolatok racionális rendjét sikerült volna megteremteni.”¹⁶

Szabó Dezső az 1935-ben megjelent *Magyarország helye Európában: Keleteurópa* című írásában fejt ki nézeteit. Részben ez szenvedélyes válasz a Habsburg-párti legitimistáknak, és azoknak, akik a nemzetiszocialista Németország terjeszkedésének első lépését, az Anschlusst osztrák–magyar egyesüléssel gondolták volna megállítani.

Véleménye szerint nem kívánatos a Habsburg-restauráció, de Szent István Magyarországnak visszaállítása is lehetetlen, mert a nemzetiségek saját akaratukból szakadtak el Magyarországtól. Viszont a német terjeszkedés közös veszélyforrás, és kisebb mértékben a Szovjetunió is az. Ezek ellensúlyozására szükséges egy konföderáció. A Konföderáció tagjai a Németország és Szovjetunió közé került kis államok lennének, a Balti-tengertől a Földközi-tengerig terjedő sávban, Lengyelországtól Törökorszáig.

A konföderáció katonai téren közösen lépne fel a tagjait ért támadásokkal szemben, de ez nem jelentene közös hadsereget vagy közös vezénylési nyelvet, csak segélynyújtási kötelezettséget. A külügyminiszterek számára megalakulna a Külügyminiszterek Tanácsa, mely összehangolná a külpolitikát, de emellett harmadik ország irányába minden tagállam önállóan képviselné magát. A gazdasági és kulturális együttműködés elmélyítése is szükséges, különösen az egyetemek terén, ahol vendégelőadók révén a nemzetek megismerhetnék egymás történelmi, szociológiai, földrajzi, gazdasági, irodalmi és politikai ered-

¹⁵ Németh István: *Hantos Elemér közép-európai alternatívája az 1920–1930-as években*. In *Valóság*, 1/2010, 13–16.

¹⁶ Szávai Ferenc: *Küzdelem az egységes közép-európai gazdaságért. Hantos Elemér 1881–1942*. In *Közép-Európai Közlemények*, Vol. 9. Nr. 4/2016, 179.

ményeit, és feldolgozásuk révén ezeket harmonizálni lehetne, a külvilág felé pedig a nemzeti jelleg mellett közös kelet-európai kultúrkincsként kommunikálni. A határok változhatnak ugyan a jövőben, de ennek természetes módon, békés úton kell végbemennie.

Magyarország a szellemiség és a diplomácia terén fontos, vagy akár a fő kezdeményezője kell legyen a konföderációs együttműködésnek. A konföderáció fontos szerve lenne a kelet-európai parlament, amelybe a tagállamok képviselőket delegálnának, megvitatni a konföderáció közös ügyeit. Létezne egy *Kelet-Európa* című folyóirat is, mely a tagállamok népeinek politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális értékeit közvetítené a nagyvilág irányába. „Csak egyet nem szabad elfelejtenünk: a magyarság akkor használhat legtöbbet az emberiségnek, ha megtalálja önmagát, ha önsorsa egyetlen urává önmagát teszi, ha hűséggel vigyázza ősi pszichéje megépülését, sajátos életérdekeit, önálló fejlődése organikus céljait” – írja a vég gondolatban.¹⁷

Garbai Sándor szociáldemokrata politikus, a Tanácsköztársaság Forradalmi Kormányzó tanácsának elnöke a második világháborút és ennek végét száműzetésben, Párizsban élte meg. Egyike volt azoknak, akik a háború végén és azt követően szeretett volna a magyarság számára minél jobb feltételeket elérni a békekötés és az ország jövője kapcsán. A Kosuth-koalíció elnökeként több memorandumot is intézett felelős francia, szovjet, amerikai, és angol intézményekhez és szervezetekhez is, valamint kereste a kapcsolatot más magyar és nem magyar emigrációs szervezetekkel (például Paul Cristophe-fal, az Osztrák Felszabadítási Bizottság elnökével) is.¹⁸ Amellett, hogy küzdött a Beneš-dekrétumok ellen, a revíziós eredmények egy bizonyos szintű megtartását kívánatosnak tartotta, ahogy ezt kifejtette a szovjet külügyi népbiztoshoz intézett levelében. Ennek megfelelően szerette volna megtartani Magyarország számára a revízió által visszaszerzett magyarlakta területek egy részét: Csehszlovákiától Komárom városát és Beregszászt, Jugoszláviától Szabadkát, Romániától Nagyvárad térségét (ez utóbbi a San Franciscó-i békekonferenciához intézett levélben van megemlítve), valamint „a székelymagyar földből, Erdélyből [...] olyan részt, mely lehetővé teszi a Szovjetunióval való közös határunkat, az ott húzódó kárpáti szoroson át vasútvonalbeli összeköttetésünket” és ezen kívül Ausztriától Burgenlandot. A térség stabilitását egy konföderáció révén látta megvalósíthatónak.

A Garbai által megálmodott Közép-európai Konföderáció három tagja Ausztria, Magyarország és Csehszlovákia lennének, a balkáni álla-

¹⁷ Szabó Dezső: *Magyarország helye Európában: Keleteurópa*, Ludas Máttyás kiadás, 1935, Budapest, 30.

¹⁸ Politikatörténeti Intézet levéltára. Garbai Sándor iratai. 810 F 53. Ö. E. f 8.

mok számára külön Balkán Konföderáció létezne. Első lépés lenne a határkérdés kielégítő és kölcsönösen méltányos, kompromisszumos rendezése, a következő módon: „Ez okból Ausztria lemond Sudetenland területére támasztható történelmi igényéről Csehszlovákia javára; Magyarország lemond Burgenland területére támasztható történelmi igényeiről Ausztria javára; Magyarország lemond Szlovákia, Kárpát-Ruténia szláv területeiről, lemond Pozsony városáról Csehszlovákia javára, Csehszlovákia lemond Csallóköz, Rimavölgye magyar kerületeiről, Kassa, Beregszász magyar városairól Magyarország javára, amelyeket Thomas Masaryk, Csehszlovákia alapító elnöke is csak átmeneti jellegű zálognak tekintett, egy barátságos atmoszféra eljöveteleig.”

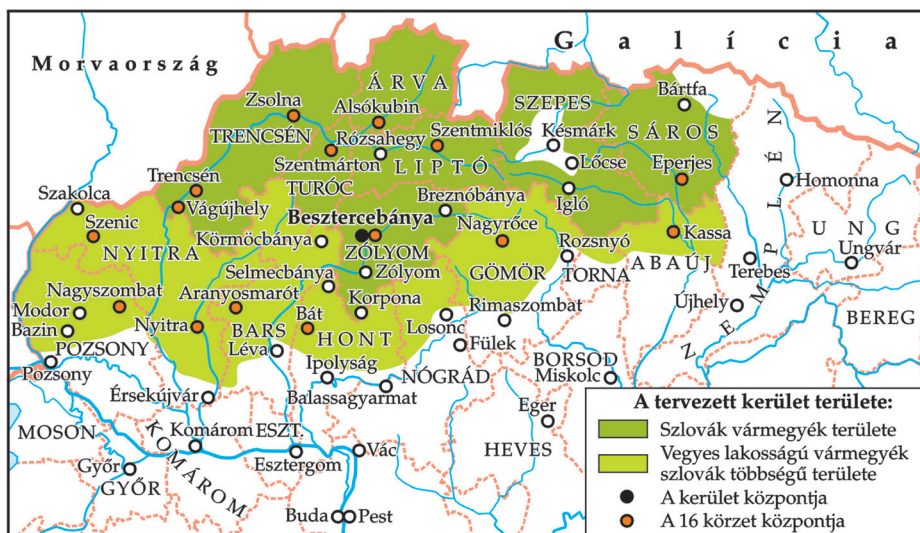
Ezentúl mindhárom tagállam modern polgári állam lenne, mely szakít a feudális címekkel és minden dinasztikus-monarchikus törekvéssel, a történelem tanítását egyeztetve, közös szempontok alapján végeznék. Fontosak a gazdasági aspektusok is: vámunióban lennének, valamint „a három konföderációs állam együttes akciót indít arra, hogy az Adriai tenger partján levő Trieszt városát kikötőjével és odavezető útjával egyetemben közös jellegű kereskedelmi kikötőként visszaszerezve, és ezt a béketárgyalások alkalmával keresztül vigye, hogy a konföderációs terület a dunai kereskedelmi útvonal mellett egy tengeri kikötő felett is rendelkezék, hogy a világkereskedelemmel kapcsolatokat tudjon fenntartani, és gazdasági blokádnak veszélye ne fenyegetse.”

A konföderáció tagjai megtartanák külön nemzetgyűléseiket, ugyanakkor a közös ügyeket a három nemzetgyűlés részéről megválasztott és egyenlő arányban képviselt delegáció intézné. Az állampolgárság meg nem vonható lenne, egy tagállam útlevelé vízummentesen lenne érvényes a másik két tagállam területén is. A külpolitika terén pedig a közös koncepciójavaslat a következő: „A konföderációs államnak külpolitikai vonala: barátságos kapcsolat létesítése az orosz Szovjetunióval, Franciaországgal, a Balkáni Konföderációval, Lengyelországgal, mindazokkal az államokkal, melyek gazdasági és kulturális javak kölcsönös és méltányos kicserélésére készségesek.”¹⁹

Garbai még azt sem tudta elérni, hogy a magyarországi vezetés hazaengedje, Párizsban hal meg 1947. november 7-én.

Szoboszlay Aladár római katolikus plébánost 1958. szeptember 1-jén végzik ki, állam- és rendszerellenes szervezkedés vádjával. 2010-ben a kolozsvári táblabíróság felmentette a koncepció vádak alól. Habár a

¹⁹ Garbai konföderációs tervezete, kézírással, a következő helyen található meg: Politikatörténeti Intézet levéltára. Garbai Sándor iratai. 810 F 53. Ö. E. f 5–7.

A tervezett felső-magyarországi szlovák terület (szlovák javaslat), 1861 (A térképet Nagy Béla készítette)

nyomozati és periratokból nehéz pontosan megállapítani, hol a határa valóság és a Securitate manipulációja között, tény, hogy 1950–1955 között több kiadatlan tanulmányt is írt, melyekben a rendszer átalakításának szükségességéről és a Keresztény Dolgozók Pártjának megalakításának igényére vonatkozóan fogalmaz meg gondolatokat.²⁰

Szoboszlai *Confederatio* című tanulmányát 1955 végén írta. A kihallgatások során Szoboszlai azt vallotta, hogy román barátjával, Alexandru Fântânu üggyéddel is egyeztetett a román–magyar kibékülés és konföderáció szükségességéről, a dolgozat viszont a saját gondolatait tartalmazza. Szoboszlai számára a megegyezés nemcsak eszme, hanem egyúttal geopolitikai szükség is. „Ha Conferederatio alapon magyarok s románok megegyeznének, megmaradna igazán nemzeti önállóságuk, függetlenül oroszról, németről, angoltól, mindenkitől függetlenül lehetnének románok, magyarok s megmaradna az olajuk az aranyuk s a nemzeti bankjuk. A szovinizmus már rég elrabolta józan látásukat. Kevesen látják, hogy az 1 millió magyarnak Erdélyben kisebb ellenfele a 3 millió román, mint a 180 millió orosz vagy a 80 millió német. Az erőviszonyok olyanok, hogy 3 és 1 millió előbb tudna megegyezni, mint 3 vagy 1 millió 180-al vagy 80 millióval. Igen ha a dolgok ilyen egyszerűek lennének, ha nem zavarták

²⁰ A Szoboszlai-csoport koncepciójára vonatkozó dokumentumokat Tófalvi Zoltán jelentette meg: Tófalvi Zoltán: 1956 *Erdély mártírjai I. kötet. A Szoboszlai-csoport*, Mentor Kiadó, 2007, Marosvásárhely

volna össze sovinizmussal az emberek fejét. A románok csak tízéves orosz megszállás után jöttek rá, hogy kik az igazi ellenfeleik.”²¹

Más írásaiban is kifejti azt a véleményét, hogy szerinte a román–magyar ellentét mesterségesen szított jelenség, ami megfelelő kezeléssel rövid időn belül megszűnne. „Nem véletlen, hogy nagy románok magyar kulturából táplálkoznak s nagy magyarok románokkal barátkoznak. Egy Ady, Goga, Szabó Dezső nem találtak lényeges differenciát a két nép között, pedig elég nagy magyarok, illetve románok voltak. Maniu maga sem tudta soha megindokolni az ellentéteket, s eddig még senki sem mutatott rájuk. S mégis vannak ellentétek, oly nagyoknak látszanak, hogy szinte kilátástalan eltüntetni őket. De valamennyi „ellentét” látszolgatos s mesterséges” – írta többek között.²²

A Szoboszlay által megálmodott konföderáció Magyarországból és Romániából állna, később Ausztria is csatlakozna hozzá. A konföderáción belül nem léteznének belső határok, az áru- és személyforgalom teljesen szabad lenne. A központi szerv a birodalmi kormány lenne, ennek keretében közös lenne a gazdaság- és pénzügy, a hadügy, a külpolitika. A kultuszügyeket a tagállami kormányok intéznék, de a birodalmi kormányban is jelen lenne minden tagállam részéről egy-egy kultuszminiszter. Az egymás közötti vitás ügyeket a tagállamok az általuk választott vegyes ítélőbíróság előtt döntenék el.

Habár a fent említett tervek közül egyik sem valósult meg, létük már önmagában is egyfajta üzenetet hordoz, álláspontokat és értékeket közvetít. Elsősorban azért nem valósult meg egyik sem, mert hiányzott mögülük a szükséges erő. Noha gyenge pontjaik kritizálhatóak, hasznos ismernünk ezeket a terveket, melyek nemcsak egy adott kor gondolkodásmódjára, eszmetörténetének egy részére mutatnak rá, de elemeikben inspirációt nyújthatnak napjaink stratégái számára is.

Hanák Péter külön tanulmányban vizsgálta a kérdést, miért bukott meg az összes dunai – magyar és nem magyar – tervezet a maga idejében. Én azt szeretném vázolni, mely tényezőknek kell teljesülniük ahhoz, hogy egy regionális országok és nemzetek fölötti együttműködés, akár integrációs, akár egyszerűbb formában, megvalósuljon:

- szükséges léteznie egy konszenzusnak, ami racionális alapokon, a jól felfogott közös érdeken nyugszik;
- szükséges a megfelelő konjunktúra (lásd Nyugat-Európa esetében az Európai Szén- és Acélközösség esetét);

²¹ Tófalvi, i. m., 86–87.

²² Tófalvi, i. m. 90.

- a kezdeményezők erőpozícióban kell legyenek (ami a fentebb ismertetett magyar terveknel hiányzott);
- szükséges a világhatalmak támogatása vagy legalábbis jóindulatú semlegessége.

Tisztában kell legyünk azzal is, hogy a nemzetstratégiai tervezetés, akkor is, ha ez csak papíron is marad, nagyon fontos lehet egy működő nemzeti vagy ezen túlmutató regionális integrációs stratégia számára. Nem lehet tudni, hova fejlődhet egy ilyen projekt: gondoljunk itt csak a tizenhárom függetlenségét kivívó észak-amerikai egykori angol gyarmat szövetségére, vagy akár az Európai Szén- és Acélközösségre, melyből az Európai Unió is kifejlődött. Ugyanakkor például Szálasi Ferenc nagytér-elmélet eszmerendszerével és utolsó csatlósként történő kitartásával megmutatta, mennyire káros, ha egy politikai vezető saját elméletrendszerének és rögeszméinek rabjává válik.²³ Ennek megfelelően gondolkodik a felelős nemzetpolitikus: kreatívan, a lehetőségek széles spektrumának figyelembevételével, de mindig tiszteletben tartva a hétköznapi valóságot.

²³ Szálasi Ferenc elképzeléseire ez a tanulmány nem tért ki külön. Erre vonatkozóan lásd Lakatos Artur: *Szálasi Ferenc politikai világképe*. In *Várad*, 2006/2, 99–105.

KODOLÁNYI GYULA

SZENT-IVÁNYI DOMOKOS, ANTALL JÓZSEF ÉS A MAGYAR KÖZÉP – METSZETEK EGY SZELLEMI ÉS POLITIKAI TÉRBŐL

2. rész

Szent-Iványi életpályája: hálózatok, kudarcok, és szellemi összegzés

Remélem, sejthető az eddigiekből, hogy Szent-Iványi élete és alakja méltó terjedelmű életrajzot érdemelne, és életének fordulatai elegendő anyagot kínálnának regénynek és nagyjátékfilmnek is. Azonban az egyetlen értő és empatikus pályarajz, Török Bálint 2004-es műve, a beszédes című *Farkas esz meg, medve esz meg*, alig ismert. Az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem kiadásában jelent meg 2004-ben, és terjesztése igen esetleges volt. A hazatért harcostárs, Csicsery-Rónay István tanúságtételei sem hoztak áttörést az ezredfordulón. A *The Hungarian Independence Movement* és a *Visszatekintés*, a két emlékirat, amelyet Székér Nórával rendeztünk sajtó alá, sok lelkes és értő olvasóra talált, de a Székér Nóra által gazdag jegyzetanyaggal, kislexikonnal és utószóval bővített könyvek 900 oldal körüli terjedelme könnyen elriaszthatja a mai átlagolvasót.

Igyekszem tehát Szent-Iványi életének, pályájának rövid összefoglalóját adni itt, mielőtt továbblépnék mostani témám, a magyar közép egyéb leágazásai felé.

Szent-Iványi Domokos 1898-ben született Budapesten, apai ágon sokágú erdélyi nemesi család, anyai ágon a felvidéki, zólyomi német–örmény gyógyszergyáros Wagner család sarjaként. Apját korán elvesztette. Tehetségére, fényes eszére az egyetemen gróf Teleki Pál figyelt fel, akinek kedvéért a jogi és vegyészeti tanulmányok mellett a politikai földrajzot és a gazdaságtant is felvette. Teleki támogatásával, tanársegédjeként tanul tovább Párizsban és Bécsben, történelmet és irodalmat is, miközben elsajátítja a francia és német kultúra mély ismeretét.

Hazajövet a Külügyminisztériumba kerül a ranglétra legalsó fokára, és visszatekintve nyilvánvaló, hogy ugyancsak Teleki Pál és Bethlen István gondos tervezéssel küldik őt hamarosan egy látszólagos mellékvágányra: hét-nyolc évig konzulként dolgozik az USA és Kanada külön-

1938-ban Teleki és Bethlen titkos megbízatásával, diplomata státusban több hónapos amerikai körútra megy. Feladata az, hogy Hitler háborújának komoran előrevetülő árnyékában összegyűjtse az amerikai értesítéseket, értékeléseket és szándékokat. Hazaérkezvén Szent-Iványi mintegy nyolcvan oldalas beszámolót ír két példányban, amelyeknek sem eredetije, sem másolata nem ismert, de Teleki a kormány belső körében ismerteti tartalmukat.

Szent-Iványi saját összefoglalása szerinti végkövetkeztései a következők: a világháború 1939 őszén fog kitörni; az USA hadseregének és hadiiparának három évre van szüksége a felkészülésre, belépésük a szövetségesek oldalán 1942 tavaszán várható; értékelése szerint Németországnak nincsen esélye a győzelemre az amerikai hadi- és nyersanyagfölény miatt.

Ezután, 1939 elején a berlini követségre helyezik Szent-Iványit néhány hónapra, hogy a német kormányzati hangulatot és terveket mérje fel. Amikor hazaérkezik, már Teleki Pál a miniszterelnök, aki szigorúan bizalmas feladattal bízta meg. Kinevezi őt az új miniszterelnökségi IV. Tájékoztatási Osztályának élére, ahol az lesz a valódi feladata, hogy titkos németellenes kül- és nemzetpolitikai, valamint kormányzati hálózatot hozzon létre, és függetlenségi szellemű, angolszász-barát országpropagandát tervezzen. Szent-Iványi hivatala a Bécsikapu téren százas létszám fölé nő, de a miniszterelnök tragikus halála után Bárdossy fokozatosan felszámolja az osztályt, melynek működéséről ugyan pontos ismerete nincsen, annál inkább ismeri Szent-Iványi németellenes meggyőződését. Ekkor, már elvesztve állását, alkotja meg Szent-Iványi az osztály bizalmas felső kapcsolataiból a Magyar Függetlenségi Mozgalom magját.

Bárdossy leváltása után Kállay Miklós új miniszterelők nem veszi be németellenes csapatába Szent-Iványit, de ő megbízást kap Bethlenéktől Teleki 1939-es kezdeményezése nyomán, hogy tanulmányozza át a Külügyminisztérium teljes titkos irattárát a majdani béketárgyalásokra készülve, a trianoni kényszerpályáknak, a háborúba sodródás folyamatának és személyes felelőseinek megállapítására. Ebből a munkából születik Szent-Iványi első nagy könyve a magyar diplomácia történetéről, amely aztán Juhász Gyula és más történészek későbbi munkáinak elismert forrása lesz, különösen, mivel az okmányok szövege a világháborús pusztítások miatt csak Szent-Iványi gépiratában maradt fenn, az Országos Levéltárban.

1944 januárjában, hosszas késlekedés után a kormányzó Szent-Iványi javaslatára és vezetése alatt létrehozza a kormányfeletti Különleges Irodát, ifj. Horthy Miklós főnöksége alatt. Az iroda, melynek a bennfen-

A Különleges Irodát Móricz István, ifj. Horthy Miklós és Szent-Iványi Domokos hozta létre 1944 januárjában, Galyatetőn (A fotó tulajdonosa Szent-Iványi Ágnes)

tesek a Kiskabinet, illetve a Kiugrási Iroda nevet adták, előkészítő munkát folytatott a szövetségesekkel való fegyverszüneti tárgyalásokra, és e tevékenységét a német megszállás után is folytatta. Szent-Iványi ebben az időben már nem aludt otthon. Jellemző, hogy a kormányzó legbensőbb bizalmasa, Bárczy István miniszterelnökségi államtitkár ellen náci merényletkísérlet történik szentendrei háza előtt.

Amikor 1944 augusztusában a németek nyugati megroggyanását kihasználva Horthynak sikerül Sztójay helyébe a hozzá hú Lakatos Géza tábornokot kinevezni miniszterelnöknek, felgyorsul a szövetségesekkel való tárgyalások szervezése. Mivel a megegyezés kulcsa láthatólag Moszkva kezébe került, a kormányzó a kormányt is megkerülve az orosz-szakértő Faragho Gábor altábornaggyal Szent-Iványit Moszkvába küldi szeptember végén, Teleki Géza gróf, Teleki Pál fia társaságában. A kéthetes tárgyalás után nehéz helyzetből jó fegyverszüneti megegyezés születik Molotovékkal – ez Szent-Iványi külpolitikai életművének csúcsa. A fegyverszünet bejelentésének napján, október 15-én, Otto Skorzeny különleges SS egysége Budapesten törbecsalja és elrabolja a könnyelmű ifj. Horthyt. A megtört kormányzó nem képes arra, hogy

eréllyel vigye végig a kiugrási tervet, és a németek családjával együtt németországi fogságba viszik. Szent-Iványi Moszkvában a hír hallatán összeomlik, és ideglázban fekszik napokon át. Majd ismét feltámadva, Faraghoékkal együtt belefog a sokhetes tárgyalás-sorozatba a debreceni magyar demokratikus kormány felállításáról. Csatlakozik hozzájuk a Tildy Zoltán-féle Magyar Front megbízásából kikerkezett Dálnoki Miklós Béla hadseregtábornok és Vörös János vezérkari főnök, akiket még Horthy nevezett ki. Szent-Iványinak az a célja, hogy magántárgyalásokon Molotovval és környezetével megértesse, hogy a magyar-szovjet kapcsolatok szempontjából is végzetes hiba volna a Rákosi-klikk trónra ültetése Magyarországon.

A külügyminiszteri posztra jelölik őt a szovjetek, de ő azt nem fogadja el. Vorosilov hozza fel ismét ezt a javaslatot a kiscgazdáknak 1946-ban, de Rákosiék ellenállásán elbukik a dolog, és a szürke, kommunisták felé hajló Gyöngyösi János lesz a külügyminiszter.

Végitekintve Szent-Iványi pályáján, a sikerek és kudarcok, magasságok és mélységek ritka drámai hullámmását látjuk. A nyolcéves amerikai parkolópálya fél-száműzetés: de valójában előkészület, érés az árnyékban, tapasztalatgyűjtés és mindennapos erőpróbák, a hirtelen felemelkedés előtt. Bethlen István és Darányi Kálmán maga mellé emeli, majd Teleki Pál miniszterelnökségén kerül méltó helyére, a maga építette nagyszabású információs és nemzetstratégiai hálózat szívébe. Teleki tragikus halála neki háromszoros veszteség – a németellenes nemzeti tábor elveszti legfőbb reménységét, Szent-Iványi az atyai mestert, és pályája megroppan. Mint láttuk, Bárdossy László kiszorítja, Kállay Miklós politikusként mellőzi, de ezek az évek lesznek majd az edzőpályák a végső mérkőzéshez a kormányzói Kiskabinet, a Kiugrási Iroda élén. Véghelyzetben Moszkvában jó fegyverszünetet harcol ki, mint láttuk, de a Horthy-család fatális ballépései miatt mindez fél-eredmény marad: Sztálin elismeri Horthy és a magyar patrióták békekérési szándékát, de az országra több mint félévnyi példátlan pusztítás zuhan a nácik és nyilasok ellenállása miatt. Aztán még egy politikusi csúcsteljesítmény: az 1945 októberi kiscgazda választási győzelem mögötti összefogás megteremtése.

A folytatást már ismerjük. Letartóztatás, per, börtön, rendőri felügyelet, megélhetés nyelvrákból. Honnan Szent-Iványi elképesztő szívóssága? Ezt kérdezi tőle már Pálffy-Oesterreicher is. Hogyan állt fel újra meg újra ilyen elképesztő csapások után, egészen 80 éves koráig, mint oly kevesen nagyjaink közül? Felépül leromlott állapotából a tízéves kommunista terrorbörtön után. Hetvenes éve elején, 1970-től hat

*Faragho Gábor és Szent-Iványi Domokos a Moszkva melletti dácsán 1944 októberében
(A fotó tulajdonosa Szent-Iványi Ágnes)*

súlyos műtéten esik át, majd megszervezi iratai Nyugatra juttatását, majd a gyanúkat elhárítva útlevéllal disszidál, 74 évesen, 1972-ben, és befejezi angol nyelvű emlékezései és elemzései három kötetét. Szerzetesi odaadással és elmélyedéssel dolgozik, hogy aztán nyugodtan térjen meg földi pályájáról 83 évesen Heidelbergben, bízva abban, hogy negyed századdal később akadnak majd magyarok egy szabad hazában, akik belefognak palacküzeneteinek napvilágra hozatalába.

Minden kulcsot e rendkívüli kitartáshoz és céltudatossághoz nem ismerünk, de adott kezünkbe néhányat ő maga is. Szent-Iványi elmondja, hogy mindig küldtek neki váratlan segítőket az újabb és újabb feladatokhoz az égi hatalmak. Ezt misztikus lelkületű nagynénje, Wagner Ottília ígérte meg neki Teleki Pál halálakor. Otti néninek látomásban megjelent Szent-Iványi hatalmas patrónusa, és azt jövendölte, hogy védené bukások és szörnyű megpróbáltatások árán, de meg fogja valószínűsíteni nemes küldetését, s akik pedig útján bajt hoznak rá, mind csúfos halállal pusztulnak majd el.

Szent-Iványi maga is idézi ezt a jóslatot *Visszatekintésének* végén, de a hatalmas patrónus kilétét nem fedi fel, mint ahogy legfontosabb segítői-

nek sem árulja el soha valódi, teljes nevét, feleségei kivételével. Felidézi, hogy akik romlását okozták, mint például a Nagy Per kiagyalói, a Rákosi-terror elindítói, azok közül huszonöt emberen teljesedett be a jóslat. Említi Rajk László, Ries István szociáldemokrata igazságügyminiszter, Szebenyi Endre és Zöld Sándor államtitkárok, Pálffy-Oesterreicher és a vérbíró Jankó Péter nevét. Bár nyilván ide sorolja, nem említi, bizonyára kegyeletből, Bárdossy László nevét. Meglehet, Imrédy Bélát is. Nem említi a Teleki Pál vesztét hozó Werth Henrik vezérkari főnököt. De ki volt a hatalmas patrónus?

Ágnestől tudom, hogy lovagkirályunk, Szent László volt az. Lehetésges, hogy Szent-Iványi valóban hitt patrónusa személyes oltalmában? Aki a *Visszatekintést* elolvassa és megérti, az tudja, hogy igen. Szent-Iványi, az enciklopédikus racionalista, a tökéletes diplomata és világfi, mindvégig hitt abban, hogy a szent király védelme kíséri. Mert ő, mint leírja, a *sub specie aeternitatis*, örökkévaló és nem gyalgó magáncélokért küzdött, s hite szerint ilyenek kaphatnak égi patrónust és földi védangyalokat.

Otti néni biztosította őt: ne félj, mindig megérkeznek majd védangyalaid. Mint védőügyvédje, aki egy kétértelmű mondattal, a börtönőrök füle hallatára adta neki kulcsul önvédelméhez az elmebaj színlelését a Nagy Per tárgyalására. Mint első felesége, a szintén erdélyi Dr. Henter Margit, aki módszeresen helyreállította egészségét 1956 után, s halálos ágyán azzal vigasztalta: Ne sirass, küldök majd neked új védangyalt, új segítőt. S felbukkant örök segítőül a tizennyolc éves Pongrácz Ágnes, a Múzsza, ápoló, titkár és feleség, aki megőrizte és máig őrzi kézíratait és emlékezetét. S íme felbukkant harminc év köde mögül, a Szabadsághídon sétálva „Cangrande”, a dán diplomata-barát, hogy Nyugatra csempéssze iratait.

Szent-Iványi nem volt ködevő. Bár a Horthy-kormányzat elitjéhez tartozott, 1946-os kiadatlan emlékiratában felhánytorgatja a két háború közti politikai vezetőosztály szellemi és morális igénytelenségét, vakságát társadalmi kérdések és a nemzet érdekei iránt. Könyve vége felé felidézi Kosuth Lajos 1852-es francia nyelvű jóslatát, miszerint ha a Nyugatot cserbenhagyja a magyarokat, az ország az orosz birodalmi érdekek színterévé fog válni. S valóban, *most odatartozunk*, írta 1977-ben, a végső számadásban, de a magyarság mégis meg fog maradni. Nyugat-Európa viszont, írja a nyugatos és Amerika-barát Szent-Iványi, a versailles-i békerendszerrel nemcsak Közép-Európát és a történelmi Magyarországot rombolta le, de a saját halálos ítéletét is megírta, hogy azt a második világháború pecsételje meg végleg.

Mi maradt Szent-Iványi legfontosabb öröksége? Emlékezései és történeti munkái, amelyek megörökítik egy rendkívüli ember és korszakának világát. De főleg az a szellemiség és közeg, amelyet nemcsak könyveiben, de megannyi tanítványa és ismerője révén, középpont-emberként, közösség-szervezőként személyesen ránk hagyott egy emberi nagysággal bővelkedő tragikus korszakunkban, gyarapítva vele a magyar közép nagyszerű konstellációját, s amely könyveiben is továbbítódik. A magyar közép élő monumentuma.

Antall „kétharmada”

Ezek után aztán nem meglepő, hogy Antall József számára mester és etalon volt a házukban gyakran megforduló Szent-Iványi Domokos, és sokszor emlegette őt nekem késő délutáni, esti beszélgetéseinkben vagy repülőutakon, amikor miniszterelnöki tanácsadója voltam – amilyen szeretettel Szent-Iványi is említi az Antall-családhoz fűződő töretlen barátságát emlékiratában. De ugyanígy szerepelt állandó témáink közt a nagy kiscgazda trió – Nagy Ferenc, Kovács Béla és Varga Béla – alakjai, vagy Keresztes-Fischer belügyminiszter titkos támogatása a szociáldemokrata ellenzéknek. A befogadott háborús menekültek – lengyelek, zsidók, franciák, angolok – történetei. Vagy a népi írók, családom és felmenőim – mind ott vannak a könyvek a könyvtáramban, mondogatta. Bejárt a miniszterelnökségre Csicsery-Rónay István, apám nemzedékének kiscgazda konstellációjából. Csicsery-Rónay egyike volt Szent-Iványi bizalmasainak az emigrációban, s már a háború óta – Csicsery-Rónaynak viszont másik benső barátja Nyugat-Európában nem más volt, mint unokabátyám, a Bernbe emigrált zeneszerző Veress Sándor, akinek nemcsak életútja és politikai elkötelezettsége, de a Bartók mellett formálódott művészi karaktere és hazafisága is igen fontos ihlető számomra. Antall tudott erről, és a legmagasabb kitüntetést az itthon elhallgatott Veress Sándornak küldte halálos ágyára.

Sorolhatnám tovább a sorolható kapcsolódásokat – később vissza is térek hozzájuk, mert jelentőségük túllép személyemen, s talán Szent-Iványi személyén is.

Nem a horgásztársaságomból szedtem össze kormányt – vetette oda egyszer foghegyről Antall József, jellegzetesen találó, fanyar mondatai egyikében, amikor az ellenzéki sajtó azt hajtogatta, hogy az új Magyar Köztársaság első miniszterelnökének nincsen kormányzásra alkalmas gárdája. Valóban, volt-e? Honnan, miből, kikből? A kérdés ma már,

tudjuk, retorikai. Járai Zsigmond MNB elnök mondotta csaknem 20 évvel később, hogy a rendszerváltó kormányok közül az Antall-kormány nyújtotta szakmailag a legszínvonalasabb teljesítményt – amihez ő maga, Járai Zsigmond, akkor még a második vonalban tette hozzá a magáét helyettes pénzügyi államtitkárként. Antall olyan független szaktekintélyeket hívott meg kormányába miniszternek, mint Mádl Ferenc, Kádár Béla, Martonyi János, Barsiné Pataky Etelka vagy Botos Katalin – és sokáig sorolhatnánk sok-sok kisebb-nagyobb, idősebb és fiatalabb tisztségviselője nevét, akik azután is, több mint két évtized óta, ott maradtak a magyar közélet élvonalában, kiteljesedve, sok esetben magasabbra jutva.

Antall válaszában magabiztosság volt, és, nem kétséges, az arcátlan-ságra válaszoló hetykeség is – amelyet az agit. prop. akkoriban hirtelen demokratává előlépett megmondóemberei sietve neveztek el úri gögnek. Ebből is lehetett tudni, hogy az 1994-es választási kampány akkor, 1990-ben kezdődött el – de bizony az Antall-kormány, illetve utódjáé, Boross Péteré, kitöltötte a négy évet, mégpedig egymagában Kelet-Közép-Európa 1990-es kormányai közül.

Mire alapozta magabiztosságát Antall József – azt a magabiztosságot, ami 1990. április 8-a estéjén, a választási győzelem bejelentéskor, a súlyos feladat terhe alatt is, azonnal megmutatkozott mondataiban és viselkedésében? Nos, Antall egyike volt a keveseknek, aki alaptételként tudta, hogy létezik egy láthatatlan magyar közép, amely mélyáramként, búvópatakként átvészelte az elmúlt negyven évet, s annak fel-felbukkanó vízereiből – hogy folytassam a hasonlatot – meríteni lehet kiváló gárdát, amelyből addigra jókora csapat is formálódott köréje egy év alatt az MDF Ó utcai barakkjában, majd a Bem téren.

Kormányra kerülve, a kinevezésekben Antall Józsefet személyiségének egy másik sarkalatos vonása is vezette: katolikusként meggyőződéssel hitt a szabad akaratban, s az emberek képességében a változásra. Mint az MFM és az MTK vezetői, ő is hitt abban, hogy nemes célok, a nemzeti elkötelezettség és a személyes felszabadulás nemes magatartást szülnek. Hitt abban, hogy a rendszerváltozás a fordulat és az újrakezdés lehetőségét hozta el sok embernek, akik szakértelemmel, tisztességesen szolgálták az előző refomkommunista kormányokat. Ezek közül sokat nevezett ki szakpolitikai tisztségekbe a kormányzás második vonalába, és e döntéseket többnyire nem volt oka megbánni.

Ugyan a világ számára Antall József 1988-ig nem volt több, mint a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum igazgatója, egy marginális helyzetű, „pártonkízüli” történész, aki a hatalom köreivel alig érintkezett

– de barátai, ismerőei tudták, hogy valójában velejéig politikus alkatú lény, aki a világ történéseit éles szemmel és hatalmas műveltséggel követi. Azt kevesebben sejtették meg, hogy Antall egy virtuális közép-pontban él évtizedek óta – láthatatlan hálózatok személyes rendszerének középpontjában. Talán, jellemző módon, leginkább a kommunista titkosszolgálatok sejtették valamennyit Antall e tehetségéről, és figyelték ezért nagy szorgalommal nemcsak Antallt magát, de az ő mentális térképén felbukkanó embereket is.

A hálózatok tudománya mostanában lett nagykorúvá, nem kis mértékben olyan világszerte ismert magyar kutatók munkája nyomán, mint Bollobás Béla, Barabási Albert-László és Csermely Péter. De az utóbbi kettő is megemlíti remek összefoglaló népszerűsítő könyveiben (2002-ben és 2005-ben), hogy a gondolkodásban e téren is megelőzték a természettudományt a két világháború közti társadalomtudósok sejtései és megfigyelései. És, tegyük hozzá, mint annyi minden utóbb tudományosan bizonyított tény, ezt a tudást is lehetett élni tudatosan vagy ösztönösen, intuícióval, mint ahogyan nagy közösségsszervező politikai tehetségek éltek is, századok óta. Nem hiába sorolták a nagy politikus tevékenységét a művészetek közé annyi időn át.

Antall azt is hangoztatta nem egyszer, hogy az 1990-es választást ez a bizonyos, általa tényként felismert magyar közép nyerte meg, mégpedig közel ugyanolyan arányban, mint ahogyan a Kiszgazda Párt nyerte meg az 1945. októberi választásokat a baloldali pártok ellenében, a kommunisták csúfos veresége mellett, és hogy ez a közép az, amely az ő kormányának demokratikus legitimációt, erős felhatalmazást biztosít. 1990-ben, a marxista agymosás több mint négy évtizede után hirtelen ilyesmit állítani önmagában is elképesztően hangzott sokak számára – mintha áporodott elmeszülemény, aféle Don Quijote-i szélmalom volna. Nemcsak a baloldalon, nemcsak azok fülében, akik úgy képzelték, hogy a magyar történelem olyan tényei, mint az 1945-ös választás, végképp a feledtetés süllyesztőjébe kerültek. Még Antall egykori gárdájának olyan jeles tagja, is mint Kulin Ferenc, azt írta 2010-ben az Orbán-koalíció győzelmét méltatva, hogy az Antall-i koalíció csaknem hasonló arányú győzelme 1990-ben politikailag nem képviselte az 1945-ös közepet, mert az új koalíciós partnerek, ilyen-olyan kiszgazdák és kereszténydemokraták politikai minősége gyenge, kusza volt.

De egy sokkal mélyebb értelemben Antall Józsefnek volt igaza ebben a kérdésben. Mert ő nem a politikai pártok pillanatnyi eszmei felkészültségén és emberi minőségén mérte le a magyar közép 1990-es győzelmének jelentőségét, súlyát. Itt egyénnek és közösségnek egy sokkal elemibb, ősi törvénye működött. Mint az élet és a történelem iróniáinak, abszurditá-

sainak ismerője és kedvelője, Antall is tudta, hogy az első választáson jó részt amorf, kialakulatlan pártalakulatok harcoltak a voksokért. Maga a Magyar Demokrata Fórum is egy széles spektrumú néppárt volt.

No de – nem volt ez másképpen 1945-ben sem. A háború összeomlásából kiemelkedő akkori Kisgazda Párt spektruma szintén nagyon széles volt. Mint az MDF-é 1990-ben, különösen a kisgazdákkal és kereszténydemokratákkal kiegészülve. Antall azt érezte meg biztos ösztönnel és társadalomismerettel 1990-ben, hogy a magyar szavazó polgárok politikai temperamentumának társadalmi megoszlása nagyjából változatlan maradt 45 éven át, és hogy ez több mint politikai kérdés. Ez társadalmi mentalitás és közeg kérdése. Amit a korszerű történelmi antropológia azóta sok példán át mutatott ki Európában, a nemzet-társadalmak mentalitása, viselkedési formái, családszerkezete, e mentalitások jelentőségének súlya döntő pillanatokban, alig-alig változik még ötszáz év, ezer év alatt is. Nagyon lassan, még az olyan kataklizmákat átéló népeké is, mint a mienk – egy 1919–20, 1944–45, 1948 és 1956 után is. Antall számára is reveláció volt, sejtéseinek látványos megerősítése, hogy mentálisan csaknem ugyanazt a nemzetet kell most majd kormányoznia, mint amelyik 1956-ban felkelt, majd pedig sunyítva-szitkozódva-szabotálva átvészelte Kádár terrorját és gulyás-kommunizmusát.

Antall tehát tudta, hogy első a közeg és a mentalitás, aztán következnek a pártok. A párt akkor válhat fontossá, ha akad karizmatikus vezetője, aki a megfelelő hívószavakat és gondolatokat kimondva, mozgósítani tudja ezt a látszólag szunnyadó vagy rejtett közeget. Természetesen egy egészen más nemzetet kellett most, 1990-ben kormányozni – egy feneketlenül felforgatott nemzetet, más időben, más világhelyzetben. De a mentalitás szerkezete a mélyben ugyanaz maradt. Az uralkodó politikai ösztönök ugyanazok maradtak, s a mélyben őrzött emlékeket és inspirációkat végre elő lehetett hívni a megfelelő nyelvezettel, hogy lassan lerázhassa magáról a nemzet a mindent elfedő Kádár-rendszeri közönyt és inerciát.

Így vallotta Antall József. Belső munkatársaként négy év alatt, 1989 októberétől 1993 őszéig számtalan beszélgetésnek voltam tanúja és résztvevője, itthon és külföldön, ahol Antall ezekről a hagyományos beidegződésekről beszélt külföldieknek. A világ vezető politikusainak, gyakorlatilag négyszemközt, illetve kiválasztott hallgatóságnak. Sajnos ritkábban a magyar nyilvánosságban, mert a magyar média neki kevés alkalmat adott gondolatai kifejtésére. Visszatérő gondolata volt, hogy a modern Magyarországon – tehát az első világháború óta – szélsőséges párt, akár jobboldali, akár baloldali, csak idegen megszállók támoga-

tásával tudott kormányra jutni. Ezt ki kellett mondani sok jóhiszemű külföldi vezető előtt, akiket az Antall-kormány ellen lehetett hangolni Csurka István egy-egy kijelentése miatt, mint ahogy egy időben Orbán Viktornak akarták egyesek felhánytorgatni a Jobbik egy-egy visszatetsző lépését, össze is igyekezve mosni a „magyar jobbaldalt”.

Kitérő lehet itt, de Antall mentalitás-filozófiájának szemléltetésére érdemes felidézni egy egészen más tónusú beszélgetését is, egy japán ipari vezetővel, aki lelkesen mesélte neki, milyen munkafegyelemmel működnek az ő világelső gyáraik. Antall elmosolyodott – ezt Magyarországon sosem fogják megvalósítani, mondta, nem mentegetőzve: magyar munkás ezt a fegyelmet nem viselné el... Ez a mondat is a magyar mentalitásról szólt... Vagy felidézhetem többször elmesélt példázatát a magyar parasztról, amely a magyar polgár óvatosságát és szkepticizmusát is jellemzi: „Mondja bátyám, milyen volt a termés idén? Ne is kérdezze, rettenetes, tönkremegyünk. És búza termett-e? Hát búzából, abból, igen, bejött valami. Na és a kukorica? Hát az szerencsére elég rendes volt idén. És milyen volt a szüret? A szüret, hát az jól hozott.” Antall számára tehát olyan evidencia volt a nemzeti mentalitásnak, és mögötte a társadalom mélyszerkezeteinek az évszázad során csak lassan változó természete, amelyeket csak az elmúlt évtizedekben tárt fel a történeti antropológia.

Fontos és jellegzetes volt hivatalos izraeli kormánylátogatásunk 1991 nyarán, ahol Antall szuggesztív meggyőző képességével – ésszel és bájjal, együttérzéssel és büszkeséggel – beszélt a II. világháborús magyar ellenállásról, és mögötte a magyar politikai karakter ösztönös idegenkedéséről minden végletes viselkedési formától, így a vörös és barna totális eszméktől. Tehette, hiszen ott van „a nemzetek igazai” közt a Jad Vashem parkban édesapja emléktáblája, amelyet megkoszorúztunk. De önmagában az nem lett volna elég – úgy jöttünk el Jeruzsálemből, hogy Simon Peresz, Háim Herzog és Moshe Dayan egyaránt barátjának fogadta Antallt a bizalmas, empatikus beszélgetések során. De hasonlóan megnyerte Antall a betlehemi arab polgármester szívét is, aki méltósággal és tartással viselte a kisebbségi politikai vezető nehéz tisztét.

Kapcsolatok és hálózatok

Mindez nem pusztán nosztalgikus elkalandozás a mostani nagy évfordulók évadán. Mert számomra az Antall jellemezte történelmi mentalitás érvényessége mostanában igazolódik be látványosan, amikor úgy hozta az élet, hogy elkövetkezzen az ideje a családom történetén való

meditációnak, s ez egybeesett 1944–45 földcsuszamlás-éveinek – összeomlásnak, tragédiáknak és felemelkedésnek – a 70. fordulójával, és a forradalom 60. évfordulójával.

Felidézve magamban az említett gyermek- és ifjúkori családi beszélgetéseket, mondatfoszlányokat, a találkozókat tanúkkal és szereplőkkel, olvasva memoárokat, szerkesztőként keresve újra kiadandó szövegeket, igyekszem összerakni annak az időszaknak a magyar történetét, jószerével hétről-hétre, és számtalan emberi szálát futtatok végig magamban vagy papíron. Megdöbbenek, hogy egy-egy emberi szál milyen messze vezet el, milyen váratlan helyekre. Mintha nem tudtam volna ezt – holott réges rég óta tudtam, szabad óriáim meditációját oly gyakran töltötte ki e szálak továbbfejtése, és maga a személyes hálózat, e csodálatos emberi alkotás – de nem állt a tudatos gondolkodásom középpontjában ez a felismerés.

Felevenednek most bennem harminc-negyven évvel ezelőtti hosszú beszélgetések egykori ellenállókkal és ’56-osokkal, köztük „recskiekkel”, akik közül többet Szálasi is, Rákosi is bebörtöNZött. Ezek az emberek kézről-kézre adtak bennünket feleségemmel Amerikában, ahová irodalomkutatóként, költőként vitt el többször a szerencsém, először 1972–73-ban. B. RácZ István, Csicsery-Rónay István, Gombos Gyula, Györgyey Ferenc, Hamza András, Jónás Pál, Makkai Ádám, Nyeste Zoltán, Sztáray Zoltán. E kiváló emberek szeretetét élvezve képzelhettem volna, hogy a fogadtatást megbocsátható hiúsággal kiválóságomnak, megnyerő lényemnek köszönjem, s különösen a feleségemének, Illyés Máriának – de világos volt előttünk, hogy a teljes igazság nem ennyi. A fogadtatás baráti bizalmát – legalábbis az első találkozásokét – felmelnőinknek, Kodolányi Jánosnak és Illyés Gyulának köszönhattuk. Nem sznobizmus mozgatta ezt a vendégszeretetet, és nem is tán csak valódi tisztelet irántuk, a nemzeti karakter és sors két vívódó, szenvedélyes elméje iránt, hanem az összetartozás biztos tudata egy nagy, a változásokon át is változatlanul továbbvitt közös ügyben – amit ma én a magyar közép ügyének nevezek, s amit 1944–45, 1946–48 és 1956 történelmi láncolata fűZött össze, s majd csatlakozik hozzájuk 1989–90.

Eszmecsereinket ezekkel az emberekkel úgy kezdtük el, mintha évekkel ezelőttieket folytatnánk. Egy volt a nyelvezet és a témák. A hirtelen megtermett létrejött baráti légkör az Óperencián túlra söpözte az otthonhagyott kádári nyelvezetet, amely nem volt a miénk, de minduntalan, váratlanul beszüremlett az élet tereibe.

Eszembe jutnak nagybátyám, Kodolányi János történetei. Számtalan vacsora közbeni diskurzus Illyés asztalánál – például Bay Zoltán lézerfizikussal, nagybátyám barátjával, aki éppen a Magyar Közösség elleni koncepciók per miatt emigrált Amerikába. Például Schweng Lóránttal

és Kárász Artúrral, Illyés volt kollégáival és barátaival, akik Jankovics Marcellnek a magyar aranykincset nyugatra mentő édesapjával együtt tartoztak a Magyar Nemzeti Bank háború előtti patrióta elitjéhez. Vagy az inkognitóban két napra hazalátogatott Zilahy Lajossal, aki a határtól kődobásnyira vett egy tanyát a Vajdaságban öreg napjaira, hogy ott élje át a magyar Alföld egét és ízeit, ha már itthon, a kis országban nem teheti.

És emberi hálózatok rajzolódnak ki bennem és papírokon – ahogyan azt Barabási vagy Csermely írja le, s ahogyan azt évtizedek óta magam is annyiszor végigfuttattam magamban, sokszor céllal, sokszor csak szellemi szórakozásként. A középpont-emberek mágneses hatása. Az összekötő-emberek (ez gyakran ugyanaz) és a másodlagos vagy „gyenge” kapcsolatok fontos szerepe. Felrajzolom például nagybátyám vagy Illyés nyolc fontos kapcsolatát 1944–45-ben, és megállapítom, hogy egy-egy ilyen baráton át, a második ilyen lépésben már 64 emberhez juthattak el az értesüléseik, gondolataik, és megfordítva. Elvben, a nyolc barát révén harmadik lépésben 512-höz. Sajtó és posta nélkül. A Csermely és Barabási által is idézett zseniális novellában Karinthy Frigyes példákat hoz arra, hogy négy áttételen át a világ bármelyik híres emberével kapcsolatot tudna teremteni. Például a Ford gyár elnökével. Egy barátom barátjának a barátja ismeri azt a bizonyos híres negyediket. Ez az a „négy lépés-szabály”, amelyet pesszimistább kutatók „hat lépés-szabállyal” váltanak fel. A lényeg az, hogy a félelmetesen nagy emberi világban igen sok lehet az ismerősünk – mert rend van benne, annak számára, aki felismeri. Hálózatok rendszere, rendje mögött: az átláthatóság.

Azonban, Antall József kifejezésével élve, nem horgásztársaságokról beszélünk. Egy új, nemzeti demokratikus elitről, amely a századdal egyidős radikális nemzedékként gyűlt össze a 20-as években Trianon szellemi és politikai meghaladásának szándékával, és a 30-as évek elejétől kezdve egyre tudatosabban keresi szövetségeseit egy átfogó társadalmi reformhoz a politikai ellenzékben, a magasan képzett új szakértelmiségben, de a Horthy-rendszer korszerűen gondolkodó politikusai közt is.

1944–45-ről és a középpont-emberekről gondolkozva eszembe jut, hogy nagybátyámnak, Kodolányi Jánosnak személyes jó barátja volt Faragho Gábor altábornagy, a csendőrség felügyelője – nem vezetője, mint még egykorú emlékezésekben is olvasható olykor, hanem katona-altábornagyként alkotmányos ellensúlya. Valójában a katonai hírszerzés vezetője is – aki pár évvel korábban katonai attaséként Sztálinnal is állta az ivást a legendák szerint. Majd Szent-Iványi Domokossal, a Kiugrási Iro-

da helyettes vezetőjével, és Teleki Gézával Horthy titkos fegyverszüneti delegációjának tagja. Faragho egyike volt a példásan patrióta gárdájú főtiszteknek, csapatában ott volt például Dienes András csendőrtiszt is, aki a világháború után Petőfi-kutatóként lett a magyar szellemi élet közismert tagja. Kudar Lajos ezredes, szintén barátja nagybátyámnak, aki Faraghoék moszkvai útjának titkos-szolgálati fedését személyesen biztosítja. A nyilas uralom alatt Budán tűzharcban Gestapo-fogságba esik és kivégzik. Kudar beosztottja Mikó Zoltán vezérkari százados, aki Raoul Wallenberg egyik kormány-kontaktusa lesz – ő szerzi be a Belügyminisztériumból Wallenbergnek a biankó személyi azonosító okmányok százait. 1945-ben éppen a Wallenberg-kapcsolat miatt hurcolják el a szovjet csapatok – s eltűnik ő is örökre a Birodalomban, mint Wallenberg maga.

Tehát azt mondhatom, hogy a hálózati elmélet kifejezésével szólva Szent-Iványi és Faragho két lépésnyire voltak/vannak tőlem nagybátyámon át, Wallenberg pedig négy lépésnyire – Mikó Zoltánon, Kudaron és a nagybátyámon át. Szinte kézfogásnyira. Átérzem, hogy ezek a kapcsolatok átívelnek az időn, és tovább élnek spirituálisan akkor is, amikor a szereplők már eltávoztak ebből a földi létből. Ez borzongató gondolat – az élet elmulasztott vagy elvetélt lehetőségeire is felhívja a figyelmet, de arra is, hogy ezek valamennyire jóvá tehetők gondolatainkban és tetteinkben, amíg élünk.

De a személyesség fontosságára is. Mert Faragho vagy Szent-Iványi vagy Wallenberg – dilemmáik, döntéseik, sorsuk – átélhetőbbek lesznek e kapcsolatok révén számomra. Mert az átláthatóság átélhetőséget teremt, és otthonosságot.

Faragho a Szent-Iványi szervezte titkos Magyar Függetlenségi Mozgalom egyik vezetője volt, egyben az ő fő kontaktusa a belbiztonsági erőkhöz. Szent-Iványinak a még ugyancsak Teleki Pál miniszterelnök által kijelölt fő informális kontaktusa a Belügyminisztériumhoz nem más volt – mint id. Antall József. Tudnivaló – ezt már a későbbi Miniszterelnöktől is hallottam – hogy Antallék lakása a kiscsiga vezetőik egyik találkozó helye a háború alatt és után, majd 1956-ban is. Teleki nemcsak hogy eltűrt, hogy az idősebb Antall az ellenzéki Kiscsiga Párt aktivistájaként legyen a Belügy egyik vezető tisztségviselője – hanem még menekültügyi kormánybiztossá nevezi őt ki Keresztes-Fischerrel, legbensőbb kormányzati partnerével egyetértésben.

Nagybátyám révén tehát két kézfogásnyira van tőlem Szent-Iványi Domokos, akivel sosem találkoztam. És ugyancsak két érintésnyire második felesége, Szent-Iványi Ágnes révén, aki beosztottam lett a Miniszterelnöki Tanácsadó testületben 1990 és 1994 között. És folytathatnám a

példákkal. Két kézfogásnyira tölem Teleki Pál, kiváló ösztöndíjasai, Cs. Szabó László és Szabó Zoltán révén. Telekitől két kézfogásnyira volt Illyés Gyula és Kodolányi János, Zsindely Ferenc államtitkár és felesége, az üldözöttek mentője, Tüdős Klára révén. Két kézfogásnyira van tölem Nagy Ferenc miniszterelnök: a nagybátyám, Illyés és Antall révén.

A magyar közép: szélesen terülő arcvonala a harmincas évektől kezdve, eszmék és felismerések, remek alkotások és kiváló emberek láthatatlan arcvonala. Kiváló ezek, akik egy független, korszerű Magyarország létrehozásán fáradtak, hálózatokban vagy azokon kívül. Az ország kettős tragédiája, 1944–45, kettős megszállás és százezrek elpusztítása, sok nagyszerű ember elpusztulása, üldöztetése, és az alkotásra szerveződött hálózatok szétverése után, mi maradt belőle?

Maradt belőle – tovább él és folytatódik emberi kapcsolatokban és művekben egy szellemiség, ha olykor csak rejtetten, kacskaringókkal, búvópatakként is. A szellem nem pusztul el, ezer formában születik újjá. Tovább él 1990 óta, megerősödve, a magyar politikai ösztönben, amely vészhelyzetben határozottan elutasítja a végletes, pusztító törekvéseket. Ez történt 2010-ben.

Természetesen következik a fentiekből, hogy a 2010-es fülke-forradalom – a politikai akarat ilyen egyértelmű megnyilvánulása – akkor történhet meg, ha annak megfogalmazását alkalmas szellemi és politikai elit végzi el. A magyar középről szóló írásomban felvázolt hálózatépítésének fontos tanulsága, hogy a modern demokráciákban különösen sok múlik az elitek minőségén, s hogy ehhez a kiválasztásnak és nevelésnek igen gondosnak és széles körűnek kell lennie.

Teleki Pál, Keresztes-Fischer Ferenc, Szent-Iványi Domokos, Zsindely Ferenc, Kozma Miklós tudatos, nagyszabású elit-építők voltak, s ebben korántsem álltak egyedül. A *Magyar Szemle* alapítása Bethlen István és Szekfű Gyula nagy elitépítő kezdeményezése volt. Az egész szellemi, műszaki és művészeti megújulást a két háború között az jellemzi, hogy elkötelezett és kiváló mesterek építenek fel intézményeket, iskolákat és köröket, és ezek határai a dolgok valódi természete szerint átjárhatók. Mesterek és tanítványok mind tudták, hogy ez a televény lesz az, amelyből Trianon meghaladásának lelki és szellemi lehetőségei kinőhetnek. Az így bekövetkező új reformkor olyan jelenség lett, amelyet a történelmi determinizmus Hegeltől és Marxtól öröklött elméletei és a szociológia elnagyolt kategóriái nem tudnak magyarázni – mert itt a szellemiség és a közösségépítés erői teremtettek valami újat. A sors és a lehetőségek felismerése.

Egy ilyen sokarcú és nagy kitekintésű elit a jövő letéteményese a modern korban – ezt felismerve fejezik le Rákosiék, a Nagy Perrel és az elhallgattatás és megfélemlítés eszközeivel a harmincas években fellépett demokrata és patrióta elitet. S ezt felismerve kezdeményezi újra Antall József egy szellemi és politikai elit újjáépítését, pártok és szakmák feletti tág és átfogó gondolkodással. Voltaképpen a szétszakadtan továbbfutó szálakat – hagyományokat és kapcsolatokat, hálózatokat – kellett először összekötni az élet élő közegében. Ennek felismerése volt Antall József egyik zseniális államférfiúi tette.

Egészséges politika kialakulását csak olyan elit tudja elősegíteni, amely magába foglalja a társadalom minden színét, a tehetségek egész skáláját. Az elit fontos tulajdonsága a folyamatosság fenntartása, a hagyományok tisztelete, mesterek és tanítványok együttműködése is. Mint a kommunista kormányzások története bizonyítja, pusztán a politikából és a politikusokból nem tud megújulni a politika. Ez volt a Horthy-kormányzatok gyengéje is, ezért indulnak meg a fent említett elit-építő törekvések a harmincas években. A politika fenn kell tartsa a gyökereket, amelyek a maga élő táptalajába nyúlnak le – a közösségekbe, a nemzetbe. Értéktudata pedig a mindenség felé kell törekedjen, még ha eredményeit mindig is csökkenthetik a körülmények.

(2016-2020)

ÚJ SZELLEMI FRONTOK TÖRTÉNELMÜNKBEN

2. rész

Az 1945-ös Új Szellemi Front központi eseményére június 2-án került sor, amikor „az elmúlt korszak legjobb emberei”, jogászok, matematikusok, orvosprofesszorok, zenészek, írók „hosszú asztaloknál, tea vagy feketekávé mellett” Rákosival, Révaival a meghívók által feltett három kérdésről beszélgettek. A három kérdés: hogyan lehetne gyorsabban bevonni az ország újjáépítésébe az értelmiséget, hogyan lehetne a nyomorán enyhíteni, és milyen kifogásaik vannak az MKP-vel szemben?

A később történtek fényében nem volt dicsőség erre emlékezni, ezért a teljes névsort nem ismerjük. Ám az 1935-ös találkozón is jelen volt Illyés Gyula, aki naplójában néhány vezetéknevet feljegyzett: Kodály Zoltán, Szekfű Gyula, Szladits Károly, Füst Milán, Domanovszky Sándor, Rusznyák István, Kosáry Domokos jelenlétét biztosra vehetjük.¹

A néhány nappal későbbi *Értelmiség és demokrácia* című vezércikkében Révai röviden írt az eseményről: „25-30 java író, művész, tudós” a minap Rákosinál teázott. Írását annak a „makacsul és csökönyösen” állított téves nézetnek a kipellengérezésével kezdte, mely szerint „a régi értelmiséggel nem lehet kezdeni semmit, mert túlnyomó többsége reakciós és annyira össze volt nőve a letűnt rendszerrel, hogy nem akar és nem is tud átállni a demokrácia oldalára”. Ezzel szemben azt a kommunista álláspontot ismételte meg, mely szerint a középosztályt és az értelmiséget „nem lehet egyszerűen azonosítani”, „az értelmiségre a magyar demokráciának szüksége van, mert az ország újjáépítését a magyar értelmiség tevékeny részvétele nélkül elképzelni sem lehet.”

„Magyarország újjáépítése a régi értelmiség zömének megnyerését követeli meg. Ezért nyújtja oda pártunk kezét a régi értelmiség legjobbjainak, ezért követ el mindent, hogy a régi értelmiség megbékéljen a demokráciával és felsorakozzék az ország építő erői közt.” E kommunista erőfeszítések eredményeként említette a Magyar Szakszervezeti Tanácsnak a Pázmány Péter Tudományegyetemmel együtt rendezett azon tudományos előadássorozatot, amelyen – mások mellett – Trócsányi

¹ Illyés Gyula: *Naplójegyzetek. 1929-1945.* Szépirodalmi, 1986, Budapest, 365. Június 2. akkor szombatra esett, Révai alább elemzett 6-i vezércikke szerdai. A naplóban olvasható Kosáry név bizonyos, hogy Kosáry Domokost jelenti.

Zoltán, Moór Gyula, Szekfű Gyula, Navratil Ákos is előadott. Ez azt mutatja, hogy a „régi intelligencia” „legjobbjai”, akiknek egy-két eszten-deje „nyilván nem jutott volna eszükbe előadássorozatot tartani a vasas otthonban” „kezdik megérteni az idők szavát.” „Becsületükre válik, hogy most eszükbe jutott és élnek a demokrácia nyújtotta alkalommal.”

Rákosival történt teázásuk ebbe a fordulatba illeszkedett.

1935-ben Zilahy Lajos, 1945-ben Darvas József hirdette meg az Új Szellemi Frontot.² Mindketten csak hopmesterek voltak. A főszerepelő mindkét esetben egyik oldalról a politikai, másik oldalról a szellemi hatalom volt. A politikai hatalom közeledési készségét 1935-ben Kozma Miklós előkészítő munkája, 1945-ben pedig Révai Józsefnek a részletesen elemzett április 19-i, Szekfű előadását a nagypolitikába emelő vezércikke alapozta meg. 1935-ben a Frontba hívott szellemi hatalmat kizárólag a népi írók reprezentálták, 1945-ben ellenben mellettük ott volt Szekfű Gyula, és a mögöttes (avagy csupán mögé képzelt) tábor.

1935-ben Gömbös Gyulának esze ágába se jutott a frontba Szekfű Gyulát is bevonni. Abban sem vagyunk bizonyosak, hogy egyáltalán eljutott-e hozzá a *Három nemzedék* előző évi megjelelésének híre.³ 1945-ben viszont a politikanak szüksége volt Szekfűre, hiszen társadalmi támogatottságának gyors növekedését a megszálló hadsereg nem erősítette. Szekfű pedig azzal a természetességgel állt az új Magyarország mellé, ami felette volt a szokásos átállásoknak, bő évtizedes előélete minden ilyesmi fölé emelte. Ráadásul a népi írókkal való mély ellentétben volt. Annak kiaknázása nagyszerű manipulációs teret nyitott a kommunisták számára. Bár pártjuk nevet váltott, de nemzeti kötődésüket nem feledték el. Aki megismeri azt a vádözünt, amelyet Kádár János börtönben a megkínzott Rajk Lászlóra öntött nemzeti hovatartozása miatt, annak felesleges érvelnem. A kifogástalan nemzeti kötődésű Szekfűvel hatékonyan lehetett a népi írók „nacionalizmusának” hatását mérsékelni.

² Egyik sincs feldolgozva. Az 1935-ösről Lackó Miklós írt *Az Új Szellemi Front történetéhez* címmel 1972-ben tanulmányt. (In: Uő: *Válságok – választások. Történeti tanulmányok a két háború közötti Magyarországról*. Gondolat, 1975, Budapest, 52–170. Két évtizeddel később ismét publikálta. In: *Szíget és külvilág. Válogatott tanulmányok*. MTA Történettudományi Intézete, 1996, Budapest, 99–164.) *Az Új Szellemi Front és Ignó Pál* című 2017-es – jelen sorok szerzője által szignált – féléves tanulmány abból a szempontból érdemel figyelmet, hogy az érzékeny témát 1956 utáni utóéletébe illesztve tárgyalja. In: *Könyv, kontextus, mediálitás. Tanulmányok a 60 éves Széchenyi Ágnes tiszteletére*. Szerk. Buzinkay Géza, Martin József. 2017, Eger, 199–208. Az 1945-ös Frontról Ständeisky Éva készített magvas tanulmányt. (Lásd az első rész 1. sz. lábjegyzetét.) Ám a szakma e front történetét nemigen tartja számon, és az is tény, hogy Rákosi Mátyás, tehát az egyik főszereplő egy sort sem szán rá memoárjában.

³ Gömbös közismerten nem volt szorgos könyvolvasó. Attól tartott, hogy sok könyv olvasása eltompítja az ember tisztánlátását. Ő pedig nagyon tisztán akart látni.

Bár az elmúlt 85 esztendő során az Áfonya utcai összejövetelt⁴ a népi írókat nagy kedvvel lejártni akarók szeretik szent borzadállyal emlegetni, annak a súlya 1945-ben szerény volt. Németh László már a teázás másnapján lemondott a Rádióban betöltött állásáról, Gömbös pedig azt mondta belügyminiszterének, Kozma Miklósnak, hogy *ezekkel semmit nem lehet kezdeni*.⁵ A fronttal való kísérletezés ugyan folytatódott, 1943-ban Lillafüreden a nevezetes találkozó is szellemi front akart lenni, de Gömbös akkor már nem élt, és a rendszer sem bírta tovább egy évtizednél.

Az 1945. június eleji találkozó után újabb összejövetelekre került sor.⁶ Lényeges különbség, hogy a szocialista korszak jóval tovább tartott. És bár ehhez a Szovjetunió adta a döntő erőt, a rendszer szellemi támaszában nem kevés volt a zsoldos elem működött közre. Több alkalommal előfordult az is a rendszer történetében, hogy a szellem emberei nem zsoldért, hanem a szocializmus céljának közössége jegyében, a nép, az ország, a nemzet érdekében vállalták az együttműködést. Gondoljunk Németh László, Illyés Gyula életére, az MTA egész tevékenységére vagy akár arra a tényre, hogy bukása pillanatában is olyan személy állt az állam élén, mint Straub F. Brunó.

A két alaphelyzet is merőben különböző volt. 1935-ben az országban a hatalmat külső erő nem korlátozta, az államfő személye másfél évtizedes országlása nyomán a szimbolikus térbe emelkedett. 1945-ben a háborút vesztett, idegen hadsereg megszállta országnak ellenben még államfője sincs. Képviselői 1945 januárjában Moszkvában, az ott aláírt fegyverszüneti megállapodásban tudomásul vették, hogy a békekötéséig az ország nem független, a szuverenitást az addig működő Szövetséges Ellenőrző Bizottság gyakorolja. Az országlás elkerülhetetlen feladataira fügefalevelként 1945. január 26-tól Nemzeti Főtanács elnevezéssel 1946. február 1-ig (ekkor lesz hazánk köztársaság, élén elnökkel) háromfős testület működött.

1935-ben a kormányfő ugyan a szokásosnál is galádabb eszközökkel nyerte meg a képviselőházi választásokat, ám kivívott nagy fölénye még magabiztosabbá tette. 1945-ben a kormányfői székben ideiglenes jelleggel az a Dálnoki Miklós Béla ül, aki a bukott rendszernek korábban az egyik főtisztje volt.

⁴ Zilahy Lajosnak a rózsadombi Áfonya utcai, 1942-ben lebombázott villájában történt a kormányfő találkozója a népi írók maroknyi csoportjával.

⁵ Lackó Miklós 1975, 130.

⁶ Ezt Szekfű Gyula említi meg *Az értelmiség átállása a felszabadulás idején* címmel 1955-ben írt, folyóiratban és gyűjteményes kötetben is publikált tömör tanulmányában. Legutóbbi megjelenési helye uő. *Nép, nemzet, állam. Válogatott tanulmányok*. Osiris, 2002, Budapest (Szerk. Erős Vilmos). Az idézet helye: 226–227.

A két front azonos neve egyértelműen a partnerek szándékainak rokonságára utal, miközben közējük természetesen a bekövetkezett hatalmi és társadalmi fordulat mély árkat húzott. Ugyanakkor mindkettő az együttműködésről szólt. A hatalom mindkét esetben nagy ívben kerülte egy másik eszközét. Az elnyomást.

Előbb és utóbb is a szellem embere jelentkezett a hatalomnál. 1945-ben a hatalom egyszerre volt előnyösebb, s ugyanakkor előnytelenebb helyzetben az előzőhöz képest. Előnyösebb, hiszen nem terhelte a háború elvesztésének morális terhe. Ám annál inkább viselnie kellett annak minden következményét: egyrészt a megszállást annak minden koloncával, másrészt rá nehezedett a trianoninál még szűkebb határok közötti berendezkedés ódiума.⁷ A demokratikus többpártrendszer egyszerre jelentett az új hatalom számára hatalmas felhajtó erőt, és egyben rengeteg bizonytalanságot is. Olyan bizonytalanságot, amely rengeteg manipulációnak nyitott teret. Ebben a térben a pártok egymásnak adáz ellenfelei voltak. Az 1944. március 19-i német megszállás előtt az országban parlamentarizmus működött, igaz, korlátok között. Ezért a jövő felé való nyitottságot bizonyos mértékig a múlt szelleme is befolyásolta. Mert a múltat nem lehet végképp eltörölni.

1945. július 12-én sérült házfalak és átlyuggatott háztetők között, a mai Blaha Lujza téren, az akkor még ott álló Nemzeti Színház körül felállított sátrakban megnyílt az első szabad könyvnapoknak nevezett háromnapos esemény. Ünnepi beszédet a kommunista miniszterelnökségi államtitkár, Kállai Gyula mondott. Hangsúlyozta, hogy első szabad könyvnap rendezvényről van szó, amelyen a dolgozók is jelen vannak és vásárolnak. A rendezvény nem volt előzmény nélküli: 1928-tól évente rendezték meg hazánkban a könyv ünnepét. Az ünnepi tömegben ott volt a *Magyar jövőért* című könyvét dedikáló Rákosi Mátyás, Szakasits Árpád és Kovács Imre is. Olvasóinak a Szabad Nép azt írta, hogy Rákosi elvtárs az MKP *vezére*, Szakasits elvtárs az MSZDP *vezére*, Kovács Imre pedig a Nemzeti Parasztpárt *vezetője*.

Az eseményre 56 könyvet dobtak piacra, köztük a Szikra, az MKP kiadója kilenc munkával szerepelt. Ezek egyike volt Darvas József *Város az ingoványon* című szociográfiája, valamint az *Új Szellemi Front* című puhafedeles, 48 oldalas füzet. Külleme a sanyarú helyzetet tükrözi, ugyanakkor a papírhány ellenére bizonyosan magas példányszámban jelent meg. Hiszen ma is könnyen megvásárolható. Az elő- és utószó

⁷ A három falu nevét szokás ilyenkor felsorolni, ám a veszteséget az érzi át jobban, aki megnézi a falvakkal elcsatolt külső terület nagyságát is.

nélküli brosrában kilenc cikk olvasható. Négy írás először jelent, öt az előző hetek frontvitáiból válogatás, csakis az igent részletező szemle. Négy kommunista, három parasztpárti és két párton kívüli szerzőtől olvashatunk benne. Az első csoportba tartozott a kötetet nyitó Kállai Gyula és záró Horváth Márton, áprilisi írásával Révai József, valamint *Nincs tódulás* című lehangolt cikkével Gábor Andor. A Parasztpártot Ilyés Gyula és Erdei Ferenc mellett a front lobogóját kibontó Darvas József reprezentálta. Szekfű Gyula és Zilahy Lajos volt párton kívüli.

Cikküket mindketten e kiadvány számára írták. Tehát egyikük sem vett részt abban a május–júniusban zajlott vitában, hogy kell-e Új Szellemi Front vagy sem. Egyiküknek sem volt kétsége, hogy kell. És egyiküknek sem volt kételye, hogy ennek a frontnak a kommunisták lesznek a vezetői. Realisták voltak. Tudták, hogy e térséget a győztes hatalmak közül a Szovjetunió birtokolja. Az új Magyarországnak megnyerő arcot kellett mutatnia Moszkva felé. A májusi pártértekezletén az MKP leszámolt azokkal az elvtársaival, akik azt gondolták, hogy ott kell és ott lehet folytatni, ahol 1919. július végén Kun Béla és elvtársai abbahagyták. Ez jó jel volt.

Szép és terjedelmes írásában Zilahy Lajos az irodalom és a demokrácia kapcsolatát taglalta. Miközben tudta – e kötet szerkezete is aláhúzta –, hogy olyan demokrácia formálódik hazájában, melyben a kommunistáknak lesz döntő szavuk. A jelek szerint nem tartotta elképzelhetetlennek, hogy a kettő összeférjen. Miért ne vélhette volna így, amikor az 1935-ös történet kapcsán ekként formulázott: „ha büntudat nélkül is, de marcangoló önváddal állunk valamennyien a magyar Marianne ítélőszéke előtt, de lélekben mégsem összetörten, mert akkori harcaink legalább szándékaiban mégsem voltak egészen dicstelenek.”

Ezzel a fordulattal Zilahy nem csupán azt írja alá, hogy 1945-ben hazájában forradalom zajlott, hanem azt is, hogy abban a kommunisták szava a döntő. Mint ahogy a francia história Marianne alakját megteremtő időszakában is a kommunistákkal párhuzamban állítható jakobinusok mondták meg, hogy merre van az előre.

De mit tehet az író, ha népe sanyarú sorsán javítani akar? Ha nem forradalmár, és nincsen forradalmi helyzet – 1935-ben egyikről sem volt szó –, akkor együttműködést keres az országot irányító hatalommal. Rákosi Mátyásék a felszabadító/megszálló seregek fedezékében érkeztek haza, a bekövetkezett összetörtséggel szemben csakis a szándék másságát állíthatta. És mivel a forradalmi ítélőszék jogosságát elismerte, ezért a szándék nemességével sem érvel. Helyette csupán azt mondja, hogy e törekvések „mégsem voltak egészen dicstelenek.” Innen nézve pedig teljesen logikusan fogadja el a kommunisták vezette Új Szellemi Frontot.

Nem csupán nagyobb súlya, hanem a kiépülő kommunista diktatúrával haláláig együttműködést vállaló életútja okán is Szekfű Gyula írását hosszabban kell taglalnunk.

Új Front – Régi út – címet adta írásának. A nem kimondottan jó hangulatú *régi út* fordulat minden bizonnyal a népi íróknak a historikust depresszív fronton belüli politikai súlya miatt került a címbe. Olvasóinak azt üzente, szíve szerint félreállna, nem venne részt semmiben. Ám nem teheti, mert az Úr tette sarkallja. (Egy árva hang nincs itt erről, mindezt e sorok írója, szerény utódja életútjából deriválja.) Mivel Darvas Józsefnek a frontot 1945. május 13-án meghirdető, e füzetben újraközölt, Szekfűről „sokat beszélő” cikke „folyvást” a szekfűi értelmiségi tábor „kicsiny” voltát sulykolta, ezért a historikus ráduplázással igyekezett Darvas állítását hitelteleníteni. „Nekem – vallja – soha nem volt csoportom, s nem is hittem abban, hogy valaha is valamely csoportnak vezetője lehetek.” Ezután rögvést rátér élete nagy fájdalmára: „Engem valamikor úgy meghurcoltak, mint egyetlen könyvért még senkit sem valamely nemzeti társadalomban s ebből az a ‘hasznom’ támadt, hogy amit utóbb mondtam vagy írtam, szélesebb körökben vették tudomásul, semmint ez Magyarországon egy tudományos írónak kijárt volna.”

Való igaz, hogy az 1913-ban publikált *Száműzött Rákóczi* című munkája országos botrányt keltett, a tudományos életben is bőven lettek üldözői, s akik védték, azok is többnyire felemásan vagy legalábbis nem a támadásokat hatékonyan elerőtlenítve tették. Az is tény, hogy a botrány országos hírű nevet szerzett számára. Munkájával Szekfű nagy szolgálatot tett a romantikus történetírás valótlanosságainak cáfolása terén. Jászi Oszkár polgári radikális táborra erőteljesen kiállt mellette, ám abban Szekfű a halál csókját látta és nem kért belőle. Az is tény, hogy labanc felfogásából következően Szekfű a másik véglet felé került, és jól kiérezhető áthallással a kossuthi emigráció felett is pálcát tört. Nem beszélve arról, hogy mindenfajta emigrációt (megalapozatlanul) meddőnek mondó felfogása majd jól kamatozott azoknak, akik az 1919 utáni emigráció ellenlábasai voltak. Ám 1920-ban a *Három nemzedék* – amely azután 1943-ig hét kiadást ért meg – az egész ellenforradalmi rendszer eszmei épületének lett egyik fontos pillére, és innen nézve teljesen lényegtelen, hogy volt e Szekfűnek csoportja vagy sem.

Darvas József nem alaptalanul, de méltánytalanul azt róta fel neki, hogy nyilas- és németellenessége „inkább csak »konszolidációs«” alapú volt, a kicsiny tábor pedig „új Széchenyire vagy Deák Ferencre” áhított.⁸ Erre Szekfű azt felelte, hogy nem hagyott kétséget az iránt: e „beteg országban Széchenyire vagy Deákra hiába várnánk.” A konszolidá-

⁸ *Új Szellemi Frontot*, 15.

ció óhajlásának vádját ellenben vállalta. Mert „a konszolidációnak csak az szokott ellensége lenni, aki a zavarosban akar halászni”. Az új helyzetben is azt vallja, hogy a revolúciónál jobb az evolúció. Ám az evolúció nem sikerült, „minélfogva kikerülhetetlenül be kellett következnie a mai forradalmi helyzetnek.” 1918/1919 forradalmairól most sem hajlandó egyetlen jó szót sem mondani. A Három nemzedék kemény liberalizmusellenességét stilizálja olyanná, amely „hatásával tényleg hozzájárult a világháború előtti cinikusan áldemokrata ‘úri’ világ alapjainak megrendítéséhez.” Saját 1934-es fordulatának okát pedig abban jelöli meg, hogy „utóbb észre kellett vennie [...] Széchenyi példája és a morális követelések nemzeti életünkben csak frázisként szerepelnek.” Így vonta le „ennek is tanulságait” „s a ‘neobarokk’ korról”. Vagyis az egyetlen „s” jellel – vagyis „és” szóval – tesz különbséget a másfél évtizedes ellenforradalmi rendszer gyatraságai és aközött, hogy nem teljesült Széchenyi példája, a morális követelések figyelmen kívül maradtak.⁹

Karakánság volt Szekfű részéről, hogy kiállt Bethlen István mellett, bár ezzel természetesen a *Magyar Szemle* körüli saját szerepét is menti. Olyannak ismerte meg Bethlent – írja – „aki képes evolúción átmenni”. Hite szerint „ha nem rohanja le őt Gömbös képében a durva hitlerizmus, a revolúcióra talán nem lett volna szükség. A *Magyar Szemle* ezt a távolabbi, haladottabb Bethlen Istvánt akarta követni, s nézetem szerint ő ritka belátást, toleranciát és szerves nemzeti gondolkodást tanúsított, amikor ezt nekem lehetővé tette.”

A baj nem Bethlennel, hanem a nemzettel és az ősgonosz Gömbössel volt. Mert idővel kiderült, hogy „a nacionalista reformokat, melyeknek részleteit a *Magyar Szemle* vázolta, megrajzolni, az államhatalom és a közvélemény tényleges birtokosai nem akarják, a nemzet sokkal betegbb volt, semhogy ily gyógyszerekkel lábra állhatott volna.” Mielőtt bemutatnánk, hogy miként fog Szekfű Gömbös Gyula ismételt – természetesen messze nem alaptalan, de mégis ugyancsak eltúlzott – lejáratásába, elmondjuk, hogy bár teljes joggal Szekfű illesztette a lírai történelemszemlélet minősítést Németh Lászlóra, az bizony – sok-sok realizmusa közepette – legalább három okból reá is illett:

1. Szekfű nemzetfelfogása mit sem akar tudni arról, hogy a nemzet háromosztatú képződmény (fenn az egymást gyilkoló „nemzetiek” és „nemzetietlenek”, lenn pedig a nemzet fenntartását munkájával döntő mértékben megalapozó nép) voltáról. Amikor ő újból és újból beteg nemzetről beszél, akkor „csak” a hagyományos uralkodó elitet, az ellenforradalmi Magyarország társadalmi bázisára illett.

⁹ Uo. 40.

2. Bethlen István nem egy magányos, nemes törekvései keresztülvitelében megakadályozott hős volt, hanem az az államférfiú, aki ennek az osztálynak a bázisán (és természetesen az alatta keményen dolgozó nép munkájával) tudott a trianoni romokból országot és társadalmat teremteni. Ám olyan országot teremtett, amely döntően feudális eredetű nagybirtok túlnyomó hányadának megóvásán nyugodott. Mert egész életében nem tudta – miért is tudta volna – feledni azt az 1918. november eleji éjszakát, amikor saját cselédei akarták őt felkoncolni. A tömegek „nyers uralmáról” szóló eszmefuttatásait nem írásztala, nem is a kandalló melletti borozásai mellett ötölte ki. Az bizony családja és benne saját maga lúdbőröztető élményéből deriválódott.

3. Roppant lehangoló egy nagy historikussal szemben elmondani, hogy az általa megfestett tablóból kínzóan hiányzik a külvilág. Abban, hogy még ma is itt tartunk, bizony Szekfű tanár úr felelőssége is kimutatható. Mert ő sem tudta elképzelni hazája jövőjét birodalmi alakzat nélkül. Miközben egy új Hungáriában – vagyis, hogy a volt nemzetiségek visszavágynának – aligha hitt. A „hitlerajt” alapvetően nem Gömbös Gyula importálja magyar talajra. Jelentős szerepéről természetesen hiba lenne megfeledkezni. A nemzetközi korszellem, 1918–1919 forradalmi értékének az eltagadása, valamint a trianoni ketrecbe való *végleges* beilleszkedésünk követelménye még a legfelső körökben is felfoghatatlan. Szécsényi sokakat taszított ebbe az irányba. Való igaz, hogy az 1938–1941 közötti – döntően Németország erejéből, akaratából, támogatásával megvalósított – területi változtatásokhoz az 1932–1936 közötti miniszterelnököknek több köze volt, mint az 1921–1931 közöttinek. Ám az a koncepció, hogy Magyarországnak a majdani német–olasz együttműködés révén kell megszabadulnia a Trianonban rá szabott világtól, az az első időszak terméke.

„Elkövetkezett Gömbös uralma – olvassuk tehát –, s azzal a lejtő, melynek végén történetünk legnagyobb katasztrófája várt reánk.”¹⁰ Ezen a lejtőn ellenben 1938. augusztus végén sikerült megállni. Ez faktum. És minden további – immáron más természetű lépés – szintén faktum. Az is faktum, hogy ezekre a lépésekre hazánkat történelmi útja, trianoni végzete, geopolitikai adottságai, a korabeli nemzetközi politika eseményei erősen készítették. Ám mindezt lineárisan egy halott (vagyis Gömbös Gyula) uralmához kötni, miközben nem csupán a korábbi kormányfő élt itt, hanem rendszere is – a gömbösi torzításokkal – túlélte az elhunytat, az bizony meglehetősen történetietlen beállítás.

Darvas Józsefnek joggal veti szemére Szekfű, hogy a népiesek *zárt* csoportot alkottak volna. Nem így volt. De mégis történeti tény, hogy min-

¹⁰ Uo. 41.

den politikai szembekerülésük sem akadályozta őket egymás védésében. Amint ezt – például – Illyés Gyula is azonnal megtette, amikor az 1945-ben proskribált, majd letartóztatott Szabó Lőrincet kellett kiszabadítani.

Amikor ellenben a historikus azt állítja, hogy a népiesek táborára „inkább a jobboldali mozgalomnak nyújtott kísérezését”, mint a baloldalnak, akkor nagy ívben elkerült a tárgyilagosság követelményétől. Mert e jobbratolódás az egész korabeli magyar társadalom ilyen irányú mozgása keretében történt, s körükben az országosnál bizonyosan több volt az ellenmozgás. Szekfűnek igaza volt abban, hogy a népiek rostáján megengedhetetlenül hullott ki a magyar múlt és kultúra sok értéke. Ám szintén nem a történész tolla vezeti, amikor bizonyásként csak az akkor nem könnyű helyzetben lévő Féja Gézát és Németh Lászlót említi. Darvas József neve csak azért nem bökte a szemét, mert tudta, hogy e vonatkozásban nem szabad reá néznie.

Nem alaptalanul említette Szekfű az 1943-as lillafüredi találkozó kapcsán a népiek részvételét, ám azt a sem a történészi mérlegelés, hanem kiérezhetően az ellenfélnek ártani akarás szándékával tette. Még lentebbre ereszkedett, a *Gömbössel poharaztak* kitétel leírásánál, és akkor, amikor Féja és Németh megérdemelt támogatottságát Karády Katalin *híveinek egyesülete*ivel rokonítja.

Illyés Gyula egyetlenként mindkét frontban ott volt. Volt tehát oka, hogy írását az elsőben való részvételének megindokolásával kezdje. Négy év Párizs után – vallja – nem ismert hazájára. Áruló lett volna, ha csak író akar lenni. Tettében ez mozgatta. És a többieket is. Illyésnek igaza van abban, hogy szerinte a Zilahy kezdeményezte front „sose alakult meg, sose indult el, mindössze a toborzás próbájáig jutott. Az emberek épp csak találkoztak, épp csak jelet adtak egymásnak. Aztán ment ki-ki – magányosan vagy egy-két társával – a maga útján, fölfelé vagy lefelé, a semmi vagy az új tábor-ütés felé, vagy a kalandba. Külön-külön végezték el, vagy rontották el a dolgot.”¹¹ Ezek a „maga utak” ellenben – kritikusan mondjuk – fontos emberek saját útjai voltak, s a politika megszedte rajtuk a maga hasznát. Ezért jogos a szakmai igény, hogy egyszer az egész történet egybefüggő feldolgozást nyerjen. Amelyben helye lesz – mondjuk – Féja Géza, Németh László, Szabó Lőrinc 1945-ös esztendejének is. Amikor számukra a „felszabadulásba” beleszövődött az új hatalom számonkérő tekintete is.

Illyés Gyula világosan látja: itt most másként megy. Akit a hatalom meginvitál, az asztalához ül. Következőleg ez a Front a korábbi nyolc-

¹¹ Uo. 27.

fősnél sokkal szélesebb lesz. A probléma már a kiválasztással kezdődik: „rengeteg közbeszólásra számíthatunk”.¹² Tehát azért kell harcolnia, hogy a népiek mind ott lehessenek. Ez így természetesen kimondhatatlan volt. Ezért általában hangsúlyozta, hogy a csatlakozásnak döntően ne a múlt vizsgálata legyen a feltétele. „Nem kívánom, hogy ne beszéljünk arról, hogy ki mikor mekkorát tévedett, de ne ezen legyen a hangsúly. [...] A dolog könnyebb vége helyett, hogy egymást vádoljuk, fogjuk meg a nehezebb véget, hogy az, akin a karcolás ellenére is rajta van az érték és a tisztesség próbája, az hol tud azonnal használni. Aki ezt hittel és emberséggel vállalja, azt úgyis először a saját felismerése állítja ítélet elé. Esztendőig középpontból nézhettem – utal fontos lapszerkesztő pozícióira – a különböző szellemi táborok hadakozását s azt a rengeteg félreértést és félremagyarázást, amely a hadakozások nagy részének oka volt. Egy újabb szellemi hadba állás első célja csak az lehet, hogy a hiedelmek helyett a valóságra irányítsa a figyelmet. A valóság pedig: egy romok alá temetődött nép, amelynek még hangja sincs.”¹³

A költő emelkedett szavait a történésznek természetesen folytatnia kell. A népnek ma sincs hangja. Ma nem a romok, hanem a megélhetés gondjai, alacsony kultúrája, és a – rendszereken át mába tartó – politikai szerkezet tartja némán. Amelyben nem történt meg – és ki tudja meddig – az állam és a politikai hatalom társadalmasítása. 1945 valóságának ezért igazából a ki kit győz le kérdése volt a tétje. Amelyből következően ennek az Új Szellemi Frontnak sem lehetett meg a költő által vágyott, elképzelt szerepe. Következőleg oly hamar elenyészett, a kiépülő kommunista diktatúra oly hamar torkollott terrorállamban, hogy nem dicsőség, hanem vastag felejtés tárgya lett a Rákosi Mátyás asztalánál történt kávézás, teázás.

Következőleg azon is van kutatni való, hogy miként festett a harmincfős névsor...

Erdei Ferenc a kormány belügyminisztereként a Frontban fizikai valóságában egyesítette a politikai és szellemi hatalmat. Nem csupán a tudós volta, hanem hatalmi pozíciója is magyarázza, hogy a bukott rendszer értelmiségéről oly élesen formuláz: „A magyar értelmiségi középosztály minden más rétegnél jobban belenyomorodott a két háború közötti korszak reakciós politikájába és a régebbi történelmi fejlődés szerencsétlenségei is legmélyebben az értelmiségnek a társadalmi és politikai alakulását torzította el. Ezért van az, hogy ma olyan nehezen leli meg a

¹² Uo. 28.

¹³ Uo. 31.

demokratikus fejlődés útját, és ha egy-egy példamutató elindulás történik is, a többség nem tud utána menni. S annak is itt a magyarázata, hogy minden ilyen kezdeményezést nehezen leküzdhető bizalmatlanság kísér mind a munkásság, mind a parasztság részéről.”¹⁴

Mint ahogy a munkásságnak és a parasztságnak az értelmiséggel szembeni ezen bizalmatlansága nem a valóság, inkább ideológiai konstrukció szülötte, hasonlóképpen ilyen az értelmiségi középosztály Erdei Ferenc adta rajza is. Szerinte a jobb, fejlődőképes része Szekfű mögé sorakozva „a bethleni ellenforradalom alapján fordult szembe a fasiszta ellenforradalommal”, „a tömegesebb és fejlődőkévesebb” része pedig „a szabódezsői radikalizmus” mögött „nem tudta lelkiismeret furdalás nélkül viselni a bethleni konszolidációt és nem tudott szövetségese lenni a kapitalizmus polgárságának.” Következtetése is a konstrukciók világa. Az utóbbiaknak nehezebb a megtérés. „Itt nem antifasisztából kell demokratává válni, hanem a faszizmussal érintkező népi-faji radikalizmusból kell átlendülni a népi demokráciába. [...] itt mélysegebb ellentéteknek a feloldásáról van szó, nagyobb megrázkodtatás és súlyosabb önkritika az átalakulás útja.”¹⁵

Mivel jól tudjuk, hogy mit is jelentett a valóságban az, amikor Rákosi Mátyás országa a népi demokráciába lendült át, ezért nem Erdei Ferenc gondolatmenete volt az igazi tragédia. Mivel Erdei Ferenc tudományos életművének ma is van relevanciája, ezért az ellentmondást fel kell oldani. Vélhetőleg egyszerűen arról van szó, hogy a politikus elnyomta a társadalomkutató szakembert.

Nem egyedi történet.

Gábor Andor anno Szekfű Gyula barátja volt. A historikus a Bécsben élő emigráns kommunistával is levelezett. Most a Front megszólítottjaként a későbbi humorista lehangoltan írt. Mert annak ellenére nem tapasztalta a frontba jelentkezők tódulását, hogy „senki sem panaszkodhat [...] hogy nincs megbocsátás, azokon kívül, akik igazán megbocsáthatatlan aljasságok részesei voltak.” Számára az a gond, hogy nem tudja megállapítani: „néhány kiváló vezető emberén kívül az értelmiség megindult-e az új szellemi front felé, megkezdte-e a demokráciához való csatlakozását, amelyre innen-onnan már fél esztendeje volt, holott megelőző csatlakozásokhoz sokkal kevesebb idő is elég volt neki.” Tehát értsük egymást: számára a Front azért hirdettetett, hogy megtörténjék az értelmiségnek a demokráciához való csatlakozása. Miközben mélysegesen disztinvál. Nem a „tódulás tódulói”-ról beszél. Akik „szemmel láthatólag abban a hitben vannak, hogy semmi új nincs a nap alatt,

¹⁴ Uo. 33.

¹⁵ Uo. 34., 36. és 37.

Új Szellemi Front nincs, hanem ennek az országnak a története mindig ugyanaz: ugyanaz fehérben, ugyanaz zöldben és ugyanaz pirosban (ami együttesen és kellő sorrendben – Kommün – Horthy – Szálasi – a nemzeti színt adja ki, az ő véleményük szerint most megint a pirosnál tartunk, de majd jönnek még a többi színek is).¹⁶

A tódulás tódulói ma is megvannak, és természetesen igazuk lett. A piros 1989. október 23-án váltott le, amikor a Parlament kupolájának csúcsán kialudt a vörös csillag. Tartalmilag ellenben a rendszer már 1962-ben hozzáfogott önmaga felszámolásához. Amikor iskolarendszerében megszüntette a származási kategorizálást.

Hogyan is mondta Illyés Gyula? „Ellensége vagyok minden előnynek vagy hátránynak, amelyben származása részelteti az embert. Mégis megértettem, amikor Szovjet-Oroszország azt kérdezte az iskolapad és az íróasztal felé tolongóktól: mi volt az apád? Paraszt, munkás? – Akkor tessék. A többit megváratta addig, amíg az előbbiek – századok óta várakozók – helyet nem foglaltak. A magyar értelmiség cseréje is folyik. De semmi lényeges csere – semmi lényeges változás nem fog történni, ha adataik bediktálása közben a belépők nem ejtik ki valamelyikét a két szónak, munkás, paraszt. Tulajdonképpen erről kellett volna beszélnünk. Ez még döntőbb, még nehezebb, még sürgősebb.

¹⁶ Uo. 24.

FRENYÓ ZOLTÁN

A FILOZÓFUSOK SZENÁTUSA ÉS A NEMZET FILOZÓFIÁJA

*Szemponatok a magyar filozófiai kánon problémájához**

A címben szereplő „szenátus” kifejezés Jánosi Józseftől származik, akinél az idézet pontosan így hangzik: „A filozófia az emberi szellem legnagyobbjainak időn felüli szenátusa.”¹ Fel kell vetnünk, vajon mi az, ami által valakit a legkiválóbbak között tarthatunk számon? Tehát ki nevezhető filozófusnak, és ki tekinthető jelentős filozófusnak?

Platón szerint: „A filozófust [...] nehéz dolog világosan megpillantani.” Mindenesetre: „Gondolatilag mindig a létező formáján (idea) csügg.”² Hegel hasonlóképpen mondja: „A filozófia története bemutatja nekünk ama nemes szellemek sorát, a gondolkodó ész ama hőroszainak galériáját, akik ennek az észnek erejénél fogva behatoltak (*eingedrungen sind*) a dolgok, a természet és a szellem lényegébe (*in das Wesen*), Isten lényegébe, és felszínre hozták nekünk a legfőbb kincset, az észmegismerés kincsét.”³

Úgy tűnik, ez az ismérv, ez a legfőbb kritérium arra nézve, hogy ki tartozik igazán a filozófia történetébe. Az az igazi filozófus, aki áttör egy bizonyos határon, a dolgok lényegéhez hatol, s ez az irányulás jellemzi egész gondolkodását. Ez a beállítódás több módon is megnyilvánul: 1) mivel átható ereje van, sajátos rendszert hoz létre; 2) saját fogalmakat alkot, amelyeket ő vezet be a gondolkodás történetébe. Ilyenek például az *apeiron*, *idea*, *uszia*, *civitas*, ködkép, *theodicea*, kategorikus imperatívusz, *Dasein*, és hasonlók.

Már az egyetemes filozófia történetében is megkülönböztethetünk egymástól három szintet. Az eredetit alkotó nagy filozófusok előbb jelzett közössége, amelyet egy kettősség jellemez: egyrészt ők értik meg egymást igazán, másrészt köztük van a legélesebb ellentét. Ez a filozófusok első, legfőbb szintje. Az innen eredő régi nagy téma az önálló

* Előadás a „Ki a jelentős magyar filozófus?” című konferencián. ELKH BTK Filozófiai Intézet, Budapest, 2019. november 29.

¹ Jánosi József S. J.: *A szellem*. Pázmány Péter Irodalmi Társaság, 1935, Budapest, 132.

² Platón: *Szofista*, 254a.

³ G. W. F. Hegel: *Előadások a filozófia történetéről*, I. köt. Akadémiai Kiadó, 1977², Budapest, 21.

rendszerek lehetséges száma a létrendnek, a szellemnek és a történelemnek megfelelően.⁴

A második szint a filozófiai kultúra értékes fenntartóinak hatni tudó közössége. Műveiket a filozófiai kultúra története, eszmetörténete, irodalomtörténete tartja számon. Voltaire-nek például nincs saját fogalma, nem alkotó, de ható szellem.⁵ Nálunk hasonló jelenség Alexander Bernát.

A harmadik szinthez tartoznak azok, akiket filozófián kívüli tényezők, mindenekelőtt a hatalom, a koreszme, világnézet, történeti fejlemények, esetleges tényezők emelnek be a filozófia történetébe. Ezek a szintek természetesen találkozhatnak is, érintkezhetnek, összefonódhatnak.

Pauler Ákos a filozófia történetének két mozzanatát különbözteti meg egymástól. Eszerint: „A filozófia története kultúrtörténeti és kritikai szempontból osztható föl. Az előző esetben a filozófusokban csak azt tekintjük, hogy mily hatást gyakoroltak a következő korok gondolkodására, függetlenül attól, hogy a bölcslők tanainak mily értéket tulajdonítunk. Ebből a szempontból párhuzamosan a mi nyugati műveltségünk fejlődésével, a filozófia történetét is ó-, közép- és újkorra oszthatjuk. Ha ellenben kritikai szempontból iparkodunk egyes állomásokat megjelölni a filozófiai gondolkodás múltjából, akkor azokat a lépéseket kell kiemelniünk, melyek a mi filozófiai álláspontunkról tekintve haladást jelentenek az igaz világnézet fokozatos megközelítésében.”⁶

Tehát bár a filozófusok legkiválóbbjai egy viszonylag kisszámú pantheont alkotnak, és csupán néhány nemzet vagy kultúra kebeléből – mint amilyen a görög, latin-keresztény, német –, maguk is eredményei, csúcsteljesítményei egy szélesebb vonulatnak, a – civilizáció bizonyos fokától kezdődően többé-kevésbé – mindig fennálló filozófiai kultúra történetének. Utóbbi az egyes nemzetek filozófiai kultúráját jelenti, pontosabban az egyes nemzetekben – mint például a lengyel, spanyol, magyar nemzetben – meglévő filozófiai kultúrát. Ez utóbbit tehát teljességgel jogosult tárgyalni mint irodalomtörténetet, amely az eredeti filozófiára irányuló pontos kritériumok nélkül a bölcséleti irodalom számbavételét jelenti.

Így a magyar filozófiával kapcsolatban a (nyugatot) „követő” filozófia elvének teher tétele eleve feloldódik. Nemkülönben pedig értelmét veszíti a magyarnak mint a filozofikus népnek üres, tartalmatlan és főként ideo-

⁴ Érdekesképpén megemlítjük: Szent Ágoston tudósít arról, hogy Varro szerint az egyes léosz-tályok és etikai típusok kombináció alapján 288 filozófiai irányzat (*secta*) lehetséges. Augustinus: *De civitate Dei*, XIX. 1.

⁵ Megfelelően annak is, ahogy a filozófiatörténetben a 17. század inkább alkotó, a 18. század pedig érvényesítő korszaknak tűnik föl.

⁶ Pauler Ákos: *Bevezetés a filozófiába*, 20. §. Pantheon, 1920, Budapest, 22.

lógiai indíttatású képzelete. Azt amúgy is konstatálni lehet, hogy az adaptáció, percepció nagymértékben sajátos nemzeti formát, stílust, hangsúlyt, műfajt ölt, ami már maga érték, és érdemes a filozófiai reflexióra.

Az eddigi jeles magyar filozófiatörténeti összefoglalások – Erdélyi János egykori úttörő művét⁷ kivéve – rendszerint műveik függelékeként jelentek meg.⁸ Mindezek a munkák lényegében magyar filozófiai irodalomtörténetek, amelyek kánon-kritériumok és módszertani megfontolások nélkül számba veszik a létező filozófiai műveket.

Ami a kritérium kérdését illeti, megfontolhatjuk, hogy a vizsgálódás előzetes elvére, a filozófia módszerére vonatkozóan, az egész filozófiát illetően Brandenstein Béla így nyilatkozik: „A filozófia vagy a metafizika lehetőségére irányuló kérdés előre nem dönthető el, csupán a tényleges filozófiai, illetőleg metafizikai vizsgálat folyamán. [...] A megismerés lehetőségét és határait maga a megismerés természete dönti el, tehát először tényleg meg kell ismernünk és a tényleges megismerésből jutunk el a megismerés részletes lehetőségének és határainak a felderítéséhez. [...] Ezért mi nem indulhatunk ki a lét rendjében legelső elvektől, hanem csak abból, ami tapasztalásunk rendjében számunkra először adva van, a konkrét és különleges valóságoktól.”⁹ Eszerint a valóság bizonyos mértékben adja és mutatja magát.

Ennek szellemében, amikor bölcséleti irodalmunkat számba vesszük, elfogadhatjuk, hogy menet közben válik el, milyen rangsorban fognak benne részt venni a hazai filozófusok. Amikor irodalmunkat feldolgozzuk, ennek folyamán kiderül, hogy – bár elődeink művei sok más nemzethez hasonlóan nem szerepelnek az egyetemes filozófiatörténet legfelsőbb szintjén – ezek az alkotások többnyire eleve magyar

⁷ Erdélyi János: A hazai bölcsészet jelene; A hazai bölcsészet múltja; A bölcsészet Magyarországon. In: T. Erdélyi Ilona (szerk.): Erdélyi János: *Filozófiai és esztétikai írások*. Akadémiai Kiadó, 1981, Budapest, 15–302.

⁸ Pl.: Mitrovics Gyula: A magyar bölcsészeti irodalom vázlata. In: Schwegler Albert: *A bölcsélet története*. Franklin, 1912, Budapest, 485–553; Nagy József: *A filozófia története*. Pantheon, 1927², Budapest, 442–461; Halasy-Nagy József: *A filozófia története*. Pantheon, 1943³, Budapest, 348–361.; Kecskés Pál: *A bölcsélet története főbb vonásaiban*. Szent István Társulat, 1943², Budapest; Gede, 2001, Budapest, 639–681; Kornis Gyula: A magyar philosophia fejlődése és az Akadémia. In: Uő: *Magyar filozófusok*. Franklin, 1930, Budapest, 5–65; Érdekes tárgyalást mutat be Serédi Lajos: *A filozófia története*. Stampfel, 1910, Budapest. Az egyetemes újkori filozófiába fűzi fejezetenként a magyar kapcsolódásokat. Freyó Zoltán: *A filozófia tankönyve*. Szent István Társulat, 2016, Budapest, 402–416; önálló könyv: Horkay László: *A magyar nyelvű filozófia története a XVII. század közepétől a XIX. század végéig*. A Magyarországi Református Egyház Zsinatának Tanulmányi Osztálya, 1977, Budapest; Hanák Tibor: *Az elfelejtett reneszánsz. A magyar filozófiai gondolkodás a (XX.) század első felében*. Göncöl, 1933, Budapest; Uő: *Geschichte der Philosophie in Ungarn*. R. Trofenik, 1990, München; Mészáros András: *A filozófia Magyarországon*. Kalligram, 2000, Pozsony.

⁹ Brandenstein Béla: *Bölcséleti alapvetés*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1935, Budapest, 17–20.

František Palacký konföderáció-tervezete, 1849 (A térképet Nagy Béla készítette)

sajátossággal bíró munkák, amelyek egy része ráadásul saját fogalmiságot (kalobiotizmus, konkretizmus, szinoptikus jogfilozófia, ideálrealizmus), továbbá saját rendszert (Imre János, Köteles Sámuel, Böhm Károly, Pauler Ákos, Brandenstein Béla) is felmutat.

Ezek tehát többé-kevésbé eleve nemzeti filozófiák, ha létrehozásuknak nem is ez volt az indítéka. Ehhez járul időnként a kifejezetten nemzeti karakterű filozófia létrehozásának igénye,¹⁰ amely bizonyos fogalmi problémát hordoz. A nemzet és filozófia viszonyának meg- és feloldhatatlan kérdése mindenestre végigkíséri a filozófiai gondolkodást, minthogy elkerülhetetlen és szükségszerű módon e két elem egyike a „különös”, másika pedig az „általános” fogalmi szintjén helyezkedik el.

¹⁰ Magyar vonatkozásban mindenekelőtt az „egyezményes filozófia” (Köteles Sámuel, Hetényi János, Szontagh Gusztáv), továbbá Karácsony Sándor. Magda Sándor: *A magyar egyezményes filozófia. Székely és Illés, 1914, Ungvár; Vajda György Mihály: Az egyezményesek. Fejezet a magyar filozófia történetéből. Pázmány Péter Tudományegyetem, 1937, Budapest; Lendvai L. Ferenc (szerk.): Karácsony Sándor: A magyar észjárás. Magvető, 1985, Budapest; Lendvai L. Ferenc: Egy magyar filozófus: Karácsony Sándor. Akadémiai Kiadó, 1993, Budapest; Heltai Miklós (szerk.): Modern nevelés – magyar nevelés. Karácsony Sándor pedagógiája. Kairosz, 2012, Budapest.*

Ebből fakad egyébként az az elméleti nehézség és nyitott kérdés is, hogy miképpen tud a filozófia saját hivatása szerint, saját szintjén, saját nemzetének sorsához autentikus módon hozzászólni. Természetesen tud, példa erre sok más mellett J. G. Fichte *Beszédek a német nemzethez* (1808) című műve, vagy Prohászka Lajos *A vándor és a bujdosó* (1936) című könyve. A nemzetkarakterológiai, civilizációelméleti, kultúrfilozófiai és történetfilozófiai keretek alkalmat adnak a filozófia nemzeti reflexióira.¹¹

Úgy vélem, egységes, végleges és kimerítő kritérium-rendszer nem lehetséges kidolgozni, ugyanakkor, amikor egy elkötelezetten érték-orientált tárgyalás kidolgozása lehetséges. Utóbbinak azonban feltétele, hogy filozófiai íróink túllépjenek filozófiai műhelyeik zárvány-jellegén, más szóval tudomást vegyünk meglévő különböző hagyományainkról. Ez azt jelenti, hogy a nagy filozófusokra jellemző kettősséget a magunk szintjére is leszállítsuk és érvényesítsük. Eszerint, bár az ellentét megvan, a méltánylásnak is hangot adunk.

A magyar filozófia történetének vannak eredeti alkotó szellemei, ezek köre mindazonáltal közkeletű vélemény szerint nem nagy számú. Ezért a magyar filozófia története szélesen és mélyen kell, hogy merítsen a filozófiai kultúra ápolóinak értékes munkásságából, egyfajta filozófiai irodalomtörténetté alakulva, amelynek fontos kultúrtörténeti jelentősége van.

Ezért nekünk nem elsősorban a kánon kritériumaira kell figyelemmel lennünk, hanem a teljes magyar filozófiatörténeti irodalmat kell számba vennünk. Ez tudományunk kötelessége, amelyet senki nem végez el helyettünk. Megdőbbsentően régi adósságról van szó. Ezzel kapcsolatban Erdélyi János érdemeit kell kiemelnünk. Ettől függetlenül természetesen fontos feladat marad egy szakmai értékekből kiinduló kánon kialakítása is. A filozófiai élet megosztottsága miatt azonban irányzatok és világnézetek szerint előreláthatólag később is nagyjából mindenki a maga kánonjával fog előállni.

Az előbb jelzett feladat elvégzését 1928-ban Bartók György sürgette, mint múlhatatlanul szükséges munkát.¹² Azután nem sok, 1945/48 után pedig semmi sem történt a szisztematikus, szervezett, összehangolt, tervszerű és hosszú távú országos és országon kívüli kutatást illetően. A helyzet 1990 óta sem változott. 30 éven keresztül a Filozófiai Intézet vezetése és az MTA egész filozófiai tagsága és állománya máig nem tett

¹¹ Magyar művek: Somogyi József: *A nemzeteszme*. Szent István Társulat, 1941, Budapest; Joó Tibor: *A magyar nemzeteszme*. Franklin, 1939, Budapest.

¹² Bartók György: *Teendőink a magyar filozófia történelmének ügyében*. In *Athenaeum*, Új Folyam, 1928, 14. köt. 153–162.

látható lépéseket e kutatás megszervezésére. Kivételes kezdeményezésként említhető meg az MTA Filozófiai Intézetében a Magyar Filozófiai Archívum létesítése, de ez nem pótolja az említett, mindent felölelő alapkutatót.

Természetesen magam is tudom, hogy folytak és folynak értékes magyar filozófiatörténeti kutatások intézményi keretekben, műhelyekben és egyéni módon egyaránt. Néhány, a magyar filozófiával foglalkozó áttekintő konferencia- és tanulmánykötet,¹³ egy-egy magyar filozófussal foglalkozó monográfia,¹⁴ vagy konferencia- és tanulmánykötet,¹⁵ a régi magyar filozófiából készített válogatás,¹⁶ egy-egy magyar filozófus életművéből összeállított válogatás,¹⁷ valamint különböző filozófusaink egyes műveinek újrakiadása¹⁸ az elmúlt évtizedekből országos intézményi összehangoltság, tervszerűség és rendszeresség nélkül is mind-mind öröndetes és jelentős eredmény, alkotóik erőfeszítéseit és érdemeit dicséri, mindez azonban eltörpül az egész munka nagysága

¹³ Veres Ildikó – Mezei Balázs (szerk.): *Gondolatok gondolatokról. A magyarországi filozófia történetéből.* Felsőmagyarországi Kiadó, 1994, Miskolc; Fehér M. István – Veres Ildikó (szerk.): *Alternatív tradíciók a magyar filozófia történetében.* Felsőmagyarországi Kiadó, 1999, Miskolc; Fehér M. István – Veres Ildikó (szerk.): *Filozófia és teológia a magyar esztétikában.* Bótor Kiadó, 2003, Miskolc; Mester Béla – Percz László (szerk.): *Közelítések a magyar filozófia történetéhez.* Áron Kiadó, 2004, Budapest; Boros Gábor (szerk.): *A hetvenes évek filozófiai lehetőségei és valósága.* L'Harmattan, 2010, Budapest.

¹⁴ Kissné Novák Éva: *A szellem arisztokratája. Böhm Károly értékelése.* Kossuth, 2005, Budapest; Somos Róbert: *Pauler Ákos élete és filozófiája.* Kairosz, 1999, Budapest; Zimányi Ágnes: *Az Abszolútum jelentősége és ismeretelméleti eredete Pauler Ákos bölcséletében.* Magyar Kurír – Új Ember, 2019, Budapest; Somos Róbert: *Kornis Gyula.* Kairosz, 2019, Budapest; Darabos Pál: *Hamvas Béla, I-III.* 1997-2002, Budapest; Freyó Zoltán: *Egy magyar katolikus gondolkodó. Mihelics Vid.* METEM, 2002, Budapest; Korábban: Mézsaos András: *Vandrák András filozófiai rendszere.* Madách, 1980, Bratislava.

¹⁵ Szabó Tibor (szerk.): *Scientia Potestas. Tanulmányok Halasy-Nagy József filozófiájáról.* Lectum, 2004, Szeged; Karikó Sándor (szerk.): *A fenomenológiától a nemzeteszméig. Somogyi József életművéről.* Gondolat, 1998, Budapest; Veres Ildikó (szerk.): *Megidéztet reneszánsz. Hanák Tibor Emlékkönyv.* 2006, Miskolc; Szombath Attila – Petres Lúcia (szerk.): *Metafizika Magyarországon. Konferenciaelőadások Weissmahr Béla filozófiai örökségéről.* L'Harmattan Kiadó – Sapientia Szerzetesi Hittudományi Főiskola, 2015, Budapest; Veres Ildikó (szerk.): *Brandenstein Béla Emlékkönyv.* 2002, Miskolc; Freyó Zoltán (szerk.): *Molnár Tamás eszmévilága. Barankovics István Alapítvány – Gondolat Könyvkiadó,* 2010, Budapest; Freyó Zoltán (szerk.): *Pauler Ákos filozófiája.* MTA, 2014, Budapest; Freyó Zoltán (szerk.): *Ervin Gábor emlékezete – Ervin Gábor bölcséleti munkái.* L'Harmattan, 2012, Budapest; Freyó Zoltán: *Prohászka Ottokár.* Kairosz, 2018, Budapest.

¹⁶ Várhegyi Miklós (szerk.): *Galagonya magyarok. Szemelvények a magyar nyelvű filozófiából Apáczaitól Böhmig.* Pannon Pantheon, Comitatus, 1992, Veszprém; Várhegyi Miklós (szerk.): *Elmész. Szemelvények a régi magyar filozófiából.* Pannon Pantheon, Comitatus, 1994, Veszprém; Korábban: Mátrai László (szerk.): *Régi magyar filozófusok, XV-XVII. század.* Gondolat, 1961, Budapest.

¹⁷ Tonk Márton (szerk.): *Tavaszy Sándor: Válogatott filozófiai írások.* Pro Philosophia, 1999, Kolozsvár – Szeged; Filep Tamás Gusztáv – Percz László (szerk.): *Bartók György: Szellem és rendszer. Válogatott írások.* Ister, 2001, Budapest; Filep Tamás Gusztáv (szerk.): *Jóó Tibor: Történetfilozófia és metafizika. Válogatott írások.* Ister, 2001, Budapest; Orosz Gábor (szerk.): *Prohászka Lajos: Történet és kultúra. Tanulmányok, esszék, recenziók.* Hamvas Béla Kultúrakutató Intézet, 2015, Budapest; Korábban: Balázs Sándor (szerk.): *Varga Béla: Bölcséleti írások.* Kriterion, 1979, Bukarest.

¹⁸ Ezek reprezentatív felsorolására itt végeképp nincs hely, s természetesen az előbbi felsorolások is esetenként kiegészíthetők.

mellett. Irodalomtörténészeink 1979-ben, 2010-ben és 2015-ben megjelent puszta három kötetének¹⁹ 3824 oldala gyakorlatilag utolérhetetlen filozófiatörténészeink számára, akik egyébként egyetlen filozófusunk összes művének kritikai kiadásába sem fogtak még bele.²⁰

Mint Bartók György rámutatott, a magyar filozófiatörténeti irodalom feldolgozását megcélzó munka első lépése és minden további alapja a magyar filozófiai irodalom teljeskörű, kimerítő és szakszerű számbavétele, egész bibliográfiájának összeállítása kellene, hogy legyen.²¹ Ennek a hatalmas munkának a szervezője a BTK Filozófiai Intézete lehetne, amelynek ebben kellene, s már régen ebben kellett volna megtalálnia egyik fő rendeltetését, hivatását. Mind az MTA-nak, mind az Eötvös Lóránd Kutatási Hálózat BTK Filozófiai Intézetének elemi kötelessége lenne tehát a magyar filozófiatörténeti irodalom bibliográfiájának megalkotása. Ennek természetesen több feltétele és tényezője van. Az Intézet megfelelő átszervezése, kibővítése, nyelvi és filológiai felvértezéssel rendelkező munkatársak bevonása és megbízása, s megfelelően hosszú távú kiszámíthatóság. Ilyen irányú kibontakozás egyelőre nem mutatkozik.

Maga a magyar kánon kérdése közelmúltunk máig megoldatlan problémáiból, számon tartott filozófiai hagyományunknak és a filozófia mai művelésének rendkívüli egyenetlenségeiből fakadó, amúgy valóban meglévő, tisztázandó és időszerű téma. Itt a korábban jelzettekre, a harmadik szintre, a külső tényezőkre kell visszautalnom.

Még a politikai tényezők hatásától eltekintve, külön vizsgálandó téma lenne a filozófiák és a világnézetek viszonya, egyes időszakokban a filozófiák domináns diszciplínáinak kérdése, a filozófia szocializációjának problémája, a korszellem, közgondolkodás és a filozófiai irányzatok kap-

¹⁹ Tarnóc Márton (szerk.): *Magyar gondolkodók, 17. század*. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1979, Budapest, 1276 o.; Tüskés Gábor (szerk.): *Magyar gondolkodók, 18. század*. I. köt. Kortárs Könyvkiadó, 2010, Budapest, 1088 o. Bölcsélet: 5–242.; Tüskés Gábor – Lengyel Réka (szerk.): *Magyar gondolkodók, 18. század*. II. köt. Kortárs Könyvkiadó, 2015, Budapest, 1460 o.; További mintaszerű kiadvány: Vásárhelyi Judit (szerk.): *Szenczi Molnár Albert: Discursus de summo bono* (Értekezés a legfőbb jóról). Akadémiai Kiadó, 1975, Budapest, 538 o.

²⁰ A *Hamvas Béla Művei* (Életünk Könyvek – Medio Kiadó, Budapest, 1990-, eddig 32 kötet) sorozat, minden értéke mellett, híján minden szakmai apparátusnak, nem minősül kritikai kiadásnak.; Megjegyzem, a kommunista rendszer sem volt képes kiadni Lukács György életművét. A *Lukács György Összes Művei* (Magvető, Budapest) 1971-től 1987-ig bezárólag csupán 13 kötetig jutott el. Az 1971-ben létesült Lukács Archívum és Könyvtár teljesítményéről Monok István megállapította: „Nincsen teljes katalógus sem a könyvekről, sem a kéziratokról. [...] Negyvenhat év alatt a tételes jegyzékük sem készült el a kéziratoknak.” Monok István: *Az emlékezet közgyűjteményi megőrzése Lukács György hagyatéka kapcsán*, in *Magyar Tudomány*, 2017/8. 912.

²¹ Egy lépés volt ebben az irányban: Joó Tibor: *Magyar nyelvű filozófiai kéziratok a Széchenyi Könyvtárban*. Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchenyi Könyvtára, 1940, Budapest, (Könyv. Athenaeum, XXVI. évf. (1940) 4. sz. 238–256.); Ld. még: Joó Tibor: *Magyarság és filozófia in Magyar Szemle*, XXV. 1935/3. 359–363.

csolatának témája. Ezeket itt nem részletezhetem. Ami viszont a politikai-hatalmi körülmények hatását illeti, a következőkre kívánok rámutatni:

Ami az 1945 utáni időszakot illeti, a magyar kultúra történetére a II. világháború után a történeti-politikai fejlemények döntő és közvetlen hatást gyakoroltak. A Magyarországot meghódító szovjet Vörös Hadsereg néhány év leforgása alatt, felőrölve a polgári demokrácia kereteit, totális kommunista báb-rezsimet juttatott politikai hatalomra, s ezzel addig soha nem látott törés következett be a magyar szellemi, ezen belül a filozófiai életben.²²

Nagyon érdekes, hogy Böhm Károly már 1905-ben ezt írta egy Pauler Ákosnak címzett levelében: „Hogy vagyunk a ’szabad gondolkodókkal?’ Csodálatos, hogy az emberek rögtön kötelet sodornak maguknak valami ’társaságban’, amint ’szabadon’ kezdenek gondolkodni.”²³

Az 1945–1948 közötti időszak csak látszat szerint nevezhető demokráciának, mert valójában nem az egyenlő erők nyílt küzdelme volt, hanem a humanista eszmék önvédelme az előrenyomuló barbár erők fegyvereivel szemben, és a magyar nemzeti és keresztény demokrácia kommunista elfojtásának és felszámolásának a korszaka. Ténykérdés, hogy a bolsevik kisebbség első cselekedete a rendőrség és általában az erőszakszervek feletti hatalom szovjet segítséggel történő megszerzése volt, ami rámutat arra, mennyire bíztak e kozmopolita és ateista kommunisták politikájuk és ideológiájuk, a marxizmus-leninizmus sikerében a magyar nép körében. Figyelemreméltó, hogy a nemzet még így is több éven keresztül képes volt ellenállni annak a kíméletlen kisebbségi politikának, amely – különleges védelme tudatában – a döntő pillanatokban mindig a fizikai erőszak, illetve az ezzel való fenyegetés és az adminisztratív megoldások hathatós eszközéhez nyúlt. Ez a folyamat határozta meg filozófiai életünket, amelyből a 40-es évek végére a nem-marxista gondolkodók teljes nemzedékét kitörölték.

A 20. század magyar filozófiai közéleté azzal indult, hogy 1901-ben megalakult a Magyar Filozófiai Társaság, intézményes szakmai keretet adva a magyar filozófia félévszázados fellendülésének. 1948 ennek a fejlődésnek a végét jelenti. A Magyar Filozófiai Társaságot feloszlatták, a nem-marxista filozófusokat az oktatásból kizárták, elbocsátották, nyugdíjazták, meghurcolták. A kiadókat államosították. Teljes tudományágak – szociológia, pszichológia – művelése vált lehetetlenné, mellőzték a filozófiatörténetet, a klasszikus filozófusokat és minden nem-mar-

²² Ahogyan Kovács Imre leszögezte: „Ezerkilencszáznegyvenöt a magyar történelem cezúrája.” Kovács Imre: *Magyarország megszállása*. Vörösvári, 1979¹, Toronto, Katalizátor Iroda, 1990², Budapest, 209.

²³ ELTE Egyetemi Könyvtár Kézirat- és Ritkaságtár, Budapest. Pauler Ákos hagyatéka. F 134/28/V. Közlí: Frenyó Zoltán (szerk.): *Pauler Ákos filozófiája*. MTA BTK Filozófiai Intézet, 2014, Budapest, 211.

xista irányzat kutatását. A szabad kutatás és publikálás, a gondolat- és szólásszabadság megszűntével az önálló és voltaképpeni filozófiai élet négy évtizedre befejeződött Magyarországon.

A marxizmus-leninizmus uralmi és kizárólagos helyzetbe került, s ezzel a filozófia egész tematikája egy hatalmi szóval fenntartott ideológia fogalmainak értelmezésére, a dialektikus és történelmi materializmus, Marx-Engels-Lenin-Sztálin tanításának bemutatására szűkült. Viták, nézetkülönbségek, a kommunista párt iránti hűség előfeltételével, csak ezeknek az interpretációknak az árnyalatai, hangsúlyai körül jelenhettek meg. Ilyen keretek között zajlottak le a Lukács György felfogásáról több hullámban kialakult, majd hatalmi szóval eldöntött Lukács-viták is.

Az egyetemeken marxizmus-leninizmus, dialektikus és történelmi materializmus, tudományos szocializmus és politikai gazdaságtan tanszékeket állítottak a korábbi filozófiai tanszékek helyére. Széleskörű és alacsony színvonalú propaganda-tanfolyamok létesültek, s – jelentős részben szovjet eredetű – brosúrák tömege jelent meg. Beszédes című példa erre 1955-ből Teodor Iljics Ojzerman *Az imperializmus* (az orosz eredetiben: *Az imperialista reakció*) *katolikus filozófusai* című könyve.²⁴ Végbement a magyar filozófiai hagyomány átszabása, egyoldalúvá tétele, s máig ható szelektív tárgyalása,²⁵ a szocialista-kommunista vonulat kiemelése és méltatása, a liberális-polgári radikális irányzatnak az előbbi mellé emelése, egyre megértőbb elemzése (e két világnézet és ideológia közt minden különbségük mellett tudvalevőleg nagy átfedés és átjárás, valamint sokszor személyi kapcsolat van²⁶), s a konzervatív, illetve a keresztény gondolkodás elhallgatása vagy bírálata.²⁷

²⁴ T. I. Ojzerman: *Az imperializmus katolikus filozófusai*. Népszerű Filozófiai Füzetek. Ford. Józsa Péter. Szikra, Budapest, 1955. Franklin-nyomda, Budapest, VIII. Szentkirályi u. 28.

²⁵ Lukács György kinyilvánította, hogy a marxista filozófiának „az egész nemzeti örökséget revideálnia kell.” Lukács György: *A marxista filozófia feladatai az új demokráciában*. Budapest Székesfővárosi Irodalmi Intézet, Budapest, é. n. (1948), 55.; Lukács György 1945-ös hazatérését követő természetesen úgy mutatták be, mint ami a magyar nép és kultúra javára válik. Zoltai Dénes: *Egy írástudó visszatér. Lukács György 1945 utáni munkásságáról*. Kossuth, 1985, Budapest; Szerdahelyi István (szerk.): *Lukács György és a magyar kultúra*. Kossuth, 1982, Budapest.

²⁶ Például Mannheim Károlynak nem derogált, hogy Kun Béla 1919-ben neki adott át egy nagy összeget a vörös emigráció számára. Munkáiban ráadásul a 20-as évektől a konzervativizmus értelmezésének meghatározására törekedett. Karl Mannheim: *Altconservatismus*. Diss. 1925, Heidelberg; Uő: *Das konservative Denken*. Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik. 57. Bd. Heft 1. 68–172. Heft 2. 470–495.; Uő: *Konservatismus*. Suhrkamp, 1984, Frankfurt am Main; Uő: *A konzervativizmus*. Cserépfalvi, 1994, Budapest.

²⁷ Néhány ilyen tárgyú munka: Sándor Pál: *Filozófiai hátramaradottságunk okairól*. Életünk, Budapest, é.n. (1947); Fukász György: *A magyarországi polgári radikalizmus történetéhez, 1900–1918*. Gondolat, 1960, Budapest; Sándor Pál: *A magyar filozófia története, 1900–1945*. I-II. köt. Magvető, 1973, Budapest; Tütő László (szerk.): *A magyarországi filozófia történetéből. Szemelvénygyűjtemény*. ELTE BTK, Tankönyvkiadó, 1976, Budapest; Kiss Endre – Nyíri Kristóf (szerk.): *A magyar filozófiai gondolkodás a századelőn*. Kossuth, 1977, Budapest; Nyíri Kristóf: *A magyar marxista filozófia a két világháború között*. Kossuth, 1979, Budapest; Kiss Endre – Tütő László (szerk.): *A magyar gondolkodás 1944 és 1948 között*. ELTE BTK,

Az egész korszakot tekintve a részleges eredmények nem állnak arányban a marxizmus-leninizmus politikai érvényesítéséből származó beláthatatlan szellemi veszteségekkel, azaz: 1) a filozófiai kultúra eltűnésével, 2) a filozófia által kiművelt szabad személyiség ellehetetlenítésével, s 3) a filozófia hitelvesztésével. Amikor Lukács György, régi meggyőződéséhez híven, a magyar „provincializmus” iránti mély megvetésétől áthatva, 1948-ban megfogalmazta tételét, miszerint „a magyar kultúrára jellemző, hogy egyáltalán nincs magyar filozófia”,²⁸ akkor ezzel – szándékával ellentétesen – éppen az elkövetkezendő négy évtizedre ráillő megállapítást tett.

A Szovjetunió felbomlásával a kommunizmus politikai rendszere és a marxizmus ideológiai hegemoniája – képviselőinek pályán maradása és nagyrészt liberális szellemi-politikai irányváltása mellett – megszűnt Magyarországon. A filozófiai élet pluralizálódásának folyamata már ezt megelőzően megindult. Ezt tükrözi a 80-as években a klasszikus filozófiatörténeti fordításirodalom fokozatos és jelentős gyarapodása, valamint számos író esetében a marxista fogalomhasználat és tematika elhagyása, egyes új irányzatok és diszciplínák megjelenése (tudomány-filozófia, fenomenológia, liberális politikaelmélet, analitikus filozófia). 1990 óta, a demokratikus politikai keretek között ez a folyamat megerősödött és kisebb részben kiegészült a konzervatív és keresztény gondolkodás újabb teljesítményeivel.

Az értékes eredmények, munkák ellenére a mai filozófiai szakmai és közéletet bizonyos kialakulatlanság, megosztottság és aránytalanság is jellemzi. Érzékelhető a szellemi szűkösség, a lényeglátás elvesztése és a szakfilozófiává torzulás, az intézményi antidemokratizmus, a politikai elfogultságok érvényesülése, a megélhetés kényszerének hatása, a szakmán belül a dialógus és az építő kritika hiánya, a társadalom irányában pedig az elzárkózás és a demagógia egyaránt. Mindezek mögött döntően a múlt tehertételei húzódnak meg. A magyarországi filozófia problémája nem annyira filozófiai elméleti, mint inkább szociológiai, pszichológiai és politikai probléma.

A két világháború között nevet szerzett gondolkodóink közül, miután 1945 január 29-én Ottlik László eltűnt, március 1-én Joó Tibor bele-

Tankönyvkiadó, 1990, Budapest. Megjegyzendő, ennek a kötetnek húsz tanulmánya közt már szerepel: Dúl Antal „Hamvas Béla és az a bizonyos esszé” című írása is. I. m. 347–365.

²⁸ Lukács György: *Új magyar kultúráért*. Szikra, 1948, Budapest, 13. = „A Magyar Kommunista Párt és a magyar kultúra” in: *Uő: Magyar irodalom – magyar kultúra. Válogatott tanulmányok*. Gondolat, 1970, Budapest, 471. Lukács György ugyanígy deklarálta már 1909-ben is a magyar filozófiai kultúra hiányát. Ld. i. m. 37.

halt sebesülésébe, március 24-én Magyaryné Techert Margit a szovjet Vörös Hadsereg áldozatává vált, április 19-én pedig gróf Révay Józsefet gyömrői kommunisták meggyilkolták; mások mellett az alábbiak kényszerültek emigrációba, kerültek a szakma peremére, elszigeteltségbe vagy a teljes kitaszítotttság állapotába: Schütz Antal (+1953), Horváth Sándor (+1956), Kornis Gyula (+1958), Kovrig Béla (+1962), Prohászka Lajos (+1963), Mitrovics Gyula (+1965), Jánosi József (+1965), Dékány István (+1965), Bognár Cecil (+1967), Hamvas Béla (+1968), Bartók György (+1970), Várkonyi Hildebrand (+1971), Ivánka Endre (+1974), Ravasz László (+1975), Halasy-Nagy József (+1976), Kecskés Pál (+1976), Kibédi Varga Sándor (+1986), Baránszky-Jób László (+1987), Brandenstein Béla (+1989), Noszlopi László (+1991), Hanák Tibor (+1999).

Ha e felsorolt gondolkodóink jelentősebb része megtartja katedráját, tanítványi körét és szellemi befolyását, filozófiai életünk a maga intézményeivel, résztvevőivel és irányzataival nemcsak az ezt követő évtizedekre, hanem máig hatóan alapvetően másként alakult volna. S ekkor azok az árnyalatok, amelyeket a marxizmus kihordott magából, nem kevésbé azok a jellegzetes – rendre antimetafizikus – alternatív irányzatok, amelyek mellette idővel kibontakozhattak, s azok az életművek, amelyek ezek jegyében megszülettek, átalakultak és máig meghatározó szerepet játszanak, ma filozófiai kultúránknak talán töredékét, legálábbis kisebb részét tennék ki.

Mivel azonban röviden szólva nem így történt, a szabad, szakmai alapú kánonképződés továbbra is alapvető akadályokba ütközött, s filozófiai életünket továbbra is anomáliák kísérték. Jelzésképpen megemlítek két esetet.

Hanák Tibor halála után megkerestek, s felvetették, hogy hagyatékát kész lenne-e az MTA Filozófiai Intézete befogadni. Érdeklődésemre az akkori igazgató, Nyíri Kristóf ettől elzárkózott, s értesemre adta, hogy az Intézet nem alkalmas és nem megfelelő hely a hagyaték befogadására és gondozására.

Egy évtizede, 2009-ben konferenciát szerveztem Molnár Tamás életművéről,²⁹ harmadik helyszínként³⁰ végül a Sapientia Szerzetesi Hittudományi Főiskolán, de eredetileg, mint méltó helyszínre, az MTA-ra gondoltam, amelynek egyik termében szerettem volna lefolytatni a kon-

²⁹ A konferencia anyaga megjelent: Frenyó Zoltán (szerk.): *Molnár Tamás eszmévilága*. Barankovics István Alapítvány – Sapientia Szerzetesi Hittudományi Akadémia – Gondolat Kiadó, 2010, Budapest.

³⁰ Második próbálkozással a konferenciát a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karának Filozófia Tanszékére szerettem volna vinni, amelynek vezetője a szintén Molnár Tamás-kutató Mezei Balázs volt. Fodor György rektor lelkes támogatása ellenére e szándékom a tanszéken támasztott akadályok miatt hiúsult meg.

ferenciát. Mivel ennek bérleti díja több százezer forint lett volna – Akadémián belül ez is anomália –, ezt elkerülendő arra lett volna szükség, hogy az MTA II. Osztályának Filozófiai Bizottsága sajátjaként befogadja a rendezvényt. Nyíri Kristóf akadémikus, aki akkor éppen elnöke volt az említett Bizottságnak, a Bizottság túlnyomó többségének véleményére hivatkozva elutasította ezt, így lehetetlenné vált, hogy a katolikus-konzervatív filozófus eszmevilágáról szóló konferenciának az Akadémia adjon otthont.³¹

Egy filozófust lehet szeretni vagy nem szeretni, de filozófus-mivoltát és színvonalát kétségbe vonni megengedhetetlen dolog, bár sajnálatosan elég ismerős módszer.³² Röviden szólva úgy gondolom, különbséget kell tudni tenni az értés, a megértés és az egyetértés között.

Szeretném megérni, hogy az egyes filozófusok, egyes irányzatok és egyes ágazatok megítélése ne a fentiekhez hasonlóan dőljön el, ugyanakkor az erre vonatkozó kétség is elkísér, bár feltételezem, hogy hosszú távon az idő a hegemon ideológiák és monopolhelyzetek ellenében bizonyos mértékig egyfajta kiegyenlítődés felé halad. Az a kérdés, hogy ki a jelentős magyar filozófus, ahhoz a kérdéshez is elvezet, hogy a kérdést ki döntheti el, és ki fogja eldönteni. A kérdés tehát egyrészt a kérdéses filozófia logikai-fogalmi vizsgálatát feltételezi, másrészt a filozófiai élet szocializációjának, társadalmi beágyazódásának, intézményesülésének, s egy adott filozófiai nemzedék kialakulásának kérdését is felveti.

Akárhogy lesz is, szeretném üdvözölni, hogy ez a fontos kezdeményezés alkalmat ad a témával kapcsolatos kérdések felvetésére, megfogalmazására, és köszönöm, hogy e fórumon – a Filozófiai Intézetben töltött 40 évnyi aktív pályafutásom utolsó munkahelyi fellépéseként – a magam elgondolásait is elmondhattam.

³¹ Az eset kapcsán lásd: Frenyó Zoltán: *Filozófiai kultúra. Válogatott írások*. Tinta, 2008, Budapest, 402–451. Lásd még: Frenyó Zoltán: *Korfordulón. Filozófiai tanulmányok*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Filozófiai Intézet, 2015, Budapest, 131–136.

³² Egy példa erre Lukács György megállapítása: „Közepes vagy egyenesen rossz filozófiai bürokratákat, katedra-tulajdonosokat kineveztek komoly gondolkodókká. Például Pauler Ákost.” Lukács György: *Magyar irodalom – magyar kultúra*, i.m. 471.

MOLNÁR TAMÁS

VISSZATEKINTÉS*

Korai évek

Hatéves voltam, amikor 1927-ben szüleimmel Nagyváradra költöztünk. Így igen hamar kiszakadtam a megszokott környezetemből, nyelvet kellett változtatnom, és közvetlenül megismerkedtem az etnikai ellenségeskedéssel. Egyik első gyermekkori emlékem, hogy a Vasgárda hordái kiáltozva vonulnak Nagyvárad utcáin: „A zsidókat Palesztinába, a magyarokat a föld alá!”

Míg itt növekedtem, hattól tizenhat éves koromig, az ellenségeskedés is nőttön-nőtt. A nyelv volt az egyik fontos elválasztó vonal. A népesség túlnyomó többségében magyar volt, a tanítás nyelve viszont román. A tanár kérdéseire románul válaszoltunk, de különben magyarul beszélgettünk.

1935 körül történt, hogy egy liberális politikust meggyilkoltak Bukarestben. A Művelődésügyi Minisztérium büntetése nem késlekedett. Ettől kezdve a diákokat kötelezték egy újonnan tervezett egyenruha viselésére, és bevezették az éjszakai kijárási tilalmat. Az új szabályok megszegése új lehetőség volt a hősiességre. Magyarországon nem történtek politikai gyilkosságok, ott nem voltak ilyen szabályok. Bár léteztek iskolai egyenruhák, de nem volt ilyen kényszer a viselésére.

Úgy tizenhárom lehettem, amikor rájöttem, hogy a gimnáziumi kötelező franciaoktatásunk sok kívánnivalót hagy maga után, ezért egy magántanárhoz kellene járnom, ha valóban meg akarom tanulni ezt a nyelvet. Édesanyám választása igen bölcsen Dombrowski úrra esett. Dombrowski ekkoriban nagyjából huszonöt éves lehetett, és bár nem volt különösebb iskolai végzettsége, csodálatosan művelt és briliáns tanár volt. Kedd és csütörtök délután voltak a franciaóráink, és a beszélgetéseink rendszeresen igen gyorsan Dombrowsi kedvenc témáira terelődtek, úgymint a görög filozófiára és a kereszténység eredetére. Ifjú tanárom lelkes és érdekfeszítő magyarázatainak köszönhetem, hogy valahányszor az órák végeztével felálltunk, mindannyiszor gaz-

* Utolsó és a halála miatt befejezetlenül maradt emlékmorzsáit a szerző tollba mondta. A *Visszatekintés* (Looking Back) még publikálatlan, a fordító a katolikus filozófus asszisztense volt.

dagabb voltam ennek a két témának az ismeretében, mint az óra elején. Dombrowski férfias és jóképű volt, mély hangja oly szépen zengett, hogy azóta se hallottam ilyet. E tulajdonságai csodálattal töltöttek el, és ez a rajongás is segített abban, hogy magamba szívjam azt a tudást, ami segített átvészelni azt az ideológiáktól fertőzött háborús időszakot.

Mégis, ez az időszak mély nyomot hagyott ifjú elmémén, különösen a filozófiáról és a vallásról kialakult világgépemen.

A második nagy törést akkor történt az életemben, amikor szüleim úgy döntöttek, hogy elköltözzünk Romániából. Idővel elviselhetetlen lett számukra az itteni ellenségeskedés a magyarokkal szemben, ezért 1938. január 25-dikén visszaköltöztünk Budapestre. Itt én új barátokat kerestem. Akiiket találtam, nagyon mások voltak, mint az erdélyiek: mint-hogy Budapest alapvetően németes kultúrájú város volt, idegen volt a számukra a franciás műveltség.

Az, hogy ekkor szinte teljesen magamra maradtam franciás érdeklődésemmel, mutatja a hatalmas kulturális különbséget Közép-Európa keleti és a német befolyás alatt álló nyugati része között. Később, miután elmenekültem Magyarországról és a nyugati világban leltem otthonra, gyakran visszagondoltam erre a különbségre Európa két fele között: a nyugati fél folyton kihasználja a kelet gyöngeségeit, a kelet pedig, míg gazdag munkaerőben és bátor vállalkozó szellemben, addig állandóan azt keresi, hogyan pótolhatná kulturális hiányosságait.

A kultúra Kelet-Európában azóta állandó probléma, hogy az ottmán megszállás kegyetlen véget vetett az itt virágzó reneszánsznak. A keleti vándor nyugaton ébred rá, hogy a számára a Nyugat egy olyan erőd, amelyet ő egyszerre támad és véd. Így például a Kelet-római Birodalom is, bár ellenséges viszonyban volt a nyugati birodalommal, de ugyanakkor megvédte azt a Bizánci Birodalom ellen. A kontinens keleti fele gyakorta szolgált védőpajzsként a nyugat számára, vegyük csak a perzsa háborúkat a görögök ellen, a pártusokét Róma ellen, a muzulmánok és a törökök támadásait a keresztény Európa ellen. Hasonlóképp, később a kommunizmussal szemben a keleti ellenállási mozgalmak megverték a nyugatot. Európa két fele között mindig volt konfliktus, és ezen az Európai Unió sem tudott jelentősen változtatni.

Jellemző erre a helyzetre az a „kaland”, amit tizennégy éves koromban a román iskolában éltem át. A félévi vizsga román nyelven ment, a vizsgabizottság elnöke pedig híres volt magyarellenességéről. Amikor rám került a sor, a magyar történelemről kérdezett engem románul. Úgy döntöttem, hogy román eseményekről beszélek magyarul. A választá-

som szerencsésnek bizonyult. A bátorságom egyrészt elismerést váltott ki benne, és ugyanakkor elégedetten látta bizonyítva, hogy saját magyar történelmi ismeretei hibátlanok. Az ilyen és ehhez hasonló próbatételek nagyszerűen fölkészítettek az élet későbbi nehézségeire.

Az igazság az, hogy engem a viszontagságok mindig is éltettek. Emlékszem, hogy tizenöt éves voltam, amikor édesanyámnak arról írtam egyik levelemben, hogy nem tudom, áldás-e ez vagy átok, de engem nem zavar, ha bármennyire is ellenségesen viszonyulnak hozzám. Az életben kaptam kitartó szeretetet is és heves gyűlöletet is. Az előbbit kellően értékeltem, az utóbbit nem bántam. Itt meg kell jegyezni, hogy soha nem adtam át magamat olyan érzelmeknek, amelyek a józansággal ellenkeztek. Hamar fölismertem, hogy az emberi jellemben bőven vannak egymásnak ellentmondó indulatok. Amikor a különféle emberi érdekekkel szemben döntenem kellett, mindig tudtam, mikor érdemes küzdenem, és mikor nem.

A világháborúban és utána

1941 elején a szüleim úgy döntöttek, hogy a biztonságom érdekében a legjobb az lesz, ha gyorsan Belgiumba küldenek. Volt egy német nagykereskedő barátjuk, aki fontos ipari alapanyagokkal üzletelt. Az ő kapcsolatai révén tudott az apám hozzájutni olyasméhez, amire szüksége volt üzleti vállalkozásaiban. Őt kérték arra a szüleim, hogy segítsen a háború sújtotta Európán át elutaznom Belgiumba, hogy a brüsszeli Egyetemen tanulhassak. A háború közben voltak itt-ott kisebb fegyverszünetek, és akkor nagyobb volt a mozgásszabadság. Így volt ez 1942-ben is, miután a németek két nagy vereséget szenvedtek: Rommel Afrikában Montgomerytől, karácsony táján pedig az oroszok verték meg a németeket. Ebben az időben tudta az apám barátja elintézni a brüsszeli utamat.

Nem sokkal később – szerencsétlenségemre – a németek elkezdték megszigorítani a Belgiumban tanuló külföldi diákokra vonatkozó rendszabályokat. Ennek egyik következményeként 1943 szeptemberében több más külföldi diáktársammal együtt letartóztattak és bezártak. Néhány napra egy ideiglenes táborba vittek, onnan a buchenwaldi koncentrációs táborba. Onnan néhány hét múlva egy Strasbourghoz közeli táborba vittek, vagyis egy olyan területre, amit a háború után Németországtól visszacsatoltak Franciaországhoz.

Ez az átszállítás valószínűleg az életemet mentette meg. A strasbourgi melegebb éghajlaton már nem szenvedtem annyit a hidegtől, mint a kele-

ti táborokban. De nem csak az időjárás volt enyhébb, hanem az őreink is emberségesebbek voltak. Például megengedték, hogy tábortüzeket gyújtunk, és körben állva beszélgessünk. Pontosabban mondván az idősebb, a műveltebb emberek beszéltek, mi pedig, az éretlen fiatalok hallgattuk őket. Emlékszem egy vitára arról, hogy ki volt a legnagyobb német filozófus. A csoportunk hamar megegyezett abban, hogy Hegel. Néhány ór, aki hallgatta a beszélgetést, csodálkozott, hogy németek foglyai elismeréssel beszélnek egy németről, és felkeltette az érdeklődésüket a filozófus.

Végül Dachaubába kerültem, ahol pár nap múlva, vagyis 1945. április 29-én az amerikai csapatok felszabadították a tábort. Addigra már csont és bőr voltam. Szerencsémre ennek a katonai egységnek az orvosa gondozásba vett, és szakszerűen irányította a táplálásomat. Jól emlékszem a nevére: Dr. Malone.

Időközben a kegyetlen háborúban szüleim elpusztultak. Erről persze semmit nem tudtam, így Dachauból egyenesen Budapestre mentem, hogy őket megkeressem. Ekkor Magyarország már orosz megszállás alatt volt. Amikor a házhoz értem, ahol szüleim lakása volt, nem náluk kopogtattam, mert nem tudhattam biztosan, ki lakik most ott. Ráadásul egyes házakban aknák is voltak, ezért óvatosan a szomszédoknál érdeklődtem felőlük. Megtudtam, hogy szüleim már nincsenek a lakásunkban, de hogy hová lettek, mi történt velük, azt senki se tudta. Több hónapi kutatás után fölhagytam keresésükkel. Voltak rokonaink is a városban, de őket sem találtam. Ahol egykor a házuk állt, most egy romhalom volt.

Egy csapat korombeli fiatalemberhez csapódtam, akikkel a fekete-piacon buzgólkodtunk. Ekkoriban ez gyakori és igen jól jövedelmező tevékenység volt. Az árut, amivel kereskedtünk – textilt, autót, mindent – azokból a raktárakból szereztük, amelyeket a németek halmoztak föl a háború vége felé. Előfordult, hogy az árut erőszakkal vettük el a németektől, akik ekkor már halálosan félték. (Lásd „The Third Man” [*A harmadik ember*] című filmet). Az apróbb tárgyakat különböző lopott autókban tároltuk. Barátaimmal – öten voltunk – ezekkel az autókkal bejártuk Németországot, a vele szomszédos területeket és a lopott árukkal kereskedtünk. Autóinkkal, és egy pár fantasztikus egyenruhával – ezeket nem tudom, hogyan szerezték társaim – nagyszerű hatást keltettünk. Ennek köszönhetően igen jó üzleteket kötöttünk. Például elmentünk az amerikai főhadiszállásra (a briteknek és a franciáknak több eszük volt és nem üzleteltek velünk), és előadtuk, hogy – például – ezt és ezt az autót vettük valakitől, és át kívánjuk adni az amerikai hadseregnek. Ilyenkor elküldtek valamelyik emeletre valamilyen tisztviselőhöz, aki meg-

tekintette az árut, és cserébe adott nekünk valamit, mondjuk benzint. Az amerikaiak, amire csak tudták, rátették a kezüket Németországban: könyvekre, autókra, nyersanyagra. Mi pedig így éltünk, ebben a háború utáni csalos, tolvaj világban.

Aztán valamikor még 1945-ben feketepiacos kollégáim, az addigi folyamatos sikerük miatt elbízva magukat, egy nap valami üzleti szándékkal bementek a budapesti szovjet nagykövetségre. Szerencsémre én nem tartottam velük, ugyanis soha többé nem láttam őket.

1945 után a Kelet és Nyugat közötti régi történelmi konfliktus fő megnyilvánulási formája a kommunista támadás volt a liberális nyugattal ellen. Ez volt az oka annak is, hogy sok német nőt megerőszakoltak és megöltek. Az első feleségem német volt, és az ő négy nővére közül az egyiket a családja fogadta örökbe, miután a leányt a szovjet katonák megerőszakolták. A feleségem családja megsajnálta ezt a szerencsétlen lányt, akinek senkije nem volt.

Aki csak tudott, elmenekült a kommunisták által elfoglalt területekről, valahová Nyugatra: az Egyesült Államokba, Németországba, Franciaországba, Dél-Afrikába, Dél-Amerikába stb. Észtországtól a Balkánig ezrek és tízezrek menekültek Nyugatra. Senki sem kívánt orosz uralom alatt élni.

Az álmaim városa Párizs volt. A többiekhez hasonlóan én is kerestem az alkalmat, hogy az oroszok által megszállott Magyarországról elmeneküljek. A hat hónap alatt, amit Budapesten töltöttem, minden este elmentem a brit klubba abban a reményben, hogy ott találok valamilyen kapcsolatot, amellyel Nyugatra juthatok. Egyszer a fülembbe jutott, hogy jár a klubba néhány civilnek öltözött katonatiszt, akik csoportokat szerveztek a menekülni szándékozók közül. Kapcsolatba léptem az egyik tiszttel, aki megígérte, hogy bevesz a következő menekülő csapatba. 1946. február 24-dikén azt mondták, hogy egy adott időben legyenek a belváros egy bizonyos pontján. Nem csak és kaptam ezt az utasítást, mert több fiatalember gyűlt ott össze. Aztán megjelent egy alak, és azt mondta, kövessük. A vonatállomásra mentünk vele, és ott beszálltunk egy Bécsbe induló vonat teherkocsijába. Felteszem, hogy a kalauz valami adománnyal rávette a határőröket, hogy ne ellenőrizzék a teherkocsinkat. Az biztos, hogy legjobban az orosz határőröktől féltünk.

Bécsből tovább vittek minket. Különböző állomásokon kiszállítottak, ott várnunk kellett, míg egy másik vonat teherkocsijában tovább utazhattunk. Mivel nem volt ablak, útközben nem láttunk ki, és nem tudhattuk, hol járunk. Csak Prága és Frankfurt teherpályaudvarát ismertem fel.

Az egyik állomáson egy csoporthoz csapódtam, akik arról tárgyaltak, hogyan juthatnának Észak-Európába. Két fiatalember azzal az ajánlattal állt elő, hogy fejenként 200 angol fontért elvezetnek minket Németországból Hollandiába. Adtam nekik 200 fontot, amiről akkor egyikünk se tudta, hogy hamis. Ezt a pénzt egyébként 1000 hamis amerikai dollárért szereztem. Mindent összeszámolva 10 nap alatt jutottam el Budapestről Hágába.

Miután átkeltünk a holland határon, a vezetőink az összes ruhámat ellopták. Lehetséges, hogy ekkor jöttek rá, hogy hamis pénzzel fizettem. Hágában egy varrónőnél rendeltem néhány új ruhadarabot. A varrónő révén ismerkedtem össze azzal a brit katonával, aki átsegített a belga határon.

Már korábban – egy nemzetközi irodán keresztül – levelezni kezdtem egy hágai nagypolgári családból származó kisasszonnyal. A családfő a Postahivatal igazgatója volt. Amikor levélben megkérdezte, hogy milyen célból tervezem őket meglátogatni, a válaszem egyetlen szó volt: házasság. Ezek után megegyeztünk, hogy a vendégük leszek.

Amikor 1946. március 6-dikán bekopogtattam ennek a holland családnak ajtaján, és az a leány nyitott ajtót, akit feleségül kellett volna vennem, az első pillanattól világos volt a számomra, hogy erről a házasságról szó sem lehet, de a felismerést megtartottam magamnak. A család teával és aprósüteménnyel fogadott, és ezt étkezést a hosszú, fáradságos út után fájdalmasan kevésnek találtam.

Mintegy három hónapot maradtam Hágában. Papírjaim nem voltak, ha valahol igazoltatnak, letartóztatnak. Állandó létbizonytalanságban éltem, de huszonöt éves fejjel ezt egész jól el tudtam viselni.

Még annak idején, mielőtt szüleim Belgiumba küldtek, édesanyám a zakóm bélésébe ügyesen belevart egy pár családi ékszert és aranytárgyat. Azt az utasítást kaptam tőle, hogy ezeket az értéktárgyakat Brüsszelben adjam át megőrzésre egy asszonynak. Anyám őt valahonnan ismerte, és ezért a szolgálataért megfizette. Miután kiszabadultam a gyűjtőtáborból, visszaszereztem ezeket az értéktárgyakat, és ezekből több aranyat a jövődöbéli majdnem-apósomnak ajándékoztam.

Mialatt Hágában voltam, Clementine Churchill ellátogatott a városba. A látogatás egy körutazás része volt, amellyel a háború végét ünnepelték. Az egyik hivatalos rendezvénye ennek az ünnepségsorozatnak az *V. Henrik* című film vetítése volt, Laurence Olivier-val a főszerepben. A vetítésre jövődöbéli majdnem-apósomat is meghívták, és ő a családjával együtt engem is elvitt a filmszínházba. Ebből az eseményből leginkább arra emlékszem, hogy egész este lázasan tépelődtem: mit is válasszak. Egyfelől égett bennem a vágy, hogy folytassam az utam Pá-

rizsba, másfelől nagy volt a kísértés, hogy maradjak a biztonságos és kényelmes Hollandiában. Sok évi hánykódás után nagyon csábított a biztonság és a kényelem, de erősen élt bennem a régi álmom: eljutni Párizsba. Ha maradok, teljesen boldogtalan leszek. De mit szól majd a leány és családja, ha eltűnök? Végül úgy döntöttem, hogy elmegyek. De már nem Párizsba, oda hamarabb kellett volna, mindjárt a háború vége után. Reálisabb úticélnak véltem Brüsszelt.

A három hónapon át, amit Hollandiában töltöttem, mindig igyekeztem barátságos lenni az ifjú házi kisasszonyhoz, de úgy, hogy ezt ne vélhesse udvarlásnak. Minden igyekezetem ellenére, a három hónap végén közölték, hogy vendégséget rendeznek az eljegyzésre. Addigra én már megszerveztem a szökésemet Belgiumba, szerencsétlen módon épp az eljegyzés utáni napra. Így történt, hogy az ünnepség utáni nap egy kis teherautón utaztam takaró alatt elrejtve, több száz kenyér társaságában. A sofőr az a brit katona volt, akit a varrónő révén ismertem meg. Ha felfedeznek, ő még nagyobb bajban lett volna, mint én. Éjféltajt Gentnél szerencsésen átjutottunk a határon. Még mindig nem volt semmi dokumentumom, de legalább francia nyelvterületen voltam, mint menekült.

Gentben vonatra szálltam, így jutottam Brüsszelbe. Itt elmentem egy címre, amit még Budapesten kaptam egy ismerősömtől. Úgy volt, hogy őt is itt találom. Csöngetésemre egy fiatal nő nyitott ajtót. Miután megmondtam ki vagyok és kit keresek, szidalmak özönét zúdította rám. Mint kiderült, magyar ismerősömmel szerelmi viszonya volt, ami nagy veszekedéssel végződött. Azt hitte, közeli barátja voltam a szeretőjének, ezért a mérget most rajtam töltötte ki. Egyébként is, a házba már beköltözött egy fiatal pár kisbabával, s így számomra már nem is akadt hely. Végül megadták nekem egy másik család címét, hogy ott talán maradhatok. Itt egy éjszakára befogadtak, de mondták, hogy másnap reggel mennem kell. Azt ajánlották, hogy menjek a menekültközpontba. El is mentem, azt remélve, hogy itt végre dokumentumokat is kapok, de nagyot tévedtem.

A menekültközpontban összeakadtam egy magyar nővel, aki épp akkor szakított jugoszláv barátjával. A következő öt napot ennél az asszonynál töltöttem, a jugoszláv barát helyetteseként. Öt nap után úgy döntöttem, hogy a belga hatósághoz fordulok papírokért. Bementem a helyi rendőrségre, és ott elmagyaráztam a helyzetemet. Azonnal fogdába zártak. Az ott töltött időnek többszörösen is hasznát vettem. Jó barátságot kötöttem néhány fiatal belgával. Elmagyarázták az ország politikai szerkezetét, és törekeny – ugyanis monarchikus – jellegét. Kiváló kapcsolatba kerültem belga intellektuelekkel és antwerpeni ra-

kodómunkásokkal. Utóbb, amikor az Egyesült Államokba készültem, egykori cellatársaim, akik időközben befolyásos pozíciókba kerültek, segítettek a szükséges úti dokumentumok beszerzésében.

A fogdából levélben jelentkeztem a Brüsszeli Egyetemre, és fölvettek. A franciatudásom is állandóan gyakoroltam és csiszoltam. Amikor két hónap után végre az ügyemet vizsgáló bíró elé kerültem, ugyancsak értékelte francia szónoklási képességemet, és az is jó hatást tett rá, hogy az egyetem már fölvelt. Mindjárt át is helyezett Le Petit Château nevű börtönbe, ahol a kisebb kihágásokat elkövetők raboskodtak. Innen további két hét után szabadultam, immár papírokkal ellátva. Végre diákként szabályosan tartózkodtam Belgiumban. Az egyetemtől ösztöndíjat is kaptam, amit aztán később, mikor már Oregonban tanítottam, visszafizettem.

Egész életemben a könyvek voltak legkedvesebb társaim. Így esett, hogy 1946-ban azon a napfényes augusztusi vasárnapon, amint kiszabadultam a Petit Château [Kis Kastély] nevű belga börtönből – ahol két hónapig raboskodtam mint illegális határátlépő –, ahelyett, hogy a szabad kék eget bámultam volna, az utca túloldalán levő könyvesboltba igyekeztem. Még letartóztatásom előtt felfedeztem itt egy könyvet, Bergson *Az erkölcs és a vallás két forrása* című írását, amelyre évek óta vágytam. Bementem a boltba, és megvettem. Az ára kétszáz frank volt, vagyis teljes akkori vagyonkám. Még azon az éjszakán elolvastam a könyvet.

Egyik legkedvesebb emlékem Brüsszetről a Királyi Könyvtár. Amíg még nem kaptam ide könyvtári kártyát, kis helyi könyvtárakban olvastam, amit ott találtam. De aztán, amikor már tehettem, leírhatatlan boldogság töltött el, hogy én, a fiatal magyar menekült bejárhatok a belga királyi könyvtárába. Számtalan napot töltöttem olvasással a könyvtár tiszteletet parancsoló termeiben. Főleg logikai pozitivistá filozófusokat olvastam, Ayert és Wittgensteint. Ezt a filozófiát már az előzetes ismereteim alapján elutasítottam, de fontos volt, hogy behatóan ismerjem ezeket a munkákat, amelyek jelentős szerepet játszanak a szakmámban.

1947-ben, vagy '48-ban történt, hogy Jean Paul Sartre meglátogatta az egyetemet, és tartott egy előadást. Óriási volt a híre, az előadóterem zsúfolásig telt. Pontosan már nem emlékszem, miről beszélt, de az biztos, hogy valamit az egzisztencializmusról, ami akkoriban Európában a filozófiának még meglehetősen ismeretlen irányzata volt. Sartre egzisztencializmusát később Heidegger beolvasztotta a német egzisztencializmusba, ami a filozófiának már egy komolyabb ága. Robert Nozick amerikai filozófus, a Harvard Egyetem professzora kijelentette, hogy az egzisztencializmus a filozófia vége, ami persze képtelenség. Minden filozófiai megnyilatkozás csak hozzátesz valamit az előzőkhez. Sőt, való-

jában az egzisztencializmus gondolata már megvan a sztoikusok óta: ők vezették be először az egyén fogalmát a filozófiába, vagyis lényegében ők voltak az első egzisztencialisták.

Még egyszer találkoztam Sartre-val: ekkor már utolsó éveiben járt, és Simone de Beauvoir-al sétált Párizsban. Utólag sajnálom, hogy akkor nem mentem oda hozzá. Ha bemutatkozom mint amerikai újságíró és egy interjút kérek tőle, ő valószínűleg hajlott volna erre, mert élvezte, hogy híres ember. Viszont, ha esetleg olvasta a *National Review* magazinban azt a vitriolos cikkemet, amit az 1964-es irodalmi Nobel-díj elutasításáról írtam, akkor ez kevésbé valószínű.

Életem egyik nagy eseménye volt, hogy 1948-ban az ösztöndíjamból összekuporgatott pénzből elutaztam Párizsba. Mint sok más európai, én is mindenhez áhítattal közeledtem. Csupán egy rövid hetem volt arra, hogy végiglátogassam mindazokat a helyeket, amelyekről addig álmodoztam. Először is kimentem Versailles-ba. Aztán megnéztem a Francia Akadémiát és a Louvre-ot. Soha nem fogom elfelejteni a látványt, ami elé tárult, amint feljöttem a metróból: ott álltam a Louvre hatalmas, és mégis kecses épülete előtt, szívem-lelkem vágyának a küszöbén. A látvány nagyszerűbb volt, mint amit a leírások ígértek; még az én – nem csekély – várakozásomat is fölülmúlták. Benn pedig, az óriási 15–16. századi épületben ott vártak a csodálatos tárgyak, amelyeket évek óta vágytam megpillantani. Este egy régi vendéglőbe mentem vacsorázni, amit az olcsósága miatt ajánlottak. Ez a vendéglő a Comédie Française-zel állt szemben, és állítólag egykor Napóleon ifjú tüzértiszt korában ide járt sakkozni. Ez a vendéglő még ma is ott áll, sakkozni is lehet benne, és valószínűleg ugyanolyan piszkos, és épp olyan rosszul főznek benne, mint amikor én jártam ott. Ettől eltekintve, ez a hét álmaim városában, nem sokkal a túlélő háború után, még mindig leírhatatlanul csodálatos emlékként él bennem.

Három év alatt megszereztem a Brüsszeli Egyetemen a bachelor diplomát három szakon: filozófia, történelem és francia. Aztán egy délután, az újságban egy olyan hírre bukkantam, ami meghatározta további sorsomat. A *Le Soir* című nagy belga lap azt írta, hogy Eisenhower tábornok elnöki pozíciót vállalt a Columbia Egyetemen. Ez a hír isteni sugallatként hatott rám: mi lenne, ha írnék egy levelet közvetlenül a tábornoknak, és nála kérném a fölvételemet a Columbia Egyetemre? Így is tettem. A levelet elküldtem, és hamarosan kaptam egy biztató választ a tábornok szárnysegédjétől. Az Amerikai Egyesült Államok antwerpeni követségén kellett leadni a papírjaimat. A részletek nem érdekesek, a lényeg: Eisenhower tábornoknak köszönhettem, hogy három hónappal később már a Mahenge

nevű angol teherhajón utaztam New York felé. Később köszönőlevelet írtam a tábornoknak, amire ő nagyon kedvesen válaszolt. Vajon megérdemeltem ezt a nagy segítséget? Valamikor egy bölcs azt mondta, hogy csak a halálos ágyunkon tudjuk megmondani, hogy mi az, amit az életben valóban megérdemeltünk, és mi az a jó, amit eltékoztunk.

Függelék

Washington, Hadügyminisztérium
1948. február 20.

Kedves Molnár Úr!

Eisenhower tábornok megbízásából válaszolok nemrégén kézhez kapott levelére. Bármennyire is értékeli a tábornok, hogy hozzá fordult a leírt problémával, mivel még nem foglalta el elnöki tisztségét a Columbia Egyetemen, nem áll módjában intézkedni.

Az igazságos elbírálás érdekében levelét a tábornok továbbította az Egyetemnek.

Tisztelettel:

Robert L. Schulz őrnagy
Eisenhower Tábornok segédje

Címzett:

Molnár Tamás Úr
22, Ave Paul Hager
Cité Univeristaire
Brussels, Belgium

.....

Thomas S. Molnar
225 West End Ave.
Apt. 3.
New York 23, N.Y.

1950. április 25.

Dwight D. Eisenhower Tábornok
Columbia Egyetem, Elnök

Tisztelt Elnök Úr!

Az 1948-as év elején írtam Önnek egy levelet Brüsszelből. Ebben elmondtam, hogy diák vagyok a Brüsszeli Egyetemen, és mint hontalan,

kértem az Ön segítségét ahhoz, hogy beiratkozhassek a Columbia Egyetemre.

Nagy örömömmre két héttel később már kézhez kaptam az Ön kedvező válaszát, amelyből Schulz őrnagy közvetítésével megtudtam, hogy kérésemet továbbították az egyetem illetékesének. Az Ön közbenjárásának eredményeként fölvettek a francia tagozaton mesterképző szinten, és 1949 januárjában megérkeztem New York-ba.

Azóta elvégeztem a doktorátushoz szükséges tanulmányokat és a záróvizsgámat sikerült a tanszék történetében legmagasabb szinten letennem. Minden a lehető legjobban alakult, még egy ideiglenes munkát is kaptam a könyvtárban a 210-es számú teremben, vagyis épp az Ön irodájával szemközt.

Mindezért, valamint a következő évekért hálás vagyok azért a csodálatos nagylelkűségért, amelyet Amerikában az amerikaiak részesítenek nap mint nap, de mindenképp hálás vagyok Önnek azért segítségért, amit egy távoli és ismeretlen diáknak oly készségesen nyújtott a karrierje elején, aki – őszintén remélem – nem fog méltatlannak bizonyulni arra, amit Ön érte tett.

Hálás tisztelettel:

Molnár Tamás

.....

Columbia Egyetem

New York, N. Y.

1950. április 28.

Kedves Molnár Úr!

Meg kell mondanom, hogy rég nem kaptam ilyen szívmengető levelet, mint most az Önét. Nagyon köszönöm, és további jó sikert kívánok.

Üdvözlettel:

Dwight D. Eisenhower

(Fordította: Barna Teréz)

VERES ILDIKÓ

AZ ABSZOLÚTUM VONZÁSÁBAN – MOLNÁR TAMÁS ESZMEVILÁGÁNAK KOORDINÁCIÓS PONTJAI

Az idén éppen tíz éve elhunyt Molnár Tamás bölcseletének érdembeli és a teljességre törekvő feldolgozása a hazai eszme- és filozófiatörténet-írás óriási hiánya, de biztatónak mondható, hogy a *Molnár Tamás eszmevilága*¹ című tanulmánykötettel – éppen halála évében – kezdődött el adósságunk törlesztése.² A kötet a Sapientia Főiskola, a Gondolat Kiadó és a Barankovics István Alapítvány gondozásában jelent meg Frenyó Zoltán szerkesztésében.

A kortárs magyar filozófia kiemelkedő katolikus gondolkodója számos munkájában több nagy fontosságú kérdés mellett újraértelmezte a szakralitást és az ember helyét a makrokozmoszban. Bölcseletének egyik sarkalatos tétele az, hogy Isten volt és maradt a filozófia centrális problémája, de nem létezhet embertan, kozmológia, etika és jogtudomány sem anélkül, hogy állást ne foglalnánk e vonatkozásban. Ez az a fundamentum, amely Molnár életművének egészét meghatározza, hiszen bármely szegmensére tekintünk, Isten, az Abszolútum az alfája és omegája a ma már klasszikusnak mondható gondolkodó munkásságának.

Mielőtt a munkásságának egy részét összefoglaló tanulmánykötet lényeges kérdéseire kitékintek, néhány gondolatot szeretnék felvetni, amelyek az ő értékelésében is lényeges szerepet játszanak.

A magyar bölcselet történetének újragondolásához és részletes megírásához hozzákezdeni, és egy minden tekintetben elfogadható koncepciót megvalósítani szinte lehetetlen, különösen akkor, ha több szempontból elfogadhatatlan kánon alapján történik. A kánonképzés módszertana gyakran a kizárólagosság elveit tartja szem előtt, s ezzel összefüggésben nem kerülhető meg az a kérdés, hogy ki is képez kánon? Kinek van felhatalmazása rá és kitől? A magyar filozófia történetének *kanonizációja* több tekintetben is ellentmondásos, hiszen nem jelent mást, mint azt, hogy kik, mikor, miként ismerték/ismerik fel/el a saját értékrendjük prioritásai alapján az egyes szellemi termékek, könyvek, alkotók kanonikus vagy nem kanonikus voltát, és csatolták/

¹ Frenyó Zoltán (szerk.): *Molnár Tamás eszmevilága*. Gondolat Kiadó, 2010, Budapest

² E kötet után jelent meg: Mezei Balázs: *Lázadás a modernitás ellen. Tanulmányok, beszélgetések, dokumentumok Molnár Tamásról*; valamint Pánczél Hegedűs János: *A rend bástyái. Molnár Tamás politikai filozófiájának alapelvei*. Disciplina Kiadó, 2019, Pécs

csatolják egy olyan zsinórmértékhez, amelyeket nem csupán objektív elvek alapján rendeznek. Egy példa a magyar irodalomtörténetből: Csokonait Kölcsey kánonalkotási műveletében a Kazinczy által nagyra tartott költőkhöz, Daykához, Virághoz, Kisfaludy Sándorhoz mérve marasztalta el a debreceniség értelmében vett popularitást kifogásolva. Később Toldy Ferenc részletes Csokonai-életrajzában Kazinczyval és Kölcseyvel vitázva átírja a magyar költészet kánonját, Csokonait a legnagyobbak közé helyezve. S egy példa napjainkban a filozófiatudományok doktora, Perecz László kirekesztő módszeréről:³ „*A pozitivizmustól a szellemtörténetig*” című, az Osiris által 1998-ban kiadott, s a mindmáig leghosszabb életű – 1892-től 1947-ig rendszeresen megjelenő, *Athenaeum* nevű – magyar filozófiai folyóirat történetével foglalkozó könyvének 15. oldalán Perecz László – „kísérlet”-képpen – hat nevet ad meg, mint „a lap legjelentősebb teljesítményt nyújtó szerkesztőinek – szerzőinek – szereplőinek” névsorát. Ez a hat név: Böhm Károly, Alexander Bernát, Pauler Ákos, Lukács György, Prohászka Lajos és Hamvas Béla. E hat név kiemelésével egyetértek, s úgy vélem, hogy ez a hat név alkalmas arra, hogy velük a magyar filozófiai hagyományt – mintegy első közelítésben – megragadjuk. Úgy vélem azonban, hogy ez a hat név kiegészítésre szorul, s az alábbiakban erre teszek kísérletet. Az *Athenaeum*-nál maradván – véleményem szerint – nem lehet kihagyni Brandenstein Béla nevét. Brandenstein Béla filozófiai teljesítményének értékéről lehet igen különbözőképpen vélekedni, s lehet hitelt adni annak a – Mátrai László által produkált – politikai inszINUÁCIÓNAK, amit Perecz László könyvének 199. oldalán idéz; azt azonban nem lehet elvitatni Brandenstein Bélától, hogy a Magyar Filozófiai Társaság akkori elnökeként ő volt a motorja, és – szinte kivétel nélkül – a vitavezetője annak az 1938 és 1944 között lefolytatott, szerintem nemzetközileg is eléggé egyedülálló 40 vitaülésnek, amelyeket az *Athenaeum* teljes részletességgel közölt, s amihez hasonlót a magyar filozófiai élet azóta sem tudott összehozni. Ezekkel a vitaülésekkel a Magyar Filozófiai Társaság arra tett kísérletet, hogy elemezze és értékelje az akkori európai filozófia döntő diszciplínáinak és törekvéseinek a helyzetét, beleértve ebbe a filozófiatörténet legnagyobbjainak korszerű értelmezését is. Ez a vállalkozás – minden megállapítható fogyatékosága ellenére is – kiemelkedő dokumentuma a magyar filozófiai élet története egyik szakaszának, s nélkülözhetetlen a magyar filozófiai hagyomány egésze jellemzésének szempontjából is. Perecz László hat nevét az *Athenaeum* tekintetében tehát egy névvel egé-

³ Kunszt György válasza a *Magyar Tudomány* „Üres-e a kamra? Körkérdés a magyar filozófiai hagyományról” című vitájára. (<http://epa.oszk.hu/00700/00775/00021/981-1026.html>)

szíteném ki, Brandenstein Béláéval. A magyar filozófiai össz hagyomány szempontjából azonban további 4×6 kiegészítést tartok szükségesnek.”

Vagyis: „A kánon nemcsak művelődéstörténeti fogalom, de hatalmi eszköz is. Könnyíti, ám gátolja is a megértést. Nemcsak az iskola, de a cenzúra is a kánont érvényre juttató intézmények közé tartozik. Az intézmények szó- vagy írásbeli formában hagyományozzák az általuk megállapított kánont. A tananyagok, a másodlagos irodalom és a fordítások erősen hozzájárulhatnak az ízlés megmerevedéséhez. A kánonok hatása tele van kétértelműséggel: egyrészt nélkülözhetetlenek az oktatásban, másrészt rombolják a kultúrát, amennyiben kisajátíthatók. A múlt számos példát adott arra, hogy a kánonnak összhangban kell lennie olyan nemzeti, vallásos vagy politikai hagyományokkal, amelyek bizonyos közösségekben irányadóknak számítottak. Vagyis a hatalom határozta meg a hitelesség szempontjait.”⁴

E vonatkozásban vannak más, igen lényeges szempontok, módszerek, amelyeket figyelembe kellene venni egy nem kevés felelősséget kívánó munka előkészítésekor. A hagyományos leíró metodika mellett úgy tűnik, egyik lehetséges módszer a *komparatív hermeneutika*, de az sem mellékes, hogy olyan lényeges kérdést, mint az *eredetiség* hogyan járunk körül, hiszen különös jelentősége van a magyar filozófia történetét illetően. Ennek kapcsán jelezném, nem kétséges, hogy filozófiai hagyományunk nem csupán recepciótörténet, hanem olyan megoldások is születtek, amelyek a szó szoros értelmében az eredetiség jegyeit hordozzák magukon. Erről már többször szót ejtettem, s annak ellenére, hogy néhányan megkérdőjelezhetőnek tartják eme bizonyított tételt, attól még igaz marad – természetesen akkor, ha ugyanazt értjük az igazság fogalmán. A magyar filozófia kapcsolódási pontjai az európai hagyományokhoz az új elméleti megoldásokat tekintve úgy vélem, fontosabbak, mint a recepció. Annál is inkább bizonyításra váró ez a feltevés, mert világossá válhat az a tény, hogy Európa e régiójában egyes bölcselek képesek voltak olyan összefüggések kimutatására, amelyek később – hangsúlyozom, később – fogalmazódnak meg a nyugati filozófiákban. Az utóbbi évtizedekben néhány, a magyar filozófiával mélyrehatóan foglalkozó kollégával együtt igyekeztünk egyértelművé tenni, hogy a hazai filozófia története nem csupán recepció-történet. Az ebben kételkedőknek csupán arra a kérdésre kellene választ találni, hogy a mai hazai filozófiai életben saját filozófusi munkásságukat mennyire tartják recepciónak, vagy valami eredendően új hozzájárulásuk is van a bölcselet történetéhez? Ezzel együtt

⁴ Végh Balázs Béla: *Kanonizáció a kisebbségi irodalmakban*. /Erdélyi Tudományos Füzetek 253/ Kolozsvár, 2005, Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása. (<https://mek.oszk.hu/03200/03202/03202.htm>)

az sem ártana egyes szkeptikus és iróniától sem mentes vélekedőknek, hogy a hazai elődök által hagyományozott opuszokat mélyrehatóan tanulmányoznák; talán eközben rájönnének arra, hogy azt a kérdést vagy választ, esetleg mindkettőt, amit keresnek, vagy megtalálni véltek, azt már évtizedekkel előtte leírták, elemezték a hazai elődeik is.

Az *eredetiség* kérdéséről röviden a következő tényeket jegyzem meg: Böhm Károly határozottan azon az állásponton volt közel száz évvel korábban, mint Gadamer az értelmezés folyamatát, fogalmát tekintve, térben-időben-nyelvben más keretek között. Hatvani István nem mellékesen igen korán felhívja a figyelmet az eredetiség kérdésköreire, s ő maga is a morális evidencia-konceptióját illetően eredeti gondolkörben mozgott korához képest. Egyetértek Egyed Péter szavaival Sipos Pálra vonatkozóan, miszerint ha munkái időben megjelennek, a cenzúra nem tiltja, más lett volna a magyar filozófia sorsa. Bretter György nyelvfilozófiájának eredetiségéről is meg volt győződve Egyed, de a bizonyítást igazolandó, eljuttatta az esszéek olasz változatát Ferruccio-Rossi Landinak, századunk kiemelkedő nyelvfilozófusának, aki azt nyilatkozta: semmit sem tud a szerzőről, de kétségtelen, hogy hosszú pályafutása során ennél eredetibb kortárs kérdésfeltevéssel nem találkozott. Fehér M. István is világosan érvel amellett, hogy a komparatív hermeneutika módszere, illetve eszköztára alkalmas arra, hogy az eredetiség kérdését a hazai filozófia néhány képviselőjének munkái során is átgondoljuk. Fehér álláspontjából kiderül, hogy a magyar nyelven keletkezett filozófiai munkákban több olyan értelmezés született, amely nem nélkülözi az eredetiséget sem a kérdésfeltevéseknél, sem a válaszoknál, hiszen később más filozófiai diskurzusban ugyanazt a konklúziót vonják le jeles európai filozófusok. József Attila és Gadamer, valamint Brandenstein Béla és Heidegger, illetve Gadamer egyes gondolatai között párhuzamot vonva rámutat a hazai gondolkodók prioritására egyes vonatkozásokban.

További kérdések sorát veti fel egy állítás, amit több alkalommal megfogalmaztak a magyar filozófiatörténet-írás vonatkozásában: meszsze vagyunk a magyar irodalomtörténet-írás állapotától, mert hiányoznak a szakterületek, a bibliográfiák és a kézikönyvek. Ezzel szemben a tények: több alapos monográfia, tanulmánykötet jelent meg az utóbbi évtizedekben, a kézikönyvek pedig arra valók, hogy egy laikus tudjon tájékozódni, nem pedig a kutatás arra alapozzon. Ezen kívül mi is a helyzet a magyar filozófián belül a szakterületekkel? Nincs hiány, hiszen van ontológia, metafizika, esztétika, etika, logika a magyar filozófiai hagyományban, csak ismerni kell e munkákat. És nem szerencsés egy művészeti ág, az irodalom történetírásához hasonlítani egy olyan

diszciplínát, melynek a szövegei közel sem azzal a célzattal születtek, amelyekkel a versek, regények, novellák, drámák stb. Más a szerepük, helyük, s nem mellékesen más a célzott közönség.

Ezen tények és dilemmák fényében – amelyek közel sem merítik ki a magyar filozófia tudománytörténeti problémáit – feltehető újra a kérdés: hol a helye Molnár Tamás munkásságának a magyar filozófia történetében? A feldolgozás elkezdődött, amelynek kiváló eredménye ez a kötet, s a bevezető gondolatok után, amelyeket Frenyó Zoltán és Turgonyi Zoltán jegyez, alapos betekintést kapunk vallásfilozófiájának, politikai filozófiájának szegmenseibe, és azokba az irányzatokba, filozófiai és történeti háttérbe, amelyek Molnár gondolkodói habitusának meghatározó koordinátái.

Az első részben Mezei Balázs a filozófia és a vallás összefüggéseit tekintti át Molnár Tamás életművében, megkeresve a gyökereket, a forrásvidékeket. Azt mutatja ki, hogy a katolicizmus, az egyetemes vallástörténet, a francia eszmetörténet és az angol–amerikai konzervativizmus milyen mértékben s mely gondolkodók által hatottak. A konzervativizmus azon vonaláról van szó, amelyhez olyan nevek járultak hozzá, mint Russel Kirk, Wilhelm Röpke, John Lukacs. Pontos eligazítást kapunk arra vonatkozóan, hogy Molnár konzervativizmusát nem befolyásolták a francia tradicionalizmus eszméi, de mint Mezei jelzi, a korai Hamvas hatása érezhető, az viszont hiányérzetet kelt a tanulmány olvasásakor, hogy nem világos, a „korai” jelző milyen Hamvas-művekre vonatkozik.

Ehhez kapcsolódik Frenyó Zoltán a kereszténység és a humanizmus összefüggéseinek értelmezésével, amely antropológiai, eszmetörténeti és történetfilozófiai vonatkozásokban jelentkezik. Az a központi tétele, hogy az egyetlen igazi humanizmus a hiteles kereszténységben, különösképpen a katolikus tanrendszerben rejlik. Kritikai megjegyzéseket is kapunk: metodológiai problémát lát Molnárnál annyiban, amennyiben a redukciós módszerében olyan szigorú logikát érvényesít, amelyben Herakleitosztól Kantig több gondolkodó úgy kap éles és rosszul címzett kritikát, hogy Molnár rajtuk kéri számon a velük később összefüggő nézeteket. Sárkány Péter figyelemre méltóan elemzi a jeles bölcsele egyik lényeges alapgondolatát, miszerint a humanizmus az idők folyamán általánosan használt, mindennapos szóvá, a szekularizáció eszmei háttérévé vált, hiszen a politikai erők szerte a világon a humanizmus nevében járnak el, vagy legalábbis ezt állítják. Két tételét igazolja Molnárnak. Egyrészt, hogy a vallás dimenziója nélkül felfogott humanizmus fantomjelenség, zsákutcába teli a gondolkodást, másrészt a humanizmus napjainkban olyan kihívás, amelyet minden kortárs filozófiának komolyan kell venni. Alapos kitekintéssel bemutatja, hogy Molnár humanizmus-kritikája nem általában

a humanizmusra, hanem a humanista keresztény kifejezésre vonatkozik. Turgonyi Zoltán dolgozatában amellet érvel, hogy a kereszténység jeleníti az evilági lét és benne az ember valóban pozitív értékelését, az optimista ember- és világszemléletet, amely Molnár számos gondolatmenetében jelen van. A teremtettség következmény, a világ értékes, megismerendő és működtetendő. Amellet érvel, hogy e világmegismerésben, annak működtetésében, s ezzel együtt a szocializációban kulcsszerepet játszik a tekintély, amely a család, az állam eszköze is. Kiemelendő, hogy Molnár szerint a tekintélyt sokszor karizmatikus egyének hordozzák, akik személyes tulajdonságaik által tiszteletet vívnak ki, s arra a következtetésre jut, hogy mivel az ilyen személy kevés, intézményeket kell felruházni azzal. Az viszont nem derül ki írásából, hogy Molnár vagy a saját maga következtetése az, hogy az Egyház mint látható intézmény hivatalosan kötelező formában tartja fenn annak tudatát, hogy hívei számára (de nem csak számukra!) a világ működtetésén keresztül vezet az út Istenhez.

A politikai filozófia szegmenseire tekint Frivaldszky János, aki a posztmodern kor természetjog-ellenességének előzményeit és annak kritikáját adja Molnár azon tételét értelmezve, miszerint az amerikai és az európai jogi gondolkodásmód közötti különbség egyik fő oka a protestáns/amerikai és a katolikus/európai szemléletből eredeztethető autonóm individualitás és a testületiségben jelenlévő személy-fogalom antropológiai különbsége. Kiindulópontja az, hogy az individuális-jelleg az érintetlen magja az ember személyi méltóságának, amit a természetjog ír elő alapvető jognak, s a személymivolt meghaladja ezt. Részletes elemzést ad többek között a posztmodern pragmatikus társadalomalakításról, a tekintély természetéről, a testületiségről, a középkor közösségi rendjétől, s korunk önjelölt cenzorainak ügyködéséről, akik maguk alkotják és képviselik azt az értékrendet, ami szerintük politikailag és erkölcsileg helyes, s a mai nagyvárosokban nincs szinte semmiféle közösségi-erkölcsi rend, amely az önjelölteket ellenőrzés alatt tartaná.

Karácsony András a politikai teológia kérdésköreit gondolja át, s arra a fontos összefüggésre mutat rá, hogy Molnár elméletének lényeges pontja az, hogy egyrészt az újkori deszakralizációban magát a kereszténységet lehet elmarasztalni, másrészt a szent fokozatosan háttérbe szorul, amely már a középkortól megfigyelhető. A vallás semlegesítése ment végbe a liberális és a kommunista világban egyaránt, de míg az előbbiben rejtett módon, az utóbbiban teljesen nyíltan. S mit is tegyünk a szent maradékával? Molnár válasza igen pesszimista: nem vagyunk képesek sem a szent pótlására, sem újjáélesztésére.

Molnár Attila a liberális hegemonia értelmezését és kritikáját adja a katolikus bölcselel érveit is felsorakoztatva, s nyitott kérdéssel zárja

tanulmányát: ha a civil társadalom, a piac, a véleménypiac hegemon módon uralkodik, lehetséges-e benne más tartalmú véleményeket hegemon helyzetbe hozni?

Fekete Balázs a modernitás fogalomköreinek szemszögéből fogalmazza meg azt, hogy Molnár erre vonatkozó munkássága továbbgondolandó, mert a modernitásról folyó diskurzusokhoz lényeges szempontokkal járul hozzá.

A záró fejezetben két tanulmány foglalkozik Molnár Heidegger- és Kierkegaard- értelmezésével, de ezt megelőzően Gáspár Csaba László a gondolkodás archetípusairól elmélkedve saját gondolat-vezetését adja közre, jelezve – némi iróniával –, hogy inkább az eredeti szöveget, mint az ő Molnár-értelmezését olvassuk.

Ignác Lilla részletesen kitekint Molnár Tamás Heidegger-kritikájára, arra az alapállásra, amely határozott ellenérzéssel viseltetik a fundamentális ontológia és az egzisztenciális analitika 20. századi mesterével szemben. Molnár szerint a teljesen ateista Heidegger nem tekinthető a filozófia újratemetőjének, hanem a jelenkori káosz és konfúzió tünetének.

Cseri Kinga Kierkegaard és Heidegger egzisztencia-felfogását Molnár Tamás vallásfilozófiájának tükrében vizsgálja, a hiteles kereszténység fogalmára összpontosítva. Megjegyzem, ha a magyar esztétorténet vonulatában keressük Molnár helyét, a jövőben össze kellene vetnünk Hamvas Béla hiteles kereszténység felfogásával.

A Függelékben kap helyet két tanulmány, Horkay Hörcher Ferenc: *Katolikus (és/vagy) konzervatív*, valamint Tóth Zoltán József: *Igazság és történelem* című tanulmánya. Ezekről nem lehet tudni, miért nem a főszövegben szerepelnek, annál is inkább, mert igen jól kiegészítik a Molnár-képet. Camus-nak Molnár Tamáshoz írt válaszlevele is megtalálható *A lázadó ember* című könyve kérdésköréhez kapcsolódóan.

A kötet még csupán a kezdet, és a tanulmányok a szélesebb úthoz vezető mezsgyét jelölik ki Molnár szellemi hagyatékának feltérképezésében. További kutatásokra van szükség: például francia nyelvű hagyatékának feldolgozására, a magyar filozófiai hagyományban jelenlévő lényeges tematikákkal s irányzatokkal való összevetésre.

Záró gondolatként Molnár Tamás jövőre vonatkozó figyelmeztetését is meg kell szívlelnünk, amelyet már 1990-ben megfogalmazott: „Ha az Egyesült Európának nevezett »politikai eszperantó« megvalósulna, az Egyesült Államokból vezényelt bizniscsoportosulások gyarmatává válna.”⁵

⁵ Molnár Tamás: *L'Europe entre parenthèses*. La Table Ronde, 1990, Paris

ZRÍNYI HÁNYADIK ÉNEKE?

Mint tudjuk, mindig akad egy-két buzgómócsing, régebben maga Rákosi elvtárs, aki, mivel törökül is tudott – nagyra törő édesatyja ugyanis görögdinnye-nagykereskedőt akart belőle nevelni –, ezért elbízta magát, és Illyéssel és Kodállal új szövegű, illetve dallamú himnuszt akart íratni. (Úgy látszik, emberismeretet nem tanítottak a Keleti Akadémián.) Újabban csak egy államtitkárról tudok, aki komolyan felvetette az új himnusz szükségességét, mivel túl szomorúnak találta a meglévőt. Ám az illetékesek még szomorúbbak lettek, mert úgy látszik, eszükbe jutott a görögdinnye, és nem intézkedtek.

Filoszok többnyire nem szoktak nyilatkozni ilyen sorsdöntő kérdésekben, úgyhogy ezúttal, gondolván a jövő viszontagságaira, kénytelen vagyok néhány ötletet előbányászni arról, hogy hova lehetne fajítani a hülyeséget, ha valaki nagyon sokat olvas(na). Nem mintha félnék ettől, hiszen az olvasó politikus olyan ritka, mint Berzsenyi szerint lehetett volna az a nemesi felkelő, aki – ellentétben vele – megijedt volna a kürt harsogásától és a nyihogó paripák szökésétől.

Menjünk vissza talán Kölcseyhez, hiszen úgyszólván idén augusztus 8-án ünnepelhettük születése 230. évfordulóját. Legutolsó versét ő már sosem láthatta nyomtatásban, hiszen a hagyatékából adták ki; ez a *Zrínyi második éneke*, amelynek azonban – ritka szerencse a Kölcsey-kéziratok sorában – több, egymástól lényegesen különböző kézírata is fennmaradt. Szauder Józsefné egy tanulmányában hívta fel ezekre a figyelmet, majd Szabó G. Zoltán barátom a versek általa szerkesztett monumentális kritikai kiadásában közölte is valamennyit. Ezek közül a legizgalmasabb a vers kezdete, ahol a korábbi változatban nem a minden olvasó által ismert Sors, azaz egy antik istennő, a Nemezis vagy Fortuna a költő által megszólított felsőbb lény, hanem maga az Isten! Vagyis a kanonikus – „Te lássd meg, ó Sors, szenvedő hazámat,” – helyett ezt olvashatjuk: „Te lássd meg Isten szép hazámat!”. Hogy a költő miért változtatta meg később a Felsőbb Lény megnevezését a pogányról a bibliai Úr nevére, azt csak találgathatjuk; Szabó G. Zoltán valószínűnek tartja, hogy hitelesnek kell tekintenünk az akkor a Kölcsey-házban Kálmánka nevelőjeként dolgozó fiatal költő, későbbi ügyvéd, Petőfi leendő barátja, Obernyik Károly följegyzését, aki szem- és fültanúja volt annak, amikor Kölcsey felolvasta ezt a készülő versét a legszűkebb családi körben, amelynek akkor vendége volt Wesselényi Miklós báró is, aki Kölcseyt mint ba-

Az Aurel Popovici által Ferenc Ferdinánd számára javasolt Nagy-Ausztria, 1906
(A térképet Nagy Béla készítette)

rátját és készülő főbenjáró perében a védőirat készítőjét kereste fel. „Kétségtől mindenki fog emlékezni az 1832/6-ik országgyűlés után történt sérelmekre, midőn az akkori abszolút kormány által jobbaink félreértett, vagy mindenesetre elnyomni akart törekvései, s a kiküzdeni célzott szabadabb elvek miatt, egyének támadtattak meg. Az elvekért szenvedők sem sokan, sem a szenvedések mód nélküliek nem valának ugyan: azonban a cél tisztán állott, elnyomni a nemzet függetlenségét, önállását, s erőre, fényre vezető kifejlődését, – s a törvénytelen, igaztalan üldözések már magukban is elegendőek lehettek arra, hogy egy honszerелеmben szinte ábrándos lelket mély, gyógyíthatatlan bánattal töltsenek, s a fölizgatott költői bús képzelet elé, – különösen kicsinységünk, elmaradásunk érzetében, – szomorú reménytelen jövőt – örök elsüllyedést rajzoljanak.”¹

¹ Kölcsy Ferenc: *Versek és versfordítások*, sajtó alá rendezte Szabó G. Zoltán. Universitas Kiadó, 2001, Budapest, 1023–1024.

Szinte eldönthetetlen, hogy a vers címében szereplő Zrínyi melyik Zrínyi is. A szigetvári hős? A költő és hadvezér? A szigetvári hős, ahogyan őt a dédunoka látja? A dédunoka, aki a költeményben és más írásaiban is igazolt, legmélyebben átélt sors-képletében azonosítja magát a dédatyával? Avagy maga Kölcsey, aki fölismeri magában egyszerre mind a kettőt, tudatosítja magában a kettejük viszonyát is, amely tulajdonképpen egy „győztes legyőzött” avagy „vesztes győző” egymáshoz való viszonya? Mindegyik mellett és mindegyik ellen szólnak érvek, ha elolvassuk a Kölcseyről szóló, nem éppen csekély szakirodalmat, de legbiztosabb, ha magából Kölcseyből indulunk ki, és az ő látomásából, ami a magyar nemzet sorsát, rendeltetését és jövőjét illeti. (Azt hiszem, hogy nem tévedünk, hogyha magát Kölcseyt, illetve a fiatalabb Vörösmartyt tekintjük Zrínyi legmélyebb értőjének a reformkorban; természetesen nemzethalál-ügyben is ők a legjobb specialisták.)

Azért persze nem kell arra gondolnunk, hogy maga Zrínyi, a költő olyan egyértelműen fogalmazott volna akkor, amikor Istent egyes szám első személyben beszélteti a *Szigeti veszedelem* első énekében. Tudjuk: az Úr ott a Második törvénykönyv 32. fejezetét képező és közismert néven Mózes énekének nevezett szöveg költői fogását követve maga kezd el beszélni a mennyei udvarnak. Feldícséri a magyarokat mint elkényeztetett kedvenceket, akik minden jót és szépet megkaptak tőle, és ezért hálából vidáman bűnöznek és istentelenkednek. Ezért dönt megbüntetésük mellett; végleg csak azért nem pusztítja el őket, nehogy az Isten ostoraiként használt nem-választott népek hamis istenei látsszanak győzedelmeskedni. Ám Zrínyinél ezt az első éneket megelőzi a végletes precizitással megtervezett híres részmetszet a címlapon, ahol a megénekelt és az őt megénekelő Zrínyi-imágó páncélban jó széllel fut a part felé – jó szél és kikötő természetesen biblikusan értendők, és a jól végzett életút és az üdvös halál szinonimái. Ám a vitorla fölött ott leng a zászló, rajta egy kissé luciferi jelmondat: „*Sors bona*” az árbóctól és Zrínyitől jobbra, „*nihil aliud*” – ez pedig balra.

Azt a megállapítást is Szabó G. Zoltánnak köszönhetjük, hogy az 1823-ban, közvetlenül a *Hymnus* után írott Kölcsey-versnek (*A' Csákányi vérmenyekző*) a forrását a költő Petthő Gergely *Rövid magyar krónikájának* 1753-ban Spangár András jezsuita által szerkesztett és folytatott kiadásában találta meg (első kiadása 1660-ban jelent meg). Petthő Gergely szlavóniai nemesúr és történetíró kéziratban maradt művét a szerző halála után maga Zrínyi Miklós adatta ki. A Spangár-féle folytatás eljut a magyar történelem időrendjében egészen 1731-ig; a Petthő-féle eredeti mű kezdetét is persze megőrizte, amely viszont elég régre nyúlik vissza, ugyanis a szerző, Petthő Gergely lelkes horvát hazafi is volt, nem-

csak magyar, akárcsak Zrínyi, éppen ezért a könyv legelején egy igen régi szerző, bizonyos Nagy Sándor szerepel (nem azonos sem a későbbi aradi vértanúval, sem a SZOT még későbbi elnökével), aki főmunkaidőben makedón világhódító volt, de szabad idejében írt egy szívességből később latinul hamisított oklevelet, amelyben felruházta a szlávokat, hogy legyenek az ő világhuralmi ambícióinak a folytatói. (Most már legalább tudjuk, miből lett, és ha minden így megy tovább, miből lesz mindig legalábbis cserebogár.)

Nos, tehát ebben a Spangár-féle folytatásban nem csak az a rémtörténet olvasható, amelyből a Vas megyei Csákányban történt török kori vérmenyegző meséjét vette a költő, hanem azt a biblikus modorban írott verset is, amely a 18. század beköszöntét üdvözli azon igencsak vészterhes pillanatban, amikor a vallon Longevallius (ezt a derék, Habsburg szolgálatban álló James Bondot Spangár latinosan írta) feljelentette Rákóczit. A Bibliában is szó van ugyanis arról, hogy valaki megkérdez valakit arról, hogy mégis hány éves? Ez történetesen Jákob pátriárka volt, és a fáraó kérdezte őt meg. A Szentírás szerint így válaszolt (latinul, de én magyarul adom): „Az én vándorlásomnak a napjai százharminc év, ez kevés és rossz.” Lehet tehát kérdést intézni Magyarországhoz is:

Kedves Magyar Ország, kedves régi Hazánk,
Mikor kezdetedet látták régi Attyánk?
Már hány esztendeje, hogy Orzággá lettél?
Koronás Királlyal hogy meg böcsültettél?

A megkérdezett Ország válaszol is, latinul, de így fordíthatjuk: „Az én megkoronázásomnak az évei éppen hétszázan vannak, de ez kevés és rossz.” Az így lejakabozott (James!) magyarság fel is sorolja, hogy volt egy csomó baj, viszont azért valakit már túlélünk:

Sok Ország el vészett, Magyar még virágzik
Sok Nemzet porrá lett, enyim még csirázik;
Görög Ország hol van? hol vannak a Perzsák?
Ezeknek truczára fent van Magyar Ország!

Ennyit arról, hogy mi a kevés. Következik azonban a fekete leves, vagyis hogy mi a rossz.

Érzettem Istennek keze sulyosságát,
Szenvedtem Tatárnak fene undokságát;
Hányszor féltett bennem Töröknek szablyája,
Számláló Deáknak nincs annyi táblája.

Hányszor rút Nemzetek bennem meg harczoltak!

Sőt magam Fiai egymást fel koncolták!

Bennem a Vér ontás merő tenger látszott,

Dög halál sokakat koporsóba rázott.

[...]

De bizom Istenbe, kit Nemzetem imád,

Felhő után ismét hogy nekem Nap fényt ad;

Ámbár Magyar Ország majd el gázoltatik,

Végtére csak ugyan meg vigasztaltatik.

Az ország sorsát tehát szerencsés és szerencsétlen napokra, évekre, korszakokra lehet szétválasztani, úgy, ahogyan azt, mondjuk, a régi nap-tárak általában tettek, és ennek a szétválasztásnak a jogossága mind a mai napig él minden lottózóban és totózóban. Ha együtt vesszük a kettőt, tudniillik jó sorsot és balsorsot, és egymásra vetítjük, akkor a végére kijöhet az Isten győzelme; ha viszont elbízunk magunkat, és például azt hisszük, hogy a rossznak a nagyján már túl vagyunk, akkor jön majd a zuhé!

Tudta ezt Berzsenyi is, aki annak a századnak a végére, amelynek a kezdetére Spangár a fentebb idézett verset írta, olyan költeménnyel ajándékozta meg hazáját és nyelvét, amely a már köztünk lévő aranykort, a visszanyert paradicsomot hajazza.

Nézd melly hatalmas népeket eltörültt

Körültted e' nagy 's ritka idő szakasz!

Nézd, mely viszontság kénnye játszott

A' legerősb szegélet kövekkel.

Téged megőrzött Őseid' Istene

Trájanok s áldott Marcusok álltanak

Kormányodon kiknek királyi

Homlokokon ragyogott az erkölts.

Mindenható kar méri ki sorsodat,

Kar, mellyen ég 's föld sarkai forganak,

Kar, melly dicsőültt őseidnek

Rettenetes hadait vezette.

Bizzál 's virágzóbb századokat remélyj

Eldödeidnek szép kora vissza tér;

Tsak lelken tartsd mennyi sok szent

Vérbe került az igaz ditsőség.

Majd Napóleon közeledett, az osztrák hadvezetés az ulmi csata után *Flankenbewegungen*okat produkált, és Berzsenyi pedig megírta versét, amelynek címe *Az Ulmai ütközet. 1805. Octob. 14d.*, és amely már a nemzet halál rémével szembesíti a magyarságot.

Nyolc száz repült el már Budavár felett.
Villámok' ádáz zápora, vérözön
Toldult s rohant rád számtalanszor:
Ámde te, mint az egekbe-ötlő

Kriván, mosolygál a' zivatar között.
Rémíthetetlen melled aczélfalat
Vont fel körülted, 's vakmerően
A' haragos buzogányt ragadván

Gígas erővel harcra szegült karod,
Vivtál ezerszer többel ezer csatát:
Menj, most mutasd meg Zrínyi' lelkét,
Zrínyi' dicső remekét, halálát!

Merj! a merészség a fene fátumok'
Mozdíthatatlan zárait ált'üti,
'S a' mennybe gyémánt fegyverével
Fényes utat tusakodva tör 's nyit.

Lehet tehát, hogy a *Zrínyi második énekét* azért nem véglegesítette Kölcsey soha, vagyis nem lehet pontosan tudni, hogy a költő akarata szerint mi tekinthető az „ultima manus” hitelesítő jelének, mert ha valaki, akkor ő ugyancsak jól tudta, hogy minden nép egyformán ki van szolgáltatva a Sorsnak is, de Istene irgalmát is kivívhatja, ha mer. Tehát a vers jelenlegi formája szerint kihálásra vagyunk ugyan ítélve, és a más ajkú, más keblű nép majd boldog lesz négy folyamunk partjain; ám előbb-utóbb rájuk is csak az a sors vár, hogy megkérdezi őket a fáraó.

Hogy egy példát hozzunk viszont arra, amikor a fáraót kérdezi meg Jákob: Berzsenyi niklai sírját harcálláspontnak építette ki a Vörös Hadsereg felszabadításunk dicső napjaiban – mint erről olvashatunk Szénási Ferenc remek novellájában is (*Berzsenyi koporsója*, 2019). A csontokat kidobták; minek a régi, ha éppen új csontok termelését folytatjuk. Ám Berzsenyi még megvan, sőt meg is lesz, a Szovjetunióról pedig egyszer Milánóban 1995-ben magát Gorbacsovot hallhattam a Scalában, ugyan nem énekelni, hanem mint hiteles, nagy honoráriumért haknizó nagyidőktanúját beszámolni arról, hogy mi az, ami volt-nincs, vigye kánya.

1% METAFIZIKA

JOÓ TIBOR

HUNNIA

A modern nacionalizmus, amely a nemzetet egy nép etnikumához és ezzel egy nyelvhez kötötte, s így a népnemzet fogalmát teremtette meg, az államot pedig egy ilyen nemzet birtokába adta a nemzetállam formájában, a legsúlyosabb feladat elé állította a dunai monarchiát s benne Magyarországot külön is, összes népeivel. A nemzetállam célja a népnemzet elve alapján csakis a szétbomlás árán valósulhatott volna meg, s erre a hajlandóság meg is volt. E törekvés elhárítása csak a dinasztíának és a magyarságnak állott érdekében. A dinasztia a nacionalizmus elnyomásában s a régi abszolutisztikus, illetőleg rendi államforma fenntartásában látta a monarchia együtt tartásának eszközét. A nacionalista magyarság pedig a népnemzet és nemzetállam alapjára helyezkedve – az általános európai mintára – csakis az idegen ország lakó népek asszimilációjától remélhette országának és államának megmaradását. A vélemények eltérők voltak az asszimiláció eszközeire és ütemére nézve, de kikerülhetetlen szükségességében valamennyien megegyeztek. Az asszimiláció varázspálcáját pedig a kor divatos, külsőséges nemzetfogalma szerint a nyelvben látták.

Széchenyi volt az egyetlen, aki mélyebbre alapozott, spirituális és etikus nemzetfogalom birtokában belátta, hogy a nyelv még távolról sem tesz valakit magyarrá, s egyben belátta az asszimiláció kilátástalanságát is. Belátta, hogy az egész országot megmagyarosítani merőben képtelenség. De nem is tartotta szükségesnek, sőt megengedhetőnek sem. Felfogása szerint minden nemzetiiség isteni mű, tehát valamennyinek egyformán létjoga van s feladata az emberiség egyetemében. Ő magyarosítani csak a magyart akarta. A nagy problémát, a soknépű „Hunnia” megmaradását egészen más módon képzelte el, mint kortársai.

A „Hunnia” a magyar nyelv hivatalos nyelvvé tétele érdekében készült, de egy olyan nagyvonalú, bölcs és eredeti politikai koncepcióban csúcsosodik ki, mely párját ritkítja egész korszakában. Világosan kitűnik ebből, mily független szellem volt a Széchenyié, őt nem ejtette meg az úgynevezett korszak szelleme, azaz a divatos gondolatok, hanem egyrészt a realitás számbavételével, másrészt tiszta elvekből kiindulva maga alakította ki a követendő eszményeket és megvalósítandó célokat. Az ő politikai terve nem a soknyelvű Hunnia egynyelvűvé tétele volt, s benne a korszerű értelemben vett nemzetállam kiépítése: egy nyelv, egy nép, egy nemzet, egy állam. Tudta, hogy abban semmi veszedelem nincs az állam egységére, ha benne többféle etnikumú a lakosság. Békén élhetnek egymás mellett az állam oltalma alatt a maguk népiségében. A baj akkor kezdődik, ha e

népekben feltámad a modern nacionalizmus, a maga népnemzet fogalmával és nemzetállamra való törekvéssel. Mindnyájan nemzeti államot akar magának, s ezzel vagy a nemzetiségi elnyomás, vagy az állam szétszakadása következik be. A kor népnemzet fogalmától nem tudott teljesen elszakadni Széchenyi, bárha páratlan mértékben spiritualizálta és etizálta, s látjuk majd jeleit egy másfajta nemzeti közösség lehetősége megsejtésének; a megoldást inkább a másik eszmény, a nemzetállam korabeli értelmezésének elutasításában ismerte föl. A „Hunnia” államkoncepciója nem a kor romantikus-szентimentális álma, hanem racionális és utilista politikai mű, megfelelően az állam lényegének. Ezzel tisztán meg tudta őrizni a nemzetiség eszményét. Állama nem bocsátkozik bele a népek torzsalkodásába, hanem fölöttük marad, s ezzel lehetővé teszi e népek együttélését, ha azok is úgy akarják.

Kiindulási pontja az, hogy a népek joga népiségükhöz, nyelvükhöz érintetetlen. S amely keményen elítéli a magyarok hűtlenségét sajátosságaikhoz, nyelvükhöz, oly helytelennek tartja az erőszakos magyarosítást. Mert „hatás ellenhatást, nyomás ellennyomást, erőlködés erőlködést szül”, s „nem is volt, minden kedvező jelek mellett nemzeti létünk oly nagy veszélyben még soha mint most”, hirdeti, egyedül az illúziók korszakában. „Ha mi nem ismerünk indulatos felhevültünkben józan czélt és mértéket, midőn magyarságunkat megkedveltetni (!), terjesztetni akarjuk, mikép kívánhatunk tót-, horvát-, oláh-, rác-, németben stb. hideg vért, mérsékletet s igazságot viszont az ő sajátjuk védelmében? Nekik is mosolygott a nemzetiség angyla, ők is meg vannak hívva tökéletesülhetésük által az emberiségnek tán egy láncolat ját alkotni...” így hangzanak a szavak, melyekhez hasonlót abban az időben senki sem hallatott Európában, csak ez a magyar gróf. S hangzik az intés: „hagyjunk fel az Istenért szűklelkű vitásainkkal valahára már; mert most van még idő szebb frigynek kötésére, vagy soha többé. Elődeink e frigyét könnyen köthették volna, mi mostaniak már csak nehezen, utódaink tán soha többé; ezt ne felejtjük.”

Gátját kell vetni annak, hogy a népek sokszínű szövedéke „túlszövevénné” váljék a népi jogok túlzásai, féltékenység és torzsalkodás útján. Az államot racionalizálni kell. „Országlásunkat lassanként az egyszerűség elveire visszavinni tehát legszentebb kötelességünk, mert csak ezáltal menthetjük meg honunkat a veszélyek legnagyobbikától, a közzavartól...” S a legnagyobb akadály, „minden szövevénynek főforrása az, hogy nem értjük egymást”. Az nem baj, hogy a magánéletben annyiféle nyelv használatos, „s ez iránt ne is háborítsuk egymást – hangoztatja számtalanszor –, csak országos- s közdolgaink folyjanak egy hangon, egy nyelven”. Ez a nyelv pedig csak a magyar lehet.

(Joó Tibor: *Hunnia*, in *Magyar Szemle* XXXVII. kötet (1939. december) 4. (148.) szám. 261–263.)

KÖRKÉP

TÓTH KLÁRA

„...MÉLYEN UNIVERZÁLIS ÉS MÉLYEN CSEH...”

In memoriam Jiří Menzel

Kevés dologban vagyok biztos mostanában, de abban igen, hogy jelenkorunk nem a filmművészet aranykora. S ezt azért tudom, mert szerencsére megérhettem azt a bizonyos aranykort, mégpedig legnyitottabb, legfogékonyabb életkoromban, kamaszként. Eszmélésemnek felejthetetlen része volt a cseh újhullám és a cseh irodalom. Ahogy a magyar mellett figyeltünk a lengyel és természetesen az orosz filmre is.

A hír, hogy 83. évében meghalt Jiří Menzel, fejbe is kólintott rendesen. Tudtuk persze, hogy ez egy lezárt, régen lezárt életmű, és már nem várhatunk semmi újat, mégis, ahogy a filmművészet nagyjai egymás után mennek el, csak erősíti a néző lemondással teli érzését: volt egyszer egy filmművészet.

Átgondolva az életművet, s magát az életét, Jiří Menzel szerencsés embernek tűnik, mint ahogy a szerencse fia mindenki, aki azt csinálhatja, amit szeret, s amihez ért. S ezért a luxusért – amit, valljuk be, kevesen engedhetnek meg maguknak – nem is kellett olyan nagyon megküzdenie.

Első sikere a *Gyöngyök a mélyben* című szkeccsfilm egyik epizódja, a *Baltázár tanár úr halála*. Az újhullámosok – Forman, Passer, Chytilová – hívták maguk közé (a másik négy epizódot Jan Němec, Evald Schorm, Vera Chytilová és Jaromil Jireš rendezte). A nagy sikert hozó *Szigorúan ellenőrzött vonatok* forgatókönyvét is a kezébe adták, mert Schorm és Chytilová visszautasította. S ő el sem olvasva a forgatókönyvet, igent mondott, mert egy folyóiratban olvasott egy részt Hrabal könyvéből, épp az ikonikus pecsételés jelenettel.

A cseh újhullám, s főképp Menzel művészetének lényegét B. Nagy László már 1967-ben összefoglalta. *Emberszabású hősök* – adta címként a *Szigorúan ellenőrzött vonatok*ról s a *Szekérrel Bécsbe* című Kachyna-filmről szóló kritikájának. „[...] nemcsak az évad legnagyobb filmélményei közé sorolhatók: önmagukon túlmutatva, egy nemzeti filmművészet megújulásának, egy új filmszemlélet győzelmének bizonyágai is [...] Mi ez? Alantas turkálás egy kamasz zűrzavaros érzelmi életében, sötét blaszfémia, hogy nemes eszményeket a sárba rántson? A tartalmi kivonat szerint az is lehetne. Ráadásul egy csomó »terhelő adatot« el is hallgattunk. A forgalmista például az állomás pecsétjével hitelesíti érzelmeit – a szeretett hölgy ülepén. A vonatrobbanást megelőző sorsdöntő éjszakán éppoly nagy hangsúlya van a főnök kiszakadt bőrdíványának, mint a

robbanóanyag elrejtésének. Ám: éppen ebben az egyidejűségben rejlik Menzel iróniájának titka. A kis kamaszt a halállal jegyezte el a körülmények kényszerűsége. Legszentebb joga, hogy megismerje az életet, hogy szabad emberként nézzon szembe a halállal. E belső szabadságnak szerelmi ügyének megoldása is föltétele; a légyott a bőrdíványon, a fiatalasszony adakozó kedve: a másik ember iránti figyelem, nemes áldozat [...] Menzel iróniája az életöröme. Hitvalóság a teljes ember mellett, minden irányú felszabadultsága mellett.”

Az emberszabású hős harminckét (!) évesen, egészen az Oscar-díjig röpitette Menzelt, de mint annyi mindent ezt is a helyére tudta tenni. Sokszor kellett „mentegetőznie” miatta. „Az Oscarhoz pedig csak szerencse kellett. Van ebben a világraszóló elismerésben valami rettenetesen igazságtalan. Presztízzsel jár, de mérhetetlen humbuggal is, hiszen nem jelent többet, csupán annyit, hogy ott és akkor az én filmem tetszett legjobban néhány amerikainak. Ennek a díjnak semmi köze a minőséghez [...] Sokkal büszkébb vagyok arra, hogy a *Szigorúan ellenőrzött vonatok* azóta is folyamatosan vetítik a világban, vagyis szeretik az emberek. Az elmúlt harmincöt év alatt több tucat kegyetlenül rossz filmet díjazott az Amerikai Filmakadémia, ugyanakkor nagyon sok kitűnő rendezőt ismerek és egyikük sem kapott még Oscart.”

Ha valaki 32 évesen beírja magát a filmtörténetbe, nincs könnyű dolga. Hogyan tovább?

Már 1967-ben elkészíti Vladislav Vančura regényéből a *Szeszélyes nyarat*. Szomorú komédia egy század eleji kisvárosban. Öregedő férfiak ábrándoznak a nőkről, mígnem egy cirkuszi mutatványossal valóban megérkezik a hölgy. Megértés és éleslátó humor jellemzi ezt az alig történetet, az élet kilátástalanságáról.

Jiří Menzel hűséges típus. (A nőkről most nem beszélek.) A munkatársaihoz, elsősorban Bohumil Hrabalhoz, legtöbb forgatókönyve írójához, Jaromír Šofrhoz, az operatőréhez, és Jiří Šusthoz, zeneszerzőjéhez feltétlen ragaszkodott. A legendás munkakapcsolat Hraballal mindig ugyanúgy működött a kockázatos munkafolyamat, egy irodalmi mű adaptációja során: „[...] kivettem az írásából mindazt, ami drámai szempontból a hordozó elem szerepét töltötte be, ebből addig fűztem a vezérfonalat, míg összeállt a szerkezet, amelynek alapján Hrabal úr megírta a forgatókönyvet. [...] Mindig elmondtam neki, mit szeretnék, ezekből bizonyos dolgokat elfogadott, másokat elutasított, de a forgatókönyv végül is minden esetben az ő munkája volt. Azt kell mondanom, hogy végtelenül alázatos és előzékeny forgatókönyvíró volt. [...] Átélt megértéssel fogadta, hogy a film egészen más műfaj, mint az irodalom. Mások az értelmezési igényei, mások a törvényszerűségei. [...] Számára is világos volt, hogy mindkettőnk, őt és önmagamát egyaránt hitelesen akarom tolmácsolni, s közösen reménykedtünk abban, hogy közös vállalkozásunkból valami mélyen univerzális és mélyen cseh fog megszületni.”

1968 után nehéz döntések vártak Menzelre. A szovjet megszállás ellenére hazatért, pedig az Oscar-díj miatt sok külföldi szerződést kínáltak számára, s a már Amerikában élő Miloš Forman és Ivan Passer is kint marasztalták. Annak

ellenére otthon maradt, hogy 1969-ben betiltották a *Pacsirták cérnaszálon* című, szintén Hrabal írásaiból készített filmjét s évekig nem forgathatott. „Szerintem nemcsak mi vagyunk vesztesek, akik itthon maradtunk, hanem vesztesek azok is, akik elmentek. Élményeket, baráti kapcsolatokat, lehetőségeket veszítettek. [...] Én éppen akkor fogadtam meg, hogy maradok, amikor nem forgathattam és épp a tiltás miatt. Ha kimegyek, talán most sokkal híresebb lennék, de a hírnév akkor sem érdekelt, mert nekem a hírnévnél sokkal fontosabb volt, hogy itthon legyek hasznos [...] de mint minden rosszban, a diktatúrában is volt valami jó. Ha más nem, tapasztaltabb lettem.”

Két kevésbé jelentős film után 1980-ban ismét magára talál. Az életöröm filmje a *Sörgyári capriccio* is, mely egyszerre egyetemes és cseh. Hrabal szülei fiatalságát írta meg benne, s Menzel megint csak egy mikrovilágot, egy kisvároska kis sörfőzdéjének életét láttatja humorral, szeretettel figyelmeztetve a gyengeségekre. Az össze nem illő, de egymást szerető házaspár a gyárkémény tetején, Magda Vašaryová szőke hajzuhataga, a harsány, habókos Pepin bácsi szállóigévé váló mondatai nem múló élmény. Nem is beszélve a kurtítás szokásáról.

Pedig voltak, akik fanyalogtak, hogy Menzel csak biztosra megy. Mindig Hrabal, mindig Hrušínský, és folytathatnám. De a „győztes csapaton ne változtass” látszólag kényelmes alternatívája bejött az *Őfelsége pincére voltam*-nál is. Milan Kundera ezt írta róla: „Gyönyörű, gyönyörű, köszönöm! Elvárásol ez a gyönyörűségesen egységes stílus, mintha ez az egész egyetlen film lenne [...] azt mondja magáról néhány regényíró, hogy mindig, az első kötettől az utolsóig voltaképpen ugyanazt a regényt írja, és erre gondoltam, miközben filmjeidet néztem. Ezt nevezem eredeti nagy humornak, amelyet arról lehet felismerni, hogy minden részletben állandóan jelen van, és ez egyszerűen új [...] sehol egy üres pillanat, és ezt úgy mondom, mint aki már a filmtől elbúcsúzott, és már nem is figyeli, mert már semmi sem tetszik neki, és az az érzése, hogy már minden véget ért.” A filmet Csehszlovákiában ötmillióan látták.

A *Hóvirágünnep* is ugyanannak a filmnek egy része. Egy kis faluban az egyhangúságot megtöri, hogy a falu szélén felbukkan egy vaddisznó. A férfiakból kitör a vadászszenvedély és le is terítik, igaz, az iskolában, ahol a gyerekek egykedvűen mossák föl a véres padlót. Aztán kitör a vita, hogy kit illet a lelőtt állat, a szomszéd falu vadásztársasága jelentkezik érte, mígnem a tanítónő meggyőzi őket, legyen közös. Rendeznek is egy hangulatos vaddisznóvacsorát, csak épp a friss pacallevest szállító zsibárust éri baleset. Aztán folytatódik az élet a megszokott mederben, mi meg csak csodálkozunk, hogy egy ilyen alig-történet, egy ilyen kis semmi különös emberekről szóló film miért szólít meg bennünket, miért ébredünk rá, hogy ilyen az ember.

Menzel gyakran állította magáról, hogy lusta, harcképtelen, neki csak az jó, amit tálcán elé tesznek. De lehet, hogy csak bölcs, mert 1990 után alig csinált filmet. Rögtön rájött, hogy a kapitalizmus, a produceri szisztéma nem kedvez a csendes emberi történeteknek. Mint mondja, a producerekkel kedvezőtlen tapasztalatai voltak. „Nem láttam se a fejébe, se a zsebébe, sem a szándékaiba, s ez módfelett idegesített.” Egyetlen koprodukciót csinált, az *Ivan Csonkin köz-*

katona élete és különleges kalandjait 1994-ben, aztán visszatért örök szerelméhez, a színházhoz. Végigrendezte Európát, főleg vígjátékokkal, mert örömet akart szerezni a nézőknek. Tulajdonképpen mindig is azt akarta. Színházrendezőnek jelentkezett, de nem vették fel, csak később, a tv-rendezői szakra. Mindent tudott a színházról és a színészetéről is, pedig nem tanulta. S valóban, a színházi munka rövidebb távú, mint egy film.

Újságot is írt. Glosszáiból két kötetét is kiadta a Kalligram. „Nekem csak a glossza ül. A rövid táv. A geg. A szórakoztató publicisztika.” – válaszolta a kérdésre, hogy miért nem ír nagyobb lélegzetű írásokat.

Sokoldalú tehetség volt, de az a gyanúm, hogy legmaradandóbbat a film-művészetben alkotott.

S. KIRÁLY BÉLA

TÚL AZ ÓPERENCIÁN...

Kötete előszavában figyelemreméltó erudícióval indokolja Kucsera Tamás Gergely, hogy mit óhajtott közvetíteni kötetbe foglalt tanulmányaival, gondolatki-sérleteivel. És valóban, érdemes volt összegezni tapasztalatait, értelmiségi (elit) élményeit, hiszen ezek olyan szervezeti, intézményi tapasztalatok, amelyekkel kevesen rendelkeznek. Meglepő és buzdító az a mérsékelt optimizmus is, amely a szerző feladat-túlvállalásaiban nyilvánul meg. Akkor miért ez a nietzschei stílusutáztatás a címválasztással, ez a váll-leejtő Duna-parti pastiche? És ezt olvasva miért cikáz emlékeimben a fecske-duett Kálmán Imre operettjéből? Két okból talán: a szerző csintalan öniróniája miatt, amely – ritka érték – a szövegképzés gyakori feltételelességében, paradoxonjaiban érhető tetten, és amely a *Csárdáskirálynő* dalszövegének átköltésében incselkedik felsőfokon a „Kánon, Kánon, édes kánon, kánonkép” tanulmánycímében.

A másik ok még ennél is tetszetősebb: a szerző ugyanis hű marad(na) a metafizikához, amely túl van ugyan az Óperencián, de annak magyar megközelítése meglehetősen ritka, ha összehasonlítjuk az interdiszciplinaritásból az internacionáléba hajló nemzedékének hajlamával, amely azzal a felütéssel kezdi, hogy Derrida kedvéért öko-konténerbe dobja Jókait. Reméljük, hogy az intézményi kihívások, a státus, a jogi sasszék nem szegik kedvét az elméletkép-zéstől, a további összgezésektől.

Honnan is beszél a recenzens? A művelt olvasó helyzetéből, és annak perspektívájából. Mit mond e kötet azoknak, akik nem érdekeltek az MMA nemes vagy kevésbé nemes küzdelmeiben – noha létezését fontosnak gondolják –, akiknek sem ideje, sem módja nem volt, hogy módszeresen kövessék a magyarországi művészeti élet társadalmi, politikai, és gazdasági átalakulásának évtizedeit, csak azok lecsapódásait kénytelenek elviselni? Szempontjuk fontos, hiszen bárki feltehet, és fel is tesz olyan kérdéseket, amelyeket a könyv szerzője elemez, s amelyre részben választ is ad.

Kolozsvár, Egyetemi Könyvtár (Fotó: Ludmann Mihály)

A múltban a jelen, jelenben a... fejezet két átfogó képet ad a művészet általános hazai helyzetéről – annak főleg intézményi oldaláról –, a kulturális jogalkotás szakaszairól, az úgynevezett „környezeti hatásokról”, külön-külön lajstromozva a művészeti ágazatokban tett előrelépéseket, illetve toporgásokat. Globális, oligarchikus, pénz hatalmi külső kényszerek között élünk, amelyek rombolását az ízlés és a mentalitás terén okos politikával lassítani lehet. Erre 2010 után láttunk törekvéseket, tapasztaltunk eredményeket. Ennek ellenére nincsenek például filmjeink a 19. század magyar irodalmi és történelmi kiválóságainak életéről, kisebb gondunk is nagyobb annál, hogy mondjuk II. Rákóczi Ferenc életéről és koráról játékfilmet készítsünk. Ezzel ellentétben a román filmipar képes volt vezérlő fejedelmünk hadnagyáról, Pintye vitézről kétrészes filmet kigyöngyözni magából. Kevés vigaszt nyújt, hogy a több évtizedes amerikai hatásvadász filmegyvelegek nem különbek a szovjet partizán filmeknél. Különbség csak annyi, hogy nem a „fasiszták”, hanem az emberi „normalitás” az ellenségük, amit a földdel kell egyenlővé tenni – majd letérdelni utána.

A szerző sem fukarkodik kritikai megjegyzéseivel, mindazonáltal egyetértünk végső összegzésével: „az elmúlt öt esztendőben a hazai művészeti élet általános helyzetének vizsgálatakor megállapítható, hogy a művészek elismerésének, személyes megbecsülésének, a tevékenységükhöz kötődő ösztönzések rendszere, a művészeti köztestület szerepvállalása, az alkotás helyét és az előadás helyszínét biztosító kulturális intézmények, a kultúráközvetítés közszol-

galati lehetőségei, valamint a nemzeti szinten rendelkezésre álló eszközpark folyamatosan erősödtek.”

A könyv nem említi, de mondanivalójához tartoznának a hazai kulturális élet bizonyos színtereinek – szektoriális oligarchiák okozta – gondjai is. Egy társadalmi alrendszer akkor oligarchikus, ha belső szerveződése és vezetői csoportjának kiválasztódása nem a folyamatosan működő belső értékelésen alapul, hanem egy vezetői csoport véglegesen rögzített módon határozza meg az itteni tevékenységet és a források elosztását. A kötet tanulmányainak megírása után került sor arra a késhegyig menő küzdelemre, amelyet a legjobban talán Pokol Béla alkotmányjogász fogalmazott meg: a „hazai kormányzati hatalom – kihasználva az alkotmányozói többséget is elért tartós stabilitását – az utóbbi években a gazdasági ellenelit felépítésének folytatásaként a kulturális jellegű szektorok reformjába is belekezdett, és jelenleg épp az akadémiai egyetemi bárói rendszer átalakítása van soron. Ennek keretében az akadémiai kutatóintézeti hálózatot – mely eddig az akadémiai oligarchia kooptálásán nyugvó hatalmától függött – már erőteljesebb állami ellenőrzés alá vette.”¹ Ahogy a '89-es rendszerváltáskor a jelszó a diktatúra helyett a demokrácia volt, most a mélyebb változtatások szintjén már az „oligarchia helyett meritokráciát!” a megfelelő.

Kucsera a második fejezet két tanulmányban járja körül a művészet – elmélet – gyakorlat háromszögét. A művész belső autonómiáját, a művészet szabadságát vizsgálva azzal indít, hogy sem a vallás mint világnézeti alapvetés, sem a társadalmi misszió kötelezettsége nem akadályozza a művészt a modernitásban. Hogy ez a korlátlan szabadság mennyire jótétemény, e tekintetben vannak kétségeink. A Guttenberg-galaxis neutrínó csillaggá zsugorodása, Európa demográfiai összezsugorodása, az identitás és önbizalomvesztés azzal járhat, hogy művészeti vívmányainkat sem leszünk képesek megvédeni.

Nem véletlenül idézi a szerző a harmadik, a *Kánon és rekanonizáció* fejezetének *Protestáns és ökumenikus* című esszéjében Cs. Szabó Lászlót: „... csupán három föld körüli járványtűnetet veszek számba: világnézetek barbár lesüllyedését az útonállás szintjére, a Japántól Uruguayig összejátszó anarchiát, s a fatalista megadással átmérgezett gazdasági romlást, amely dologtalanságra kárhoztat, de éhínségre már nem, tehát egyszerre öli ki milliókból az önértetet, s az önsegély ösztönét.”² Ki kell emelnem Kucsera Tamás Gergelynek a Szabó Zoltán szociográfiai munkásságát elemző esszéjét, amelyben biztos kézzel jelöli ki a helyét, munkásságának sajátosságát a vonatkozó irodalomban. Szabó Zoltán munkásságának morális alapjai voltak, és úgy rajzolta fel Tardot a társadalmi igazságtalanságok térképére, hogy az egyben az egész korabeli magyarság helyzetének bemutatása lett. Emlékszünk még talán a *Cifra nyomorúság* utóhangjában kimondott Szabó-szentenciára: „A jövő vagy jobb lesz, vagy semmilyen sem lesz.”

A negyedik fejezet *Művészetszociológia...* című tanulmányában jobbnál jobb definíciókat számlálhatunk össze, aztán a végén arra ébredünk, hogy egy pompás

¹ Pokol Béla: *Szuverenisták kontra föderalisták. Demokrácia a jurisztokráciával szemben*. Századvég kiadó, 2020 Budapest

² Cs. Szabó László: *Shakespeare – Esszék*, Gondolat Kiadó, 1987, Budapest, 8.

esszét olvastunk. A paradigma fogalmának használhatóságáról írt tanulmánya még vitára is ingerel. Mitután a szerző alaposan megvizsgálta, hogy mennyire heurisztikus a paradigma fogalmának használata a műalkotások értelmezésében, arra a következtetésre jut, miszerint „Kuhn számára eleve kérdéses, hogy elmélete vonatkoztatható-e az ember- vagy társadalomtudományokra...” Az angol eredetiben 1962-ben megjelent *A tudományos forradalmak szerkezete*³ című műve alapján valóban levonható ilyen következtetés, viszont a később megjelent, de magyarra le nem fordított könyvében Kuhn erre mégis tesz egy rövid kísérletet.⁴ Az utolsó, 14. fejezetben E. M. Hafner tanulmányára⁵ válaszolva éppen a tudomány és a művészet közti hasonlóságokat fejtegeti, amelyekből sok problémamegoldó következtetés vonható le. Helyszűke miatt nem áll módomban idézni az egész gondolatmenetét, de a végkövetkeztetése elég meggyőző a tartalmát illetően: „Közhely számba megy, hogy a tudomány és a művészet egyaránt az emberi viselkedés terméke, ám ebből igen fontos következtetések vonhatóak le, amelyeket nem teszünk meg. A *művészeti stílus*, illetve a *tudományos elmélet* érintkezési felületeit nagy kár elhanyagolni, vagy figyelmen kívül hagyni.”

Kucsera Tamás Gergely írásainak másik érdeme, hogy továbbgondolásra késztet. Álljon itt példának az elitekről írt esszéje. Az általa is középpontba emelt paradigma diszkurzív fogalmával írható le az elitekről alkotott kép száznyolcvan fokos megváltozása. Ortega y Gasset *A tömegek lázadása*⁶ című könyvében és más írásaiban ideáltípussá emeli a művészeti, gazdasági, politikai eliteket, és nem győzi hangsúlyozni azok fontosságát a társadalom számára. „Nincs vadabb autokrácia – írja –, mint a démosz szétfolyó és felelőtlen uralma.” A 19. század nagy erőfeszítéseket tett, kialakította a technikai civilizációt, a jelen kor embere viszont a technikát mint természeti adottságot aktívabb hozzájárulás nélkül élvezzi. A megnövekedett igények mögött azonban nem áll hasonló arányban a megnövekedett munka. Elveszett az önbecsülés, és elveszett az erőfeszítés vágya, amelyek feltételezik egymást. „A társadalom pedig mindig arisztokratikus, akár akarja, akár nem, a lényegénél fogva.” Az Ortega által értelmezett nemes étellel szembe helyezkedik a tétlen, középszerű élet, amely önkéntelenül gyűlöl minden kiemelkedőt. A tömegembernek nem is annyira az egyformasága a veszedelmes – vonja le a következtetést a spanyol filozófus –, hanem az inerciája, a közönye, a primitív érdeklődéshiánya, az észellenessége és az erőtisztelete.

Csakhogy ez a tömegdemokrácia egy sajátos elitet termelt ki magából: napjaink szektoriális oligarchiáját. Christopher Lasch korszakos, paradigmateremtő könyvében⁷ a '68 utáni atlanti elitekről épp az ellenkezőjét állítja. Napja-

³ Thomas Kuhn: *A tudományos forradalmak szerkezete* (utószó Fehér Márta, ford. Bíró Dániel). Gondolat Kiadó, 1984 (Társadalomtudományi Könyvtár), Budapest

⁴ Thomas Kuhn: *The Essential Tension*. The University of Chicago, 1977

⁵ E. T. Hafner: *The New Reality in Art and Science in Comparative Studies in Society and History*, 11 (1969), 385-397.

⁶ José Ortega y Gasset: *A tömegek lázadása*. Helikon Kiadó, 2019, Budapest

⁷ Christopher Lasch: *The Revolt of the Elites and the Betrayal of Democracy*. W.W. Norton & Company, 1995, New-York-London

inkban azt tapasztalja minden megbélyegzett „populista”, hogy fordítva áll a szekérrúd, mint Ortega idejében: az elitek jelentenek halálos veszélyt az atlanti civilizációra. Akár az adóparadicsomok globális befektetőire, akár az őket kiszolgáló médiára és politikára gondolunk, akár a jurisztokrata csuhások demokráciát kisemmiző döntéseit szenvedjük, a „sztárelit” mélyen megveti az adóalannyá lefokozott népet, a „tömeget”, amelyből vétetett. Ez a huzatosan nyitott, kulturálisan liberális, címkéje szerint újbaloldali elit, a nemzetközi pénz- és információáramlás környékén zsinatoló repülőgép-nomádok hálózati mátrixa révén egy oligarchikus társadalmat szőtt össze magának. Ennek kevése köze van a demokráciához, noha egyelőre még jobb a világnak e helyén élni, mint egy afrikai vagy ázsiai diktatúrában. Viszont megkérdőjelezhetetlen, hogy az atlanti modell folyamatosan „szovjetizálódik”, azaz minden „polgár” az állam, vagy még nagyobb hatalmi képződmény kiszolgáltatottja, kiszolgálója lesz, akár a gazdasági folyamatokat tekintjük (eladósodás), akár a média által sulykolt viselkedés- és véleménynyilvánítási rendszabályozást.

Ilyen körülmények között – Kucsera Tamás Gergely felvetésére válaszolva – megkockáztatom, hogy a jövőben az olyan művészet lesz ismét hiteles, amely individuális és sorsközösségi feladatokat is felvállal.

(Kucsera Tamás Gergely: *Túl művészetén, túl emberen. Válogatott művészetelméleti írások*. L'Harmattan kiadó, 2019, Budapest)

LUDMANN MIHÁLY

MAGYAR EGYETEMEK – KÖNYVEK, KOLOSTOROK ÉS ISKOLÁK

A vanitas csendéleteken, amelyek a földi javak, a világ mulandóságára figyelmeztetnek, gyakran feltűnik a könyv, amely a tudás hiábavalóságát jeleníti meg, azt érzékeltetve, hogy a tudás sem véd meg a végzettől. Az elmúlás kifejezi, hogy valami múlttá válik, a múlttól mégis tudunk, mert az emlékezetben és a tárgyakban megőrződik. A múlt veszélyeztetett, mert az emlékek megfakulnak, a tárgyak pedig elpusztíthatóak. Az emberi tudás és alkotóképesség az épületekben, szobrokban és a könyvekben megjelenve tárgyasulva őrzi a múltat, és így azt, ami elmúlt, jelenlévővé teszi. A könyveket nagy számban a könyvtárak őrzi, és a könyvekre ma is úgy tekintünk, mint a tudás forrására. Ez a tudás nemcsak a természettudományos leírásokban ölt testet, hanem az is a világról alkotott ismereteinket gyarapítja és alakítja, ahogyan például egy költő ír róla. „Országok rongya! könyvtár a neved, / De hát hol a könyv mely célhoz vezet? / Hol a nagyobb rész boldogsága? Ment-e / A könyvek által a világ elébb? – írta Vörösmarty Mihály 1844-ben a *Gondolatok a könyvtárban* című versében. A debreceni Református Kollégiumban látható egy falkép, Gáborjáni Szabó Kálmán műve, címe: *Könyvtármentés 1802*, amelyen azt ábrázolta,

1881-ig Kolozsvári Magyar Királyi Tudományegyetem volt az intézmény neve (Fotó: Ludmann Mihály)

ahogyan a tűzvész idején a diákok saját testükkel védve mentették a könyvtár könyveit. Tudták, ha ez elvész, akkor nemcsak a könyvek hiánya miatt lesznek szegényebbek, hanem a tudás megőrzésének egyik legfontosabb tárgyait veszítik el, amelyek az új kollégisták szellemi épülését és ezzel együtt a világunk fejlődését is szolgálják.

Az európai civilizációban láthatjuk a korszakváltásokban a megtagadott és felejtésre ítélt múltat, de tetten érhetjük a tárgyakban megőrződött szellemi javak folytonosságát is. A civilizáció hanyatlását Kenneth Clark angol művészettörténész úgy írta le, hogy ez azért történhetett és történhet meg, mert eltűnik belőle az erő, az energia és a vitalitás, kiszolgáltatottá válik, kimerül és eluralkodik benne a félelem. Európa újbóli felemelkedése a Római Birodalom összeomlása után a középkori kolostorokban kezdődött, ahol megőriztek valamit a múltból. A kolostorokban összegyűjtötték az ókori iratokat, könyveket másoltak, ápták az írás művészetét, amit Európa szinte teljesen elfelejtett, valamint itt működtek az első iskolák. Minden kor a maga igényeihez igazítja a megőrzésre és átadásra érdemesnek tartott tudást, legyen az gyakorlati vagy elméleti, és ehhez igazítva hozza létre a szükséges intézményeket. A középkor egyik legfontosabb civilizációs vívmánya az egyetem volt, amely a 11. század végétől a nyugati kultúrkör új oktatási intézményeként született meg. Kitalálni és létrehozni valami újat, ehhez erő és energia kell, valamint hit abban, hogy ez

szolgálni fogja a következő generációkat is. Az egyetemek a 13. századra már kialakították a szakmai és adminisztratív szervezeteiket. Négy karból álltak: a Szabad Művészetek Kara, ennek vezetője a rektor volt, az Orvosi, a Teológiai és a Kánonjogi (Jogi) Fakultás, élükön a régensekkel, felettük állt a dékán.

Magyarország első egyetemét 1367-ben, Nagy Lajos király uralkodásának idején, Pécssett hozták létre, amely szinte egy időben jött létre a szomszédos országok egyetemeivel. Azonban a pécsi rövid életű volt, az 1390-es években már nem működött. Ezután 1395-ben Luxemburgi Zsigmond Óbudán alapított egyetemet, amely négy fakultással működött, de 1403-ban már ez is bezárt. Mátyás király 1465-ben Pozsonyban hozott létre egyetemet, azonban az uralkodó halála után ez is megszűnt. A középkori hazai felsőfokú iskolák alapításai nem voltak sikeresek. A tudományra vágyó ifjak emiatt szép számmal látogatták a külföldi intézményeket, a legkedveltebbek az itáliai egyetemek voltak. A Mátyás halála utáni két évszázadban minden anyagi és szellemi erő nagy részét felemésztette a török birodalom elleni önvédelmi háború. Ennek is szerepe volt abban, hogy a pozsonyi egyetem alapítása után 170 év telt el, amikor Pázmány Péter 1635-ben megalapította az újkor első és máig fennálló magyar egyetemét a Pozsony vármegyei Nagyszombat városában. Az ország fővárosa, Buda ekkor még török megszállás alatt volt. Nagyszombat távol esett a török hódítás-tól és háborús útvonalaktól. Az oktatás először csak két fakultással kezdődött, bölcsészeti és teológiai karral, majd 1667-ben a jogi és 1769-ben az orvosi fakultással vált klasszikus egyetemmé. Az iskolát 1777-ben átköltöztették Budára, a felszerelését vízi úton szállították ide. Fennállását a Ratio Educationis (1777), az első magyar oktatási törvény is szentesítette, amely rögzítette, hogy Magyarországon csak egy egyetem működhet. Az egyetemet a királyi várpalotából 1784-ben Pestre költöztették, mert a budai épületekre a helytartótanácsnak és más uralkodói intézményeknek volt szüksége.

Kísérlet egy újabb magyar egyetem létrehozására

A 18. században a főnemesi családok tagjai közül sokan jelentős mecénási szerepet tölthettek be, ennek köszönhetően az építészetben és a képzőművészetben is figyelemreméltó művek születtek. Ez a tevékenységük kiterjedt az oktatásra is. Egerben 1761-ben Barkóczy Ferenc egri püspök a papneveldeből egyetemet szándékozott létrehozni, amely kezdetben három fakultással működött volna, ahogyan ekkor a nagyszombati egyetem is. Ezt a tervét utóda, Eszterházy Károly felkarolta, aki 1762-től 1799-ben bekövetkezett haláláig egri püspök volt. Barkóczy Ferenc bízta meg Ignaz Gerlt az iskolaépület megtervezésével, amelynek építése 1761-ben elkezdődött. Azonban Eszterházy átervezette a földszintes épületet, majd a jogi iskola helyigénye miatt újabb emelet tervezését rendelte meg, amit az építész nem vállalt el. Ezért a püspök Fellner Jakabot bízta meg az új tervek elkészítésével. Fellner korának egyik legjobb építésze volt, Tatán és Pápán templomot, Veszprémben püspöki palotát épített, amelyek ma is késő barokk építészetünk jeles alkotásai. A leendő egri egyetem épülete 1785-re készen állt.

Ahhoz, hogy egy oktatási intézmény egyetem legyen, bölcsészeti, jogi, orvosi és teológiai fakultásnak kellett lennie. Egerben jogi iskola és papnevelde működött, az orvosképzés feltétele is adott volt. Még Barkóczy püspök hívta a városba 1758-ban Markhot Ferencet, aki Bolognában szerzett orvosi diplomát. Markhot 1769-ben megnyitotta az első hazai orvosiskolát, azonban 1772-ben Mária Terézia megtiltotta, hogy orvosi diplomát adjon ki és így az iskola 1775-ben bezárt. A Ratio Educationis hatályba lépése 1777-ben jogilag is meggátolta az új egyetem létrejöttét, és ezért az Egerben működő iskola csak líceum lehetett. A líceumban gimnáziumi oktatás volt, amit felsőfokú képzés egészített ki. Ezzel az újabb magyar egyetem létesítése egy évszázadra lekerült a napirendről.

Eger a magyar oktatás történetében a későbbiekben is fontos szerepet tölt be. Barkóczy és Eszterházy püspökök álma 255 év múlva, 2016-ban teljesült, ekkor jött létre az Eszterházy Károly Egyetem.

Egyetem Erdélyben

Erdélyben, amely 1848-ig külön közigazgatási területként létezett, abban az évben, amikor az egri orvosképzés megszűnt, Kolozsváron elkezdődött az egyetemi oktatás. Az iskola jogelődje a Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király által 1581-ben alapított jezsuita kollégium volt. A kolozsvári egyetemi oktatás négy karral indult, amikor Mária Terézia 1775-ben megadta rá az engedélyt. Ez a kivételes állapot nem tartott sokáig, mert II. József az egyetemet 1784-ben vizsgálatot követően líceummá. A leverett szabadságharc után a magyar oktatásban jelentős változás csak a kiegyezés után következhetett be, ami érintette a felsőoktatást is. A kolozsvári tudományegyetem második magyar egyetemenként 1872. november 10-én kezdte meg működését, miután az alsó- és felsőház is megszavazta az 1872. évi XIX. törvénycikket, amely engedélyezte az újra indulást. A Kolozsvári Magyar Királyi Tudományegyetem négy karral jött létre. Ezek a következők voltak: jog- és államtudományi, orvostudományi, bölcsészeti, nyelv- és történettudományi, valamint a matematika és természettudományi. Fontos változás is történt, mert Kolozsváron nem volt hittudományi kar, azonban a természettudományok önálló karrá szerveződtek. Ez jól mutatja a szellemtörténeti erőviszonyok átrendeződését. A kolozsvári egyetemen az indulásakor a legnépszerűbb kar – a beiratkozott hallgatók száma alapján –, a jog- és államtudományi kar volt. Az egyetem uralkodói engedéllyel 1881-ben felvette Ferenc József nevét. Az oktatói és hallgatói létszámában igencsak meggyarapodott iskolának új épületekre volt szüksége. Az iskolatervezés az építészeket új kihívás elé állította. A tantermek, előadók, a közösségi terek elhelyezése, megvilágítása mellett olyan kérdések is felmerültek, hogy milyen burkolatot, színeket használhatnak. Ezek korábban nem jelentek meg olyan tömegigénnyel, mint ebben az időszakban. Az oktatást segítő laborok, könyvtárak, szertárak és az oktató kórházak, klinikák tervezése is új feladatokat jelentettek az építészeknek. Az oktatási épületek egyik legfeltűnőbb vonása a takarékos egyszerűség volt. Tervezésükben a kor kiváló építészei vettek részt. A kolozsvári egyetem központi épületének terveit Alpár Ignác és Meixner Károly

készítette el. A kétemeletes, belső udvaros épület homlokzatának hangsúlyos középizalitiájában kapott helyet a három bejáratú kapu, és ugyanítt a legfelső emeleten az oldalszárnnyak fölé magasodó épületrészben a díszterem, amelynek belső magassága nagyobb volt, mint a tantermeké.

A Kolozsvári Tudományegyetem Élet- és Közegészségügyi Intézetet épületének terveit is Alpár Ignác készítette el 1886-ban. Hasonlóan egyszerű és áttekinthető volt az egyetemhez kötődő Karolina Országos Kórház épülete. Ezt 1897–1902-ben építették, Korb Flóris és Giergl Kálmán terve alapján. Az egyetem könyvtára részére új épületet terveztek és a kor elvárásának megfelelően tervpályázatot írtak ki, amelynek a benyújtási határideje 1904. július elseje, délután egy óra volt. Kilenc pályamű érkezett, ezek közül Orth Ambrus és Somló Emil budapesti építészeké kapta az első díjat, de végül az egyetemi könyvtárat a második helyezett Korb Flóris és Giergl Kálmán terve alapján 1906–1907-ben építették meg, és 1909-ben nyitották meg. A könyvtár ekkor az oktatás elengedhetetlen intézménye volt, amely építészeti szinten új kihívás elé állította az építészeket. Kolozsváron a könyvtár igazgatója, Erdélyi Pál, aki korábban a Budapesti Egyetemi Könyvtár segédőre volt, részletes terveket bocsájtott a mérnökök rendelkezésére, akik ez alapján készítették el a terveket. Az épület három különálló részből áll, az igazgatási és feldolgozó osztályok, a raktárak és a látogatók számára kialakított helyiségek. Hat olvasóterme volt, a raktárak kapacitása 350 ezer kötetre elegendőek. Az épület két szárnya merőlegesen metszi egymást, azonban ezt az élt levágva hozták létre a harmadik, bejáratú homlokzatot. A homlokzatok egyszerre fegyelmezettek – a szintek osztása, az egyforma ablakok miatt – és játékosak is. Ez utóbbit a színes téglaburkolat alul sávozott, felül változatos dekoratív síkjai, és a főpárkány térbeli mozgása érzékelteti. Az épület külső és belső megjelenésében felfedezhetjük a szecesszió hatását, amely a belső terek és az üveglablakok dekorációjában is megjelenik. Két évtized múlva Korb Flóris a Debreceni Egyetem tervezésében hasznosíthatja a Kolozsváron szerzett tapasztalatait.

Új egyetemek

A kolozsvári egyetem indulásakor azonban a népesség növekedése, a városiasodás, az oktatás kiteljesedése és a természettudományok rohamos fejlődése magával hozta a felsőoktatási intézmények iránti igényt. Ez nemcsak a klaszszikus egyetemi, hanem a műszaki és művészeti oktatásra is kiterjedt. Egyre sürgetőbbé vált a két egyetem mellett újak létrehozása. Erre Pozsony pályázott, ahol már 1874-ben elkezdődött a főiskolai oktatás, és nem sokkal később már szóba került lépésről-lépésre teljes tudományegyetemet létesíteni Pozsonyban, amelyet Trefort Ágoston miniszter is támogatott, azonban a következő évtizedekben ez ügyben nem történt előrelépés. Ez az idő versengést hozott, mert Szeged és Debrecen is esélyessé vált egy új intézmény elhelyezésére. Pozsony pozícióját erősíthette az is, hogy a középkori Magyarország harmadik egyetemét itt alapították 1465-ben. Az újkori harmadik egyetem alapítása azonban jócskán elhúzódott, csak 1911-ben döntött a minisztertanács. Eszerint Pozsony

Az egyetemalapítók emléktáblája Szegeden: Korb Flóris, Gaál Endre, Várhelyi József, Glattfelder Gyula (ül), Somogyi Szilveszter, Klebelsberg Kunó, Aigner Károly, Tóth Károly, Rerrich Béla (Fotó: Ludmann Mihály)

és Debrecen lesz a két új egyetemi város, a szegedieket jogakadémiával vagy műegyetemmel kárpótolták volna. Negyven esztendővel a kolozsvári egyetem újraalapítása után, 1912-ben két új egyetem jöhetett létre, erről az 1912. évi XXXVI. törvénycikk rendelkezett, amelyet július 7-én a király is szentesített. Az uralkodó Pozsony város kérését támogatóan október 19-én engedélyezte, hogy a „Pozsonyban felállítandó magyar királyi tudományegyetem örök időkre a „Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem” nevét viselhesse.”¹

Régi egyetemek új helyen

A Nagy Háború után Kolozsvár és Pozsony idegen államok uralma alá került. 1910-ben Pozsony népességének 85 százaléka magyar és német volt, amely arány az oktatásban is megjelent. Az egyetem tanárai és diákjainak egy része 1919-ben Budapestre menekült, és csak 1921-ben jelölték ki az új helyszínnek Pécs városát, ahol 1923. október 15-én lehetett megtartani az ünnepélyes tanévnyitót az elhúzódo szerb megszállás miatt. Az egyetem az egykori jezsuita gimnáziumba költözött. Ez az épület ma a Bölcsészettudományi és Természet-

¹ Lukinich Imre: *Az egyetem alapításának története*. Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda Rt., 1933, Pécs

tudományi Karnak ad otthont. A pécsi egyetem nem az 1367-ben létrehozott, hanem az 1912-ben alapított pozsonyi egyetem jogutódja. A Felvidéken alig több mint egy évtized után „a pozsonyi egyetemen csupán rendkívüli tárgyként szerepel a magyar nyelv egy rektor előadásában. Megszüntették az összes felvidéki magyar főiskolák működését. Trianon előtt a Felvidéken 25 tanító- és tanítónőképző volt. Ma mindössze csak egy van, Pozsonyban. Ide is csak negyven hallgatót vesznek fel. Ötvenkét magyar gimnáziumból már csak egy működik.”²

Kolozsvárra 1918. december 24-én vonult be a román hadsereg. A magyar „népkormány ekkor utolsó intézkedésével utasítja az egyetemet, hogy törölje az alapító, Ferenc József nevét hivatalos megnevezéséből, s engedélyezi a tanári karnak, hogy hűségesküt tegyen a román államnak.”³ A megszálló hatalom 1919. május 10-én felszólította a tanárokat, hogy tegyenek hűségesküt a román királyra és két éven belül kezdjék el a román nyelvű oktatást. (Az 1919-es tavaszi félévre beiratkozott hallgatók 83 százaléka magyar volt.) 1919. május 12-én a román hatóságok a karhatalom segítségével átvették az egyetemet, az oktatók csak a személyes holmijukat vihették magukkal. A könyvtár könyvei is a városban maradtak. „A kolozsvári Ferencz József Tudományegyetem elrablása alkalmából a románok 1920. február 1-jén nagy ünnepélyt rendeztek, amelyen nemcsak az entente államai és egyetemei képviseltették magukat, hanem a semleges Hollandia egyetemeinek képviselői is.”⁴ Két nappal korábban a tudományegyetem főépületének homlokzatán levő Ferenc József-szobor fejét letörték és helyére Ferdinánd román király fejét illesztették. Igazi bizánci kultúrkörre jellemző tett volt!

A kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem 1920 áprilisától Budán működött, majd 1921 őszén Szegedre költözött. A magyar minisztertanács 1921. február 1-jén döntött arról, hogy a kolozsvári egyetemet Szegeden, míg a pozsonyit Pécsre helyezik el. Ezt a döntést a parlament jóváhagyása után a június 21-én kihirdetett 1921. évi XXV. törvény véglegesítette. Így 1921. október 9-én megtörténhetett a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem első szegedi tanévének megnyitása. Az oktatáshoz szükséges épületek már korábban elkészült iskolák voltak, amelyek közül kiemelkedett az egykori szegedi főreáltanoda 1873-ban átadott épülete, amelyet Szkalnitzky Antal tervezett neoreneszánsz stílusban. Ez az épület ma a Szegedi Egyetem központi épülete. Az egyetem elhelyezése komoly kihívást jelentett a városnak.

Rerrich Béla terve alapján 1928-ban kezdték el a Dóm téren álló egyetemi épületek és a püspöki palota építését. Az egyetem Észak-Erdély visszatérése után, 1940. október 16-án visszaköltözött Kolozsvárra, ám Szeged sem maradt felsőoktatás nélkül, mert ekkor jogilag új egyetemet hoztak létre Horthy Miklós Tudományegyetem néven. Azonban 1945-ben újra visszaköltöztették Kolozs-

² In 8 Órai Ujság, 1933. 10., 10.

³ Gaal György: *Egyetem a Farkas utcában*. Erdélyi Magyar Műszaki tudományos Társaság, 2001, Kolozsvár

⁴ In *Budapesti Szemle*, 1920. 518–519. szám

*A Debreceni Egyetem egyike az ország legrégebbi, folyamatosan működő felsőoktatási intézményeinek
(Fotó: Ludmann Mihály)*

várról Szegedre, a nevét is megváltoztatták, ekkortól Szegedi Tudományegyetemnek nevezték. Nem sokkal később, 1962-ben felvette egykori hallgatójának, József Attilának a nevét. 2000. január elsejével több egyetem és főiskola egyesítésével létrejött a Szegedi Tudományegyetem 12 karral, amelynek a szenátusa 2007-ben az 1581-ben alapított kolozsvári jezsuita kollégiumot jogelődjének nyilvánította. Így a szegedi intézmény jogilag Magyarország második legrégebbi, folyamatosan működő egyeteme.

A legrégebbi egyetemünk

A debreceni egyetem volt az az újonnan alapítottak között, amely, ha nem is háborítatlanul, de ugyanabban a városban folytathatta működését. Az 1912-ben alapított iskola neve Magyar Királyi Tudományegyetem volt, és 1914-ben kezdte meg működését a Református Kollégium épületében. A Református Kollégiumot 1538-ban alapították, így idősebb volt a kolozsvári jezsuita iskolánál. A város nagy részét 1802-ben a debreceni tűzvész elpusztította, a református templommal és kollégiummal egyetemben. Ezt a két épületet Péchy Mihály tervei alapján építették meg. A kollégium a kor divatjának megfelelően klasszicista stílusú, kétemeletes épület, méretes belső udvarral. Főhomlokzata a Nagytemplom szentélye felé néz, síkszerűségét csak a széleken kissé kiemelkedő két lezáró

saroképület töri meg. Itt alkalmazta Péchy a római piederasztálos oszlopot, amelyek timpanont tartanak. Az oszlopszékekre bronz domborműveket helyeztek el, amelyek Kálvin és Zwingli mellett a híres diákokat örökítik meg, többek között Arany János, Kölcsey Ferenc, Fazekas Mihály portréját láthatjuk itt. A kollégiumban tanult a református Tisza család több tagja, köztük gróf Tisza István egykori miniszterelnök is. A kollégium egyetemi épületté válása után azonban szűknek bizonyult, és a város nagylelkűen építési területet ajánlott fel a Nagyerdőn, és emellett pénzzel is támogatta az építkezést. Elsőként az Orvostudományi Kar központi épülete készült el, amelyet még az utolsó uralkodó, IV. Károly 1918. október 23-án avatott fel. Az építkezések azonban a háború után is folytatódtak. Közben névváltozás is történt, mert az intézmény 1921-ben felvette a meggyilkolt miniszterelnök nevét, és így Debreceni Magyar Királyi Tisza István Tudományegyetem lett. 1923 szeptemberében Klebelsberg Kuno nyitotta meg a belgyógyászati és sebészeti klinikát, majd egy év múlva adták át a kormányzó jelenlétében a gyermekklinikát. Az orvostudományi telep zárókövét 1926. október 17-én tették le, és ekkor avatták fel az egyetem névadójának, Tisza Istvánnak a szobrát, Kisfaludi Strobl Zsigmond alkotását. A Tisza-egyetem központi épületének alapkövetétele 1927-ben volt. Tervezője Korb Flóris, a kivitelezés Katona Mihály építészmérnök és Stegmüller Árpád építésmester munkája. Az avatási ünnepségek már 1932. május 14-én, szombaton elkezdődtek, amelyre a kormányzó kíséretében Klebelsberg Kuno, volt vallás- és közoktatási miniszter is megérkezett, majd másnap megtörtént az épület ünnepélyes felavatása. „A négyemeletes, hatalmas palotának homlokzata 108 méter széles, az épület mélysége 88 méter. A 440 négyzetméteres aula, Közép-Európa egyik legnagyobb díszudvara 4000 embert képes befogadni. A könyvtárnak 40 terme van, félmillió kötet befogadására van berendezve”⁵ – olvashatjuk a korabeli tudósításban.

Az épület homlokzatának arányai hasonlóak, mint a kollégium épületéé, azonban azt is láthatjuk, hogy az új egyetemi épület jóval nagyobb. A horizontalitás unalmát a keskeny saroképületek mellett a hangsúlyos középrizalit bontja meg. Az öttengelyes, középen három kapunyílasos épületrészt felül itt is háromszögletű orommező zárja, ahogyan a kollégiumnál is. Ez a klasszicista motívum azonban nemcsak ott látható, hanem a debreceni építészet olyan meghatározó alkotásánál is, mint a Nagytemplom és a Városháza. Korb ezt a város- és iskolaépítészeti hagyományt vitte tovább az egyetem központi épületében. A korszerűséget azonban nem kerülhette el, és ennek egyik jele az, hogy az egyetem épületének rizalitjai, párkány- és tetővonala a húszas évek neobarokk építészetének megoldásait követi. Ezt a neobarokk stílust láthatjuk a debreceni Déry Múzeum épületében is, amely szintén ebben az időben épült. A kapun belépve egy viszonylag alacsony közlekedőn át jutunk az aulába, amelynek antikos boltívei a negyedik emelet fölött ívelt üvegtetőt tartanak. Ennek és a boltívek felső részein levő ablakoknak köszönhetően egy fényes és tágas, lenyűgöző tér nyílik meg. A belső dekorációban és az üveglablakok színes sávjaiban a szecesszió késői, geometrikusabb irányzata is jelen van, ami

⁵ In *Nemzeti Ujság*, 1932. 05. 15.

– ahogyan a kolozsvári Egyetemi Könyvtár épületében láthattuk – nem volt idegen az építészről.

Az egyetem előtt álló Tisza István-szobrot 1945-ben ledöntötték, amely tett ideológiai, társadalmi korszakváltást jelzett. Elhagyták az egyetem megnevezéséből a néhai miniszterelnök nevét, majd 1952-ben Kossuth Lajosról nevezték el. 1990 után az átszervezések és összevonások miatt jelentős változások történtek a felsőfokú oktatási intézményekben, ez is indokolta az újabb névváltoztatást, 2000-ben az iskola új neve Debreceni Egyetem lett. Ekkor állították fel újra Tisza István szobrát.

A két világháború között épített új egyetemek között alapvető eltérések vannak. A szegedi Dóm téri épületek egy tér köré szerveződtek, amelynek szakrális és világi funkciója is volt, de a tér szervezésének meghatározó jellegét a város történelmi területe, a régi Dömötör-toronnyal és a neoromán Fogadalmi templommal adja. A debreceni központi egyetemi épület a szegedivel egy időben épült, azonban a város területén kívül, a Nagyerdő szélén. Szembeszökő az épület dominanciája a környezete fölött, míg az előtte levő park átmenetet jelent a természet és az épített formák világa között. Templom itt is van, de ez az egyetemi hallgatóknak és tanároknak épült, amelyet a város építész, Borsos József terve alapján 1939-ben kezdtek el felépíteni. A kálvinista Róma egyetemében a nagy elődökre feliratok emlékeztetnek, szobor csak a névadónak járt, amelyet az épület előtt állítottak fel. Ezen kívül a debreceni reformációban szerepet játszó négy személynek készítettek szobrot, ezeket az egyetem előtti parkban állították fel, az elsőt 1934-ben, míg a többi hármat 1939-ben. A szegedi dombon és a téren sokkal jelentősebb a plasztikák szerepe. A debreceni egyetem központi épületének stílusa korához és a város két szimbolikus épületének építészeti világához igazodik, a szegedi a neoromán építészet folytatása. A két legősibb hagyományral rendelkező és ma is működő egyetemünk története eltérő, azonban Klebelsberg Kuno személye összeköti ezeket, aki kitartóan szorgalmazta és támogatta az új iskolák és egyetemek létrehozását és építését. A két intézmény a 20. század sorsdöntő változásaiban is megőrizte azt a szerepét, amire az európai egyetemek szerveződtek, a tudás megőrzésére és átadására. Talán nem volt hiábavaló.

GRÓH GÁSPÁR

JANKOVICS MARCELL TRIANONJA

Trianon századik évfordulója a megemlékezés könyveinek tucatjait csalta elő. Szakkönyvek, emlékezések, legendák és legendaosztatások, kiváló tudósok, nagy tudású, szenvedélyes emlékezők, a nemzeti frusztráltság krónikásai adták közre összefoglalásaikat, dokumentumkötetek, feldolgozások követték egymást, mintegy kései pótlásaként a két generációt sújtó hallgatásnak. A kínálat túltenge már-már lehetetlenné tette, hogy az arra érdemes kötetekre méltó figyelem irányuljon, igaz, más esetekben is nehezen tekinthető át a kritikai visszhang.

Azt hiszem, nem esett szó (ha mégis, nem elegendő) Jankovics Marcell könyvéről, amely *Trianon* címmel jelent meg. Kivételes darab, igazából nem is könyv formátumra lett kitalálva. Kevés szöveg, sok rajz: a valahai diafilmek és a mai vetített prezentációk világát, dramaturgiáját idézi – kitűnően. Jók, ahogy vannak – csak annyira hajlanak a karikatúrák világa felé, amennyire ez a tragikus történet egyúttal groteszk is. El tudnám képzelni bekapcsolását az oktatásba, a rajzokat hangalámondással (vagy a szöveget képekkel) kísérve. Mindenesetre a könyv kitűnő összegzése több műfajnak, talán nem kompromittáló, ha még a képregényekkel is rokonságban lévőnek látjuk. A térképek, statisztikák, egykori fényképeket, plakátokat megidéző grafikák nem pusztán illusztrálják a szöveget, hanem sokat el is mondanak a történelemről, megerősítve a könyv szövegének gondolatait. Azt hiszem, fölösleges külön méltatni Jankovics rajzait: elég annyi, hogy méltóak a grafikájáról kialakul képhez. Igényesek, ötletesek, funkcionálisak – egyszerűen jók, ahogy vannak.

A szöveget illetően dicséretre méltó Jankovics mértéktartása. Nem áll elő új koncepcióval, nem akar felfedezni, nem törekszik a történészek munkájának átvállalására. Célja a korrekt ismeretátadás – ami szorosan összekapcsolódik tudása személyességével: történelem és családtörténet egybeépül, és azt sugallja, hogy érdemes lenne minden családnak így gondolkoznia a maga múltjáról, arról a sokféle sorsról, amit szinte kivétel nélkül mindenki átélt, aki a Kárpát-medencébe született, akár magyarként, akár más náció tagjaként. Trianon azonban csak a magyarságnak volt tragédia – a többiek számára győzelem, diadal, nemzeti ünnep. Akkor is, ha nem a békediktátum aláírásához kötik, hanem azokhoz az emléknapokhoz, amikor a Trianonban jogerőre emelkedett helyzet kialakult.

Címe ellenére ez a könyv nem pusztán Trianonról szól. Feltárja az odáig vezető utat, és, ha vázlatosan is, megmutatja következményeit, egészen máig: amikor már úgy ünnepeljük a Nemzeti Összetartozás Napját, hogy szinte kivétel nélkül tudomásul vettük a százéves status quót. Az egykor elvesztett területek visszaszerzése nem realitás, de a magyarság egységének megőrzése igen, ahogyan az múltunk, történelmünk, kultúránk egységének védelme. A kötet kimondatlanul is azt súgja: ez nemcsak lehetőség, hanem kötelesség és feladat is.

Valahogy úgy, ahogy erre Jankovics a maga személyes útjára utalva kínál példát. Családtörténete az Osztrák-Magyar Monarchiában tipikusnak mondható: maga a valóságos, természetes multikulturalizmus, amiben a sokféle örökség nem egymás ellenében, nem egymás mellett, hanem új egységgé válva őrződött meg. Ez az egység pedig a sok szálból, színből formált magyarság, történelméből adódó, befogadó természetével. A történetek ismeretében ezt így kimondani természetesen túlzásnak tűnik, talán valóban az is, mert ha minden ilyen szépen alakult volna, akkor nincs Trianon...

De volt. Értékelésében Jankovics a ma széles körben elfogadott tudományos alapokra épít (ahogyan a politikai közmegegyezés is). De nézőpontját a családtörténetbe épült etnikai sokszínűség összegzéseként formálódott magyarsága határozza meg, megérti mások szempontját, de azt nem, hogy a magyarság szempontjai miként maradhattak ki a száz évvel ezelőtti határok kialakításából.

Ez a (a közvélekedésben alighanem uralkodó) toleráns, de nagyon határozott, történelmi alapokra épülő magyarságtudat abból a klasszikus nacionalizmusból, a 19. század uralkodó eszméjéből nőtt ki, amelyből a monarchia sokszor intoleráns, nem magyar nemzeti elkötelezettségei. Amivel kapcsolatosan látnunk kell (igaz, jó néhány logikai és történeti lépcsőfokot átugorva), hogy a modern magyar nemzetállamot ugyanaz a nagy gondolati áramlat hozta létre, amelyik elsodorta. Ez a változás, ami véget vetett a Szent István óta tépettségében is stabil államegységnek, alighanem elkerülhetetlen volt. Lehet szép doktrínákat alkotni, utópisztikus álmokat kergetni arra vonatkozóan, hogy miként történhetett volna másként, ami éppen úgy történt, ahogy. De valójában elképzelhetetlen egy olyan modell, amely a történelmi Magyarország egységét megőrizhette volna. Ez, nagyjából kiolvasható a Jankovics által tizenhárom tételben összefoglalt okokból, melyekben a konkrétumoknál maradván írja le azt a folyamatot, melynek során ez az „eszmétörténeti végzet” beteljesedett. Az első öt ok teljes egészében ebbe az összefüggésbe illik, de a továbbiakban is meghatározó szerepe van. Mindabban, ami történt, a születő és megerősödő nemzeti identitások a saját nyelvhez, kultúrához, teljes körű nemzeti önrendelkezéshez való jogért folyó harcának végső célja a maguk nemzetállamának létrehozása. Ez a méltánylást érdemlő törekvés jut odáig, ami a másokkal (esetünkben a magyarsággal) szembeni méltánytalanságban nyilvánul meg – ami a jelek szerint (hiszen kivétel nélkül mindenütt bekövetkezett) a modern nacionalizmusok természetes dinamikájából következhet. Imponáló az a teljesítmény, ahogyan úgy tudja tömöríteni e kivételesen bonyolult folyamatnak a meghatározó vonásait, hogy rajzolatában megmaradnak annak eredeti arányai: úgy egyszerűsít, hogy nem szimplifikál.

Talán egyvalami mégis hiányzik az okok közül. A Trianon felé vezető folyamatot a történelmi Magyarország, illetve a Kárpát-medence történetét vizsgálva mutatja be. Csak egy-egy villanás erejéig mutatkozik meg az a fájdalmas tény, hogy ami nekünk tragédia és az utódállamoknak örömnép, az a tágabb világ számára egyáltalán nem fontos. Magyarország csak a mi életünk középpontja, másoknak periféria. A (győztes) nagyhatalmak ugyanazzal a gyarmatosítókra jellemző nonchalance-szal jelölték ki az itteni, sűrűn lakott térségben a határokat, mint ahogy (nézzünk a térképekre!) a Szahara végtelen homoksivatagjának térképére húzogattak országhatárrá avatott vonalakat.

Vagyis ami nekünk élet és halál kérdése volt, az a rólunk döntéseket hozók számára nem sokat jelentett. Ezért tudtak fáradhatatlanul szorgalmas, közép-szerű megszállottak sikeresen lobbizni a maguk érdekkörében – amit kétségkívül segített az arisztokratikusan flegma magyar diplomácia főbúne: ennek a buzgalomnak a lenézése. Mert ugyan a történelmi ország földarabolását aligha lehetett megakadályozni, de vélhetően ki lehetett volna harcolni tisztességesebb, Teleki Pál nemzetiségi térképeinek etnikai határvonalaihoz közelebb álló határokat is. Jankovics, amikor a trianoni határok kialakításával kapcsolatos, sokszor történéseiben is méltatlan huzavonákról ír, megemlíti, hogy bármilyen gyomorforgató körülmények között is alakult a magyar állam sorsa 1918-tól 1920-ig, Szent István országának végzetéről már 1916-ban megszületett a ké-

sőbbi győztesek döntése. Diplomáciatörténeti szempontból ez kétségtelenül igaz, de visszatekinthetnénk messzebbre is, nagyjából a század elejéig, amikor az antant megszületett: az 1904-es angol–francia, és az 1907-es angol–orosz szövetségig. Ekkor formálódott ki az a szövetségi rendszer, amelynek alapvető célja a kivételes dinamikával feltörekvő német birodalom további erősödésének megakadályozása volt. A maguk érdekeit védő régi nagyhatalmak pontosan tudták, hogy a németek legerősebb, de mégis nagyon sérülékeny szövetségesét jelentő Habsburg Birodalom feldarabolásával nagyot nyerhetnek. Sokáig úgy gondolták, hogy a fél évszázaddal korábban Bécs ellen forduló magyarok önállósulása vezethet el ehhez a célhoz, de a századelőn irányvonalat változtattak, a nemzetiségek önállósulási vágyában több fantáziát láttak. Ettől kezdődően lényegében ugyanúgy lázították őket Bécs és Budapest ellen, mint ahogyan tette ezt 1848–49-ben Bécs, Pest ellen. Magyar részről sajnos rendre beérjük azzal, hogy nem Európa felől vizsgáljuk a Szent István-i állam szétszaggattatást, hanem döntően belső fejlemények következményének tekintjük. Jankovics egy helyütt idézi az 1919 márciusában a magyar kormányral tárgyaló Fernand Vixet, aki arra a felvetésre, hogy jegyzéke elfogadása esetén a kormányt azonnal elsöpri a népharag, azt válaszolja: a közhangulat az újságok révén könnyen befolyásolható. Vagyis természetesnek tekinti, hogy a sajtó a politikának alárendelt eszköz. Ez a gondolat nyilvánvalóan nem a pillanat hevében született, hanem egy régóta működő gyakorlat kifejezése, ami azért érdekes számunkra, mert tudjuk: a sokáig oly kedvező Magyarország-kép éppen akkor változott negatívvá a francia és a brit sajtóban, amikor az előbbieken jelzett szövetségi rendszer létrejött. Nehéz pusztán véletlen időbeli egybeesésnek hinni, hogy Seton-Watson éppen a brit és az orosz birodalom szövetségre lépése pillanatában ismerte fel, hogy a magyarok gyalázatosan bánnak a szláv nemzetiségeikkel. Vagyis a magyar állam földarabolását segítő, magyarellenos karaktergyilkosság már a háborút előkészítő hangulati offenzíva része lehetett, és nem az határozta meg, hogy a magyar nemzetiségi politika mennyire volt liberális vagy sem. Hogy mennyire nem a helyi szempontok domináltak a határok kijelölésében, azt mi sem bizonyítja jobban, mint a Bartha Albert és Milan Hodža megállapodása szerinti ideiglenes határvonal sorsa. 1918 őszén egy magyar és egy szlovák vezető meg tudott egyezni egy, lényegében az etnikai határral egybeeső határvonalról (Pozsony és Kassa Magyarországhoz tartozott volna!), de megállapodásukat cseh sürgetésre a franciák félrehajították. Következett a Vix-jegyzék, majd a kommunista hatalomátvétel, ami újabb érveket szolgáltatott az újonnan alakuló magyar állam területének további megnyirbálásához.

Jankovics könyvének fontos jellemzője, hogy Trianont nem önmagában vizsgálja, hanem a magyar belpolitika függvényében az ország további sorsában játszott szerepét is megmutatja. Így a maga szűkre szabott terjedelmi keretei közt bemutatja a háborús összeomlás körülményeit és következményeit, 1918 őszének irányvesztését, azt, ahogyan a teljes kimerültség és a csodavárás közt vergődő nemzet és a hirtelen felszínre került, illúzióik ködéből a valóságot nem látó politikai vezetői képtelenek voltak felnőni a máskülönben is szinte megoldhatatlan

feladatokhoz. Jankovics józan és mértéktartó, nem fogalmaz meg visszamenőleges álmokat egy akkor elképzelhetetlen, ideális kormányzat esetleges eredményességét illetően, de nem is menti fel a kevés, maradék lehetőséget megragadni nem képes politikusokat. Hasonlóan tekinti át a kommün időszakát, vezetőinek fanatizmusát, illúzióit, kalandorságát, a Lenin-fiúk szadista gyilkosságait, de ezzel nem menti fel a vörösterrorra következő fehérterror bűnöseit sem. Targyszerűen mutatja be Horthy Miklós szerepét, kiemelve, hogy egyedül ő bizonyult képesnek arra, hogy véget vessen a polgárháborús viszonyoknak, és megeremtsen a politikai konszolidáció feltételeit. Jankovics nem tér ki az ebben időszakban látványosan megerősödő antiszemitizmus kérdése elől, de a sok évtizedes, vagy tán évszázados konvenciót követve ennek okát a kommün vezetői körének aránytalanul sok zsidó származású szereplőiben, így, közvetve, az antikommunizmusban látja. Ez sokban persze igaz, de többről volt szó. A korabeli lapokból, levelezésekből kitűnik, hogy a háborús évek második felében, de különösen 1917-től egyre erősebb az áruhiány, a közellátás egyre súlyosabb zavarai közt gazdagodó és mesés vagyonokra szert tevő zsidó eredetű hadiszállítók, kereskedőréteg elleni indulatok – ha úgy tetszik, tőkeellenesség, antikapitalizmus – miként ágyaznak meg a forradalmaknak, és aztán hogyan épülnek be 1919 őszén a hisztérikus antiszemitizmust is magában foglaló közhangulatnak.

A könyv tehát nem éri be a Trianonnal közvetlenül kapcsolatos események bemutatásával, mélyebb összefüggések föltárásával, hanem a modern Magyarország 1848-cal kezdődő, ma is tartó történetét mondja el, az évforduló alkalmából a minden előzményt és következményt sokban értelmező trianoni diktátummal a középpontjában. Jankovics egy egészében hiteles és átfogó, továbbá átgondolásra, elmélyülésre biztató könyvet tesz az olvasó elé, ami grafikai igényességével, megjelenítő erejével és szakmailag igényes, a legfrissebb kutatási eredményeket is integráló szövegével alkalmas arra, hogy egy család minden tagja, generációja forgassa, és ne csak információkat, hanem történelemképet is merítsen belőle.

(Jankovics Marcell: *Trianon*. Budapest, 2019, Méry Ratio)

KERTÉSZ GÁBOR

KI A MAGYAR? – JOGÁSZI GONDOLATOK A MAGYAR ÉS A KETTŐS ÁLLAMPOLGÁRSÁGRÓL

A címadó kérdés első látásra provokatív. Viszont, ha áttekintjük hazánk történetét, látható, hogy e kérdés évszázadok óta újra és újra felmerül. Őseink mindig „késhegyre menő”, érzelmileg felfokozott vitákat folytattak róla. A „kedvezményes honosítás” elfogadásának tizedik évfordulója alkalmából tekintem át a kérdést, hiszen ez a jogintézmény ismét a politikai közbeszéd témája.

A 2010. évi XLIV. törvényt az Országgyűlés ritka egyetértéssel fogadta el. Bár ezt az Országgyűlés a 2012. évi LXXVI. tv. 8. § (2) bek. 3. ponttal hatályon kívül helyezte, a benne szereplő rendelkezések az 1993-as állampolgársági törvény részeként máig hatályban vannak, a „kettős állampolgárságról” szóló közbeszédnek máig ez az alapja. A címben szereplő kérdést jogi és szociokulturális oldalról is meg lehet válaszolni.

Jogászként a kérdést két részre bontom:

1) Kinek van magyar állampolgársága?

2) Kinek van szavazati joga/milyen feltételeknek kell megfelelni az aktív és a passzív választójog gyakorlásához?

A magyar állampolgársági jog kérdései – Kinek van a törvény szerint magyar állampolgársága?

Az állampolgárság megadása és attól a törvényes keretek közötti megfosztása az állami szuverenitás körébe tartozik, és ebben a világ összes jogrendszere egyetért. Ebből az következik, hogy egy adott állampolgárságtól egy másik állam nem foszthat meg senkit, legfeljebb ráveheti őt, hogy mondjon le állampolgárságáról. Vagyis csak Magyarország¹ hozhat határozatot a magyar állampolgárságtól való megfosztásról, vagy veheti tudomásul a róla történő lemondást.

A nemzetközi összehasonlítás alapján két elvvel találkozunk az állampolgársági jogban: a leszármazás és a születési hely elvével. A magyar állampolgársági jog az első állampolgársági törvényünk, az 1879:L. tc. óta a leszármazás elvén áll, vagyis a magyar állampolgár gyermeke magyar állampolgár lesz a születés tényénél fogva. A leszármazás elvét az 1879:L. tc. 3. § definiálta, eszerint a magyar állampolgár törvényes gyermekei és a magyar állampolgárságú nő törvényes és törvénytelen² gyermekei magyar állampolgárok akkor is, ha a születés helye külföldön van. Ezt az elvet vette át az 1948. évi LX. tv. 2. § (1) bekezdése, a leszármazás definícióját kiegészítve azzal, hogy a szülők utólagos házasságkötését is elismerte állampolgárságot keletkeztető ténynek. Az 1957. évi V. tv. a leszármazás kifejezést már nem alkalmazta, azonban az 1. § (1) bekezdés a) pontjában definiálja, hogy a magyar állampolgár szülő gyermeke magyar állampolgár. A jelenlegi állampolgársági törvény, az 1993. évi LV. tv. 3. § (1) bekezdése tartalmi változtatás nélkül veszi át ezt a szabályt. Függetlenül attól, hogy a leszármazás néven nevezése az idők során kikopott a szövegből és azt csak 2010 után vette be újra, a magyar állampolgársági jog folyamatosan a leszármazás elvén áll.

¹ A „Magyarország” megjelölés használatát indokolja egyfelől az Alaptörvény A. cikke, mely szerint „HAZÁNK neve Magyarország”, másfelől az a történelmi tény, hogy a magyar állam megjelölése az államformára utaló elnevezésre tekintettel az állampolgársági joggal érintett időszakban többször változott.

² A korabeli felfogást tükröző jogszabályok a házasságban született gyermeket tekintették törvényes gyermeknek, a házasságon kívül született, törvénytelen gyermekkel szemben a jogalkotó több joghatrányt alkalmazott.

A Debreceni Egyetem előcsarnokát és árkádos folyosóit 2018-19-ben újították fel (Fotó: Ludmann Mihály)

Tekintettel arra a tényre, hogy az állampolgárságot csak az érintett állam tudja – külön döntéssel, vagy a törvény erejénél fogva – megvonni, valamint a következetesen alkalmazott leszármazás elvére, fontos tisztázni, hogy a 2010. évi XLIV. tv. alapján kedvezményesen honosított személyek – vagy felmenőik – mikor és milyen módon veszítették el magyar állampolgárságukat? A kérdés tisztázása két okból jelentős. Egyfelől mert *ha az érintett személy már rendelkezett magyar állampolgársággal, azt ismételten nem szerezheti meg*. Ha állampolgárságát nem tudja bizonyítani, ennek tisztázására külön eljárásban kérheti annak megállapítását, ekkor a hatóság közigazgatási eljárás eredményeként állampolgársági bizonyítványt állít ki (ez nem egyenlő a személyazonosító igazolvánnyal, mely egy külön hivatalos irat). A másik ok, hogy az állam szuverenitásából következik, hogy amennyiben állampolgára saját elhatározásból másik állam állampolgárságát – is – fel kívánja venni, ehhez különböző jogkövetkezményeket fűzhet (pl. a másik állampolgárság megszerzésének tényével elveszíti ezt a „korábbi” állampolgárságát).

A határon túli magyarság, bár ezt a 2010. évi XLIV. tv. indokolása explicite nem nevesíti, döntő többségben a 20. századi határváltozások miatt a jelenlegi magyar határokon kívül élő személyeket jelenti. A 2010-ben elfogadott új szabály kérelemre azt teszi lehetővé, hogy ezek a személyek, ha igazolják, hogy

felmenőjük magyar állampolgár volt, vagy magyarországi származásukat és magyar nyelvtudásukat igazolják, az általános szabályoknál jóval rövidebb idő alatt kaphatnak magyar állampolgárságot magyarországi tartózkodás nélkül is [2010. évi XLIV. tv. 2. § (2) bekezdésével módosított 1993. évi LV. tv. 4.§ (3) bekezdése].

Az állampolgársági jog egyik sarkalatos szabálya, hogy minden személy állampolgárságára az állampolgárságának megszerzésekor hatályban lévő állampolgársági törvényt kell alkalmazni [EBH.2001.482.], ezért az állampolgársági jog területén az állampolgárság vizsgálatakor jogtörténeti jogszabályokat is figyelembe kell venni. Mivel az első állampolgársági törvény, az 1879:L. tc. 1948. december 30. napján veszítette hatályát, ezért nagy számban élnek olyan személyek, akik magyar állampolgársága ezen törvény alapján keletkezett.

Az első világháborút lezáró trianoni békeszerződés rendelkezett arról, hogy a békeszerződés által módosított új magyar államhatáron kívül élő személyek a határváltoztatás tényével magyar állampolgárságukat elvesztették [1921: XXXIII.tc.]. Erre tekintettel, mivel az első és második bécsi döntés alapján megváltozott államhatárok alapján az ott élő személyek magyar állampolgárságot szereztek és ezeken a területeken e döntések érvényben léte alatt születő személyek leszármazásukkal magyar állampolgárságot szereztek, vizsgálatunkat a II. világháború lezárása utáni helyzetre kell összpontosítanunk. A II. világháborút lezáró békeszerződés az állampolgárságra vonatkozó szabályt nem tartalmazott, mindössze a határok visszaállítását a bécsi döntések semmisségének kimondásával eszközölte ki. Ezért szükséges áttekinteni, hogy azok a személyek, akik a bécsi döntések által érintett területen annak hatályba lépésekor éltek, valamint annak hatálya alatt ott születtek, és így a rájuk hatályos állampolgársági törvény(ek) alapján megszerezték a magyar állampolgárságot, elvesztették-e azt bármilyen módon.

Végignézve a vonatkozó magyar joganyagot, az állampolgárságtól való megfosztás szabályait az alábbi jogszabályokban lelhetjük fel. A II. világháborút követően a csehszlovák–magyar lakosságcsere-egyezmény [megkötve 1946. február 27., kihirdette 1946. évi XV. tv.] I. cikk utolsó bekezdés értelmében a lakosságcsere keretében Csehszlovákiába áttelepülő személyek az áttelepülés tényénél fogva elveszítik magyar állampolgárságukat. Ez az áttelepülés döntően cseh vagy szlovák nemzetiségű személyekre vonatkozott. *Arról az egyezmény nem rendelkezett, hogy a Csehszlovákia területén maradó magyar nemzetiségű személyek elvesztenék (az első bécsi döntés következtében vagy születésük tényénél fogva meglévő) magyar állampolgárságukat.* Az egyezmény ugyancsak nem rendelkezett arról, hogy a határmódosulás miatt Csehszlovákia területén élő (ott lakó) magyar állampolgárok, akik nem estek a lakosságcsere hatálya alá, elveszíték magyar állampolgárságukat.

A magyar állampolgárságtól való megfosztásról a II. világháború után először az 1947. évi X. tv. rendelkezett. Eszerint megfosztható állampolgárságától az a személy, aki a demokratikus államrend és a köztársaság büntetőjogi vé-

delméről szóló 1946. évi VII. tv-ben meghatározott bűncselekmények³ gyanúja miatt áll büntetőeljárás hatálya alatt, és a *Magyar Közlönyben* közzétett, hazatérésre vonatkozó felhívásnak eleget nem téve az azt követő hatvan napon belül nem tért haza [1947. évi X. tv.1.§ (1) bekezdés]. Az eljárás alá nem vont személyek magyar állampolgárságát ez a törvény nem érintette. A másik, állampolgárságtól való megfosztásról szóló törvény az 1948. évi XXVI. tv. Eszerint a Kormány megfoszthatja állampolgárságától a külföldön tartózkodó személyt, ha a felhívásnak a *Magyar Közlönyben* való közzétételét követő hatvan napon belül nem tér haza [1948. évi XXVI. tv. 1. §]. Ez már egy általános felhatalmazást ad valamennyi külföldön tartózkodó személy vonatkozásában, nem szükséges az államellenes bűncselekmény vádja. Viszont a törvény a kormánynak mérlegelési lehetőséget ad, nem kijelentő módon (megfosztja), hanem feltételes módon rendelkezik, vagyis a kormány vagy megfosztja, vagy nem fosztja meg állampolgárságától az adott személyt. Ráadásul a megfosztás csak az erről szóló határozatnak a *Magyar Közlönyben* való közzétételével történik meg. A kormány a törvény 1948. május 14-i hatályba lépését követően egy pár soros határozatot tehetett volna közzé a *Magyar Közlönyben* minden külföldön lévő személy állampolgárságtól való megfosztása tárgyában – ez azonban nem történt meg. Azonban a 4.§ szerint a határozat csak akkor terjed ki a megfosztott személy feleségére és kiskorú gyermekére, ha ezt a határozat külön kimondja. Ebből pedig az következik, hogy valamennyi, a felhívásra haza nem tért személy – de legalább a családfők – tekintetében szükséges lett volna határozatot hozni, és azt a *Magyar Közlönyben* közzétenni. Figyelemmel arra, hogy a második bécsi döntés utáni és a párizsi békeszerződés szerinti határok között a lakosság szempontjából több milliós különbségek voltak, még ha csak családonként egy határozattal számolunk, akkor is közel egymillió állampolgárságtól megfosztó határozatnak kellett volna megjelennie a *Magyar Közlönyben*. Áttekintve a *Magyar Közlöny* időszaki lapszámain, ilyen határozatokat nem találunk.

A II. világháború után hatályban volt az 1939. évi XIII. tc., amely az állampolgárság elvesztése tárgyában módosította az akkor hatályos állampolgársági törvényt, az 1879: L. tc-t. A módosítás szerint elvesztette magyar állampolgárságát, aki honosítás útján külföldi állampolgárságot szerzett, vagy a kormánytól kapott megbízás nélkül tíz évet meghaladóan külföldön tartózkodott. Ez viszont nem alkalmazható, két oknál fogva. A világháború utáni határmódosítások következtében a lecsökkentett államterületen kívül „került” személyek nem honosítási eljárás, hanem a határmódosításról szóló nemzetközi egyezmény és állandó lakhelyük alapján szereztek állampolgárságot. A honosítás fogalma az akkor hatályos magyar jogban az 1879:L. tc. 6. § alapján határoz-

³ Az 1946. évi VII. tv. 2. § által meghatározott bűncselekmények:

- a) demokratikus államrend vagy a köztársaság megváltoztatására való lázítás
- b) demokratikus államrend vagy annak alapintézményei elleni gyűlöletre izgatás
- c) egyes személyek vagy csoportok demokratikus vagy köztársasági meggyőződése miatti gyűlöletre izgatás
- d) az állampolgári szabadság vagy jogegyenlőség érvényesülése ellen vagy nemzetiségi, faji vagy felekezeti gyűlölködésre izgatás, illetőleg annak felkeltésére alkalmas más cselekmény elkövetése.

ható meg, amely szerint honosítással nyer állampolgárságot, aki erről szóló okiratot szerez és állampolgársági esküt, vagy fogadalmat tesz. Vagyis ennek a magyar jog általi elismerhetőségéhez két feltétel együttes fennállása szükséges: az állampolgárságról szóló okirat és az állampolgársági eskü vagy fogadalom. Ezek a személyek a lakhelyük szerinti állam saját jogszabályai szerint szerezték meg ezen állam állampolgárságát, a magyar jogszabály pedig kifejezetten nevesítette a két feltétel teljesülését. Az időmúlás miatti állampolgárság-vesztés sem következett be, hiszen a tízéves határidő a párizsi békeszerződés hatályba lépése – (1947. július 25.), amikor az ország területén kívülre kerültek ezek a személyek – és az új állampolgársági törvény, az 1948. évi LX. tv. – amely már nem ismerte az időmúlás miatti állampolgárság elvesztést – hatályba lépése (1948. december 30.) között nem telt el. Ugyanezen oknál fogva nem veszítették el magyar állampolgárságukat azok a személyek sem, akik a világháború utáni népmozgások során Magyarország határain kívül (akár másik földrészen) telepedtek le.

Mindezek alapján – figyelemmel arra, hogy 1948. december 30. óta időmúlásra tekintettel az állampolgárság elvesztésére nincs törvényi lehetőség – a magyar állampolgárság elvesztése csak akkor következik be, ha attól a személyt a magyar állam külön aktsussal megfosztja, vagy az érintett személy másik állam állampolgárságát a magyar honosítási eljárásnak megfelelő módon megszerzi. Ha a környező országok saját jogait vizsgálva azt találjuk, hogy a második világháború utáni határváltozások során állampolgárságot szerző személyek nem tettek az adott állam joga szerint állampolgári esküt/fogadalmat, akkor a magyar jog szerint magyar állampolgárságukat a törvény szerint nem veszítették el. Ez a lehetőség tehát csak a népmozgások révén Magyarországgal nem szomszédos országban letelepedő személyek esetén merül föl, amely esetekben az illető személyek csak az adott állam magyar fogalmak szerinti „honosítási eljárása” révén szerezhettek állampolgárságot, amely tény révén a magyar állampolgárságot elveszítették. A békeszerződés folytán új állampolgárságot szerző személyek döntően a szomszédos államok állampolgárságát szerezték meg, kisebb részben a szülőföldjüket végleges jelleggel elhagyó személyek pedig egy Magyarországgal nem szomszédos – harmadik ország – állampolgárságát szerezték meg. Ugyancsak harmadik ország állampolgárságát szerezték meg a kommunista diktatúra megtorlása elől – zömmel 1956 után – külföldre távozott személyek.

A magyar jogalkotó által elfogadott kedvezményes honosítás jogintézménye szerint pozitív cselekmény (benyújtott kérelem) szükséges az illető személy részéről. Ennek az az újdonsága, hogy az eddig tárgyalt, az állampolgárság megszerzésének és megvonásának eseteiben az illető személy részéről pozitív akarati cselekményre nem volt szükség, az állam valamely tény révén adta meg (leszármazás), vagy vontta meg (időmúlás, bűncselekmény) az állampolgárságot.

Az állampolgárság kérdése Szlovákia vonatkozásában

Még a Csehszlovák Szocialista Köztársaság észlelte azt a helyzetet, hogy az államterületének jelentős részén élő személyek magyar állampolgársággal rendelkeznek. A kérdés tisztázására a függőben maradt kettős állampolgárság esetleges problémáit rendezendő, a két ország 1960. november 4. napján nemzetközi egyezményt írt alá. A megerősítő okmányok kicserélése 1961. február 17-én megtörtént, az egyezmény ezek alapján a 10. cikk (2) bek. szerint 1961. március 19. napján lépett hatályba. Az egyezményt az 1961. évi 6. tvr. hirdette ki. Eszerint a kettős állampolgárságú személyeknek az egyezmény hatályba lépésétől számított egyéves határidőn belül kellett nyilatkozniuk, melyik állampolgárságot választják. Választás hiányában az állandó lakhelyük szerinti állampolgárságukat tartották csak meg, a másik állampolgárság az egyéves határidő lejártával megszűnt a 6. cikk (3) bek. szerint. Ezek alapján 1962. március 20. napján azok a személyek, akik az első bécsi döntéssel érintett területen laktak annak meghozatalakor, és a párizsi békeszerződés után sem tértek vissza a Magyarországra, elvesztették magyar állampolgárságukat.

Csehszlovákia felbomlásával az egyezmény az államutódlásról szóló nemzetközi egyezmény alapján a Szlovák Köztársaság és a Magyar Köztársaság között maradt hatályban. Az egyezményt a Magyar Köztársaság felmondta 1999. június 24. napjával. A felmondás sajátossága abból adódott, hogy azt nem nemzetközi jogi úton, diplomáciai jegyzékben mondta fel, hanem az egyezményt kihirdető 1961. évi 6. tvr. hatályon kívül helyezésével. Az egyezményben a felmondás lehetőségét nem említik. A nemzetközi szerződések jogáról szóló, az ENSZ égisze alatt 1969. május 23. napján kötött nemzetközi egyezmény szerint, ha a szerződés nem rendelkezik a felmondásról, abból nem lehet kilépni, kivéve, ha megállapítható, hogy a felek meg akarták adni a felmondás lehetőségét, vagy az annak természetéből következik [az egyezményt kihirdette az 1987. évi 12. tvr.]. Magyarország és Szlovákia között az állampolgárságról szóló egyezmény hatályban létének azért van jelentősége, mivel a szlovák törvényhozás szuverenitása keretein belül olyan jogszabályt alkotott, amely szerint, ha egy állampolgára kérelmezi más állampolgárság megszerzését, akkor elveszti szlovák állampolgárságát. Ezen jól látszik, hogy a szlovák jogalkotó csak azzal az esettel tud saját joghatóságán belül foglalkozni, ha az ő állampolgára pozitív aktussal folyamodik másik állampolgárságért. Ugyanez a probléma a bécsi döntések következtében megváltozott országhatárok miatt felmerült Ausztria kivételével valamennyi szomszédos országgal való kapcsolatban⁴, azonban ezen országokkal Magyarország nem kötött hasonló tárgyú egyezményt, amely a kettős állampolgárságot megszüntette volna.

A vizsgált jogszabályokat és a II. világháborút követő időszakra vonatkozó történeti munkákat, valamint államférfiak visszaemlékezéseit áttekintve egyér-

⁴ Kétségtelen tény, hogy népesség és területarányok tekintetében Csehszlovákia – és a mai határok között Szlovákia – a kérdés által leginkább érintett állam.

telmúnek tűnik, hogy akkor teljes nemzetközi politikai közmegegyezés volt a térség országai között a tekintetben, hogy a határmódosítás miatt más államba kerülő személyek ennek az államnak lesznek az állampolgárai és Magyarország ettől kezdve nem fordított külön figyelmet rájuk, de elmulasztotta deklarálni, hogy állampolgárságuktól megfosztja őket. 1948. december 30. óta viszont a távollét alapján a törvény erejénél fogva nem szűnik meg az állampolgárság.

Ezek alapján azt látjuk, hogy a törvény erejénél fogva – külön eljárás nélkül – magyar állampolgársága van azoknak a személyeknek, akiknek felmenői az első és a második bécsi döntés szerinti Magyarország területén éltek/születtek, kivéve azokat, akik 1962. február 17. után életvitelszerűen a Csehszlovák Népköztársaság területén éltek; valamint megmaradt a magyar állampolgársága azoknak is, akik 1949. január 1-e után szereztek meg egy Magyarországgal nem szomszédos ország állampolgárságát.

Az előbb leszűrt következtetés alapján láthatjuk, hogy a honosítási eljárás keretében olyan személy(ek) is megkap(ták) a magyar állampolgárságot, akik a fenti jogszabályi rendelkezések alapján születésüknél fogva rendelkeztek vele, függetlenül attól, hogy erről sem ők, sem a magyar népesség-nyilvántartás nem tudott. Mint fent kifejtettem, egy személynek két magyar vagy bármilyen állampolgársága nem lehet, az vagy van az illetőnek, vagy nincs. Ettől független, ha valaki a törvény szerint meglévő állampolgárságát nem tudja igazolni a hatóságok előtt, ezért „újonnan kérelmezi a honosítást”. Ezzel összefüggésben zárasként érdemes megjegyezni, hogy a közszolgálati szférában a jogviszony kezdetekor mindenkinek esküt/fogadalmat⁵ kell tennie az Alaptörvényre és Magyarország jogszabályaira, függetlenül attól, hogy az előző közszolgálati jogviszonyának kezdetén lényegében ugyanilyen tartalmú – de szöveg szerint nem teljesen megegyező, mivel a közszolgálat különböző területein máshol vannak a hangsúlyok – esküt/fogadalmat már tett.

A választójog kérdése

Azt minden ország saját szuverén döntésével határozza meg, hogy ki(k)nek ad aktív, illetve passzív választójogot. Napjainkban általános szabály, hogy az aktív és a passzív választójog együtt jár. Az is evidenciaszerű szabály, hogy az állampolgárok egyenlő választójoggal rendelkeznek [Alaptörvény XXIII. cikk (1) bek.], aminek részletes szabályait törvény szabályozza.

A legtöbb állam ezt jellemzően állampolgársághoz és életkorhoz, cselekvőképességhez, valamint lakóhelyhez köti. Az előzőekből láttuk, hogy az állampolgárság és a lakóhely nem minden esetben kapcsolódik szorosan össze. Az az adott állam szuverén döntése, hogy ad-e aktív, illetve passzív választójogot azon állampolgárainak, akik állandó lakóhellyel nem rendelkeznek az adott országban. Jogtechnikai oldalról az a választójogi törvényt illető kérdés, hogy a magyarországi lakcímmel nem rendelkező állampolgárok „csak” „listás” sza-

⁵ Például hivatásos állományúak esküszövege 2015. évi LXII. tv. 14. § (2) bek.; közszolgálati tisztviselők esküszövege 2011. CXCI. tv. 44. § (1) bek.

vazattal rendelkeznek-e, vagy, ha a nyilvántartás adatai szerint nagy számú lakcím nélküli választópolgár van, akkor kialakítanak egy külön egyéni választókerületet ezen személyek részére (vö.: egyéni választókerületek határainak népességváltozás miatti módosítása).

Összegzés – Ki hát akkor a magyar?

A kérdés ismételt feltevése a fenti jogi levezetés után provokatívnak tűnhet. A céloom azonban nem provokáció vagy meghökkentés, megdöbbenés kiváltása. Itt záró gondolatként arra kívánom felhívni a figyelmet, hogy a „magyar nemzet”-hez tartozás egy olyan kulturális, minden ember tekintetében egyedi/ egyéni identitás kérdése, ami nem feltétlenül esik egybe minden esetben az állampolgársággal. Erre a történelemből számos nem magyar vonatkozású példát is lehet találni. Sőt, olyan fordított esetekre is találunk történelmi példát, hogy az illető állam fosztotta meg polgárait állampolgárságuktól, mert származásuk révén egy másik „nép fiainak” definiálták őket, mivel őkseik valamikor egy másik népből jöve választották ezt hazájuknak, függetlenül attól, hogy esetleg ezek az emberek szüleik, nagyszüleik régi hazájához egyáltalán nem kötődnek, hanem jelenlegi hazájukat érzik emocionálisan is sajátjuknak.

Ilyen megközelítésből az minden ember saját, önálló, más által nem befolyásolható döntése, hogy saját identitás meghatározása alapján mely nép fiának (kultúrnemzet tagjának) tartja magát és ez alapján kíván-e az ehhez kötődő államnemzet állampolgár/választópolgár tagjává válni. A kultúrnemzet⁶ fogalmán a történészi, politológiai és kultúrantropológiai szakirodalom az államháttárhoztól függetlenül azonos nyelvet beszélő, azonos hagyományokat ápoló és azonos szociokulturális mintákat alkalmazó közösséget ért, ahol az „azonos” alá sorolja a természetes történelmi fejlődés során kialakuló kisebb eltéréseket is. Ebből a kontextusból fontos aláhúzni, hogy az Alaptörvény a Nemzeti Hitvallás harmadik mondatában „magyar emberek” megfogalmazás szerepel, vagyis az egész magyar kultúrnemzet szellemi alkotásaira való büszkeséget rögzíti, azt nem redukálja az állampolgárookra.

IRODALOMJEGYZÉK – FELHASZNÁLT JOGSZABÁLYOK

- 1879:L. tc.
- 1921:XXXIII. tc.
- 1939:XIII. tc.
- 1948. LX. tv.
- 1946. VII. tv.
- 1946. XV. tv.
- 1947. X. tv.

⁶ Lásd például Glatz Ferenc: *Nemzet, államnemzet, kultúrnemzet*. In *História* 1987/4.

1948. XXVI. tv.

1957. X. tv.

1993. évi LV. tv.

2010. évi XLIV. tv.

2011. évi CXCV. tv.

2012. évi LXXVI. tv.

2015. évi LXII. tv.

Magyarország Alaptörvénye

1961.6.tvr.

1987.12.tvr.

EBH.2001.482.

Glatz Ferenc: *Nemzet, államnemzet, kultúrnemzet*. In *História* 1987/4.

MÉNES ANDRÁS

NEGYVEN ÉVE HUNYT EL JEAN PIAGET

A gyermekek kognitív fejlődésének 20. századi tanulmányozása Jean Piaget-tel, a svájci pszichológussal veszi kezdetét. Megfigyelések és kísérletek útján hosszú és termékeny pályafutása során kidolgozta a hatékony „szakasz”-elméletet, amely megmutatja, hogy a gyerekek csecsemőkortól kamasz koron át hogyan szerzik meg a gondolkodás eszközeit, amelyek fokozatosan képessé teszik őket az absztrakt fogalmak és a konkrét eszmék kezelésére. Munkássága a genfi Jean-Jacques Rousseau Pedagógiai Intézethez kapcsolódik. Karizmatikus egyéniség volt, hírneve a halála után is megmaradt és virágzott. Nagy hatással volt az oktatásra, és üdvösen hatott a pszichoanalitikus elméletre, de ami a legfontosabb, a hatvanas évektől munkája döntő részévé vált az új, kognitív pszichológiának. Morton Hunt írja, hogy Piaget-t teljes egyetértéssel tartják „a 20. század legnagyobb gyermekpszichológusának. [...] Ami munkáját olyan jelentőssé teszi, az részben elméletének szépsége és magyarázó ereje, részben figyelemre méltó felfedezései, amelyek elmélyült kutatáson alapulnak”.

Jean Piaget 1896. augusztus 9-én született Svájc francia nyelvű kantonjában, Neuchatelben. Apja Arthur Piaget, mélyen vallásos kálvinista környezetből származott, szkeptikus középkortörténész volt. Jean komoly, koraérett gyerekként érdeklődött a természet iránt. Tizenegy éves korában három bekezdésből álló jelentést küldött az egyik helyi természettudományos lapnak a parkban látott albínó verébről. Amikor összebarátkozott a helyi múzeum kurátorával, felébredt érdeklődése a puhatestűek iránt, és tizenhat éves korában megjelent a tárggyal kapcsolatos első cikke a *Journal de la Chanchycologie*-ben (Kagylótani Szemle), melyet még számtalan követett. Eközben szép eredményeket ért el a haladó szellemű gimnáziumban is. 1914-ben a Neuchateli Egyetemre iratkozott be, ahol 1918-ban szerzett doktorátust, disszertációja a svájci Alpok puhatestűivel foglalkozott.

A biológus gondolkodás – különösen az embriológiát és a századforduló evolúciós elméletét illetően – állandóan jellemzője lett kutatási stílusának.

Az első világháború után Zürichben tanulmányozta a kísérleti pszichológiát. Eljárt Eugen Bleuer és Carl Jung előadásaira, nagy hatással volt rá, ahogy ezek a pszichiáterek használták a klinikai interjúkat, ha anyagot akartak szerezni betegeiktől. Piaget hamarosan Párizsba költözött, ahol Théodore Simonnal kezdett dolgozni, annak a néhai Alfred Binet-nek a munkatársával, aki bevezette az intelligenciatesztet. Simon megkérte, hogy vonjanak le általános következtetéseket a tesztekéből, amilyeneket Cyril Burt brit pszichológus is az angol gyermekekről. Piaget a rossz válaszokban bizonyos szabályosságot talált. „Ez volt az a pont – jegyzi meg David Cohen –, amikor megmutatkozott Piaget rendkívüli képessége.” Elhatározta, hogy kísérletezni fog, azzal a céllal, hogy megállapítsa, hogyan és mikor kezdenek el hinni a gyerekek olyan egyszerű gondolatokban, mint hogy 3+2 és a 2+3 azonos eredményre vezet.

Pályafutása elején Piaget bizonyos érdeklődést árult el Sigmund Freud elméletei iránt, noha később nemigen szeretett érzelmekről beszélni, és a Svájcban kiadott *Archives de Psychologie*-ben megjelentetett néhány cikket a pszichoanalízisről és más témákról. Ennek következtében 1921-ben meghívták a zürichi Jean-Jacques Rousseau Pedagógiai Intézet élére. Az intézet óvodájában kezdett el kutatni, megfigyelte és kikérdezte a négy-hat éves kisgyerekeket és elemezte a válaszaikat. A gyermekpszichológiáról szóló első könyvét 1924-ben adta ki, melyet két évvel később *A gyermek nyelve és gondolatai* címmel fordították le angolra. A húszas évek során könyvek sokaságát jelentette meg, többek közt *A gyermek ítéletalkotása és érvelése*; *A gyermek világfelfogása*; *A gyermek felfogása a természeti okságról* címűeket. Még nem érte el a harmincadik életévét, amikor már híres ember volt, 1927-ben előadást tartott a Brit Pszichológiai társaságban.

Piaget alapvető felfedezése, hogy a gyermekek nem ugyanolyan módon gondolkodnak, mint a felnőttek, és csak fokozatosan szabadulnak meg a kortól függő „primitív” hitrendszerüktől. Különböző korokban hisznek például abban, hogy minden, ami mozog, az él; hogy az álmok kívülről jönnek, és a dolgoknak céljuk van. A fokozatos folyamat során felhagynak az efféle hiedelmekkel, és számos kognitív mintát vesznek fel; Piaget ezeknek a „funkcionális invariánsok” nevet adta. Az egyik ilyen invariáns, az *alkalmazkodóképesség*, azt a hajlamot jelenti, amellyel egy személy alkalmazkodik a valóság követelményeihez. Egy másik általános fogalomnak az *asszimilációt* javasolta, elméletét „asszimilációs alkalmazkodási modellnek” nevezte,

Az asszimiláció fogalmát az élettanból kölcsönözte, arra a folyamatra, amelynek során a gyermek a külső világ szempontjait beépíti fejlődő értelmébe. Az asszimilációnak számos formáját vagy módszerét nevezte meg. Ismétlődő cselekvések, a ráismerésből következő megkülönböztetés, a gondolkodásbeli általánosítás és a „reciprok” mentális működés – például a látás és érintés – során a kis és nagyobb gyermekekben fokozatosan mentális kép épül fel a világról miközben elméletet is alkotnak a világ működéséről.

A gyermeki gondolkodás kapcsolata a filozófiai témákkal szintén Piaget érdeklődési körbe tartozott, mivel csodálója volt Kant elméletének a tudásról. Saját tanulmányairól úgy beszélt, mint „genetikus „ismeretekről. 1928-ban találkozott Albert Einsteinel, akitől több javaslatot kapott a további kutatásokra vonatkozóan. Ez eredményezte Piaget 1946-os könyvét, *A gyermek időfogalma* címmel.

Piaget gondosan kicsiszolt elméletei sokat változtak az évek során. Végül a születéstől a kamaszkorig négy alapvető szakaszt különböztetett meg a megismerés fejlődésében. A szenzomotorikus szakaszban, a születéstől körülbelül két éves korig a kisgyermek fokozatosan szerzik meg a képességeiket, és a viselkedésük is fejlődik, aminek segítségével képesek érzékeléseikkel bánni. A kettő és hét év közé eső szakaszt Piaget preoperációs szakasznak nevezi, ez alatt a gyermek megtanul beszélni, és felismeri a világ alapvető szabályait. Azonban továbbra is önző, és képtelen másnak az álláspontját elfogadni. A konkrét operációs szakaszban, hét éves kortól a kamaszkorig a gyermekek megtanulnak számolni, a dolgokat a helyükre tenni, fogalmakat alkotni. Korlátaik az elvont gondolkodásban mutatkoznak meg. A formális operációs szakaszban, amely tizenkét éves kor táján jelenik meg, kezdjük tapasztalni az érett gondolkodás formáit.

Noha Piaget kezdetben úgy tervezte, hogy a gyerekekkel foglalkozó tanulmányai négy-öt évet fognak igénybe venni, több évtizedes pályafutásának ez maradt a központi témája. A Rousseau Intézet növendékeinek tanulmányozásán kívül alapos, hosszú ideig tartó megfigyelést végzett a saját gyermekein – Jacqueline-on, Lucienne-en és Laurent-on –, amiből számos klasszikus könyv született: *A gyermek intelligenciájának eredete*, amely 1936-ban jelent meg, az 1937-es *A valóság szerkezete a gyermek tudatában* és az 1946-os *Álmjatekók és utánzások a gyermekkorban*.

A negyvenes években Piaget pályájának újabb szakaszába lépett, amikor a kamaszkort – a formális operáció szakaszát – kezdte kutatni, hogy felfedezze, hogy miként küzdenek meg a gyermekek a változással és az elvont gondolkodással. Az angolul 1958-ban megjelent *A logikus gondolkodás fejlődése a gyermekkorban és a kamaszkorban* olyan tanulmány, amelyben ezerötven svájci gyermek adatait dolgozta fel Barbel Inhelder közreműködésével.

1929-től 1954-ig a Genfi Egyetem pszichológia professzora volt, ugyanitt 1956-tól ő vezette a Genetikai Episztemológiai Központot. Ezekben az években munkásságát gyakran mellőzték a behaviouristákra orientálódott pszichológusok. Annál jobban csodálták a diákjai a kollégái Genfben, és egyre növekvő számú tudós az Egyesült Államokban. A hatvanas években munkáját már széles körben ismerték és vitatták. A karizmatikus és barátságos Piaget kiváltott intellektuális nézeteltéréseket, ám ezek nem fajultak az amerikai pszichológusok között gyakori keserű vetélkedéssé, sem a pszichoanalitikusokat lealacsonyító klikkharccá.

Piaget fontossága ellenére elkerülhetetlenné vált gondolatainak újrafogalmazása, tekintettel a témára és a gondolatok egyedi jellegére. „Piaget nagyszabású

célkitűzései kevésbé életképesnek bizonyultak, mint különleges kísérletei – írja Howard Gardner. Az egyes szakaszok alapjául szolgáló logikai formalizmus csorbát szenvedett, magukat a szakaszokat is támadják, az átalakulások biológiai folyamatának leírását még Piaget-val rokonszenvező tudósok sem értik.” Azt is hozzátesszük azonban, hogy Piaget „a pszichológia egy egészen új területét hódította meg, amely az emberi megismeréssel foglalkozik, és olyan kutatási feladatokat teremtett, amelyekkel máig foglalkoznak.”

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Pléh Csaba: *Pszichológiatörténet: a modern pszichológia kialakulása*. Gondolat Kiadó, 1992, Budapest
- Popper Péter (szerk.): *Piaget emlékkötet*. Akadémiai Kiadó, 1985, Budapest
- Pléh Csaba: *Bevezetés a megismeréstudományba*. Typotex Kiadó, 2003, Budapest
- Gibson, Eleanor J.: *Principles of perceptual learning and development*. New York University, 1973
- Folker, James W.: *Stages of faith. The psychology of human development and the quest for meaning*. Harper & Row, 1981, San Francisco
- Ivey, Allen E.: *Developmental therapy*. Jossey-Bass, 1986, San Francisco
- Kesselring, Thomas: *Jean Piaget*. Beck Verlag, 1999, München
- Mayer, Susan J.: *The early evolution of Jean Piaget's clinical method*. In *History of Psychology* 8. (4). 362–382.
- Piaget, Jean: *Hat tanulmány*. Piaget Alapítvány, 1990
- Piaget, Jean–Fraisie, Paul–Reuchin, Maurice: *A kísérleti pszichológia módszerei*. Akadémiai Kiadó, 1967, Budapest
- Piaget, Jean: *Válogatott tanulmányok*. Gondolat Kiadó, 1970, Budapest

SZERZŐINK

FRENYÓ ZOLTÁN (1955, Budapest) filozófus. A filozófiai tudományok kandidátusa (CSc), a történettudomány doktora (PhD). Nyug. tud. főmunkatárs (MTA Filozófiai Intézet, utóbb ELKH BTK Filozófiai Intézet), tanszékvezető főiskolai tanár, a Szent István Tudományos Akadémia tagja.

GRÓH GÁSPÁR (1953, Budapest) irodalomtörténész, kritikus. A Köztársasági Elnöki Hivatal volt igazgatója, a *Magyar Szemle* főszerkesztője.

JOÓ TIBOR (1901, Kolozsvár – 1945, Budapest) történetfilozófus, művelődéstörténész. A két világháború közötti szellemi történeti irányzat képviselője, tanulmányai a *Magyar Szemlében*, a *Nyugatban*, a *Protestáns Szemlében* és a *Válaszban* jelentek meg.

KERTÉSZ GÁBOR (1978) főiskolai tanár (IBS Nemzetközi Üzleti Főiskola). Európai jogi- és társasági jogi szakjogász, kánonjogász.

KODOLÁNYI GYULA (1942, Budapest) költő, műfordító, irodalomtörténész. 1971–1990: az ELTE tanára. 1972–1973-ban ACLS-, 1984–1985-ben Fulbright-ösztöndíjjal az USA-ban kutat és tanít. 2004–2009-ben az Emory Egyetem (Atlanta, USA) tanára. 1987–1990-ben részt vesz a rendszerváltoztató ellenzéki mozgalmakban. 1990–1994: miniszterelnökségi államtitkár. 1992–2017 között a *Magyar Szemle*, 2010-től a *Hungarian Review* főszerkesztője.

LAKATOS ARTUR LÓRÁND (1980, Kolozsvár), történész, közgazdász, a nemzetközi kapcsolatok elemzője, a történettudományok doktora.

Kutatási területei közé tartoznak a kortárs geopolitika, Közép-Kelet-Európa politikatörténete és gazdaságtörténete, Kolozsvár ipartörténete. Több mint 300 tudományos cikk, tanulmány és recenzió szerzője.

LUDMANN MIHÁLY (1959, Debrecen) festőművész, művészettörténész, tanár. Festményei, grafikái a nyolcvanas évek második felétől szerepelnek csoportos és egyéni kiállításokon. Főleg szépirodalmi műveket illusztrált. Több mint húsz éve foglalkozik a 19–20. századi magyar építészet történetével.

MÉNES ANDRÁS (1964) közgazdász. A Janus Pannonius Tudományegyetemen szerzett személyügyi szervező, majd okleveles humánszervező diplomát. MBA diplomáját a Debreceni Egyetemen kapta. Ph.D fokozatot a Szent István Egyetemen vette át. Kutatási területe az emberi erőforrások és a menedzsment.

MISKOLCZY AMBRUS (1947, Marosvásárhely) történész, a történettudomány doktora, az ELTE BTK Román Filológiai Tanszéke tanszékvezető egyetemi tanára, az MTA tagja. A bukaresti Nicolae Jorga Történettudományi Intézet külső tagja, az USA-ban működő Society for Romanian Studies tagja és a *New International Journal of Romanian Studies* szerkesztőségi tagja.

MOLNÁR Tamás (1921, Budapest – 2010, Richmond, Amerikai Egyesült Államok) magyar-amerikai katolikus filozófus, történész, politológus. Amerikai főiskolák és egyetemek vendég-

professzora, hazai egyetemek vendég-tanára volt.

PRITZ PÁL (1944) az MTA doktora, az ELTE BTK magántanára. Hazánk 20. századi történelmének, főleg nemzetközi kapcsolatainak, a külügyi szolgálat történetének, a magyar külpolitikai gondolkodásnak kutatója.

S. KIRÁLY BÉLA (1957, Sóvárad) író, politológus, a *Magyar Szemle* szerkesztője. A *Nouvelle École* folyóirat munkatársa. Egyetemi diplomáit Kolozsváron, illetve Budapesten szerezte.

SZÖRÉNYI LÁSZLÓ (1945, Budapest) irodalomtörténész, az ELTE-n latin–görög–iranisztika szakon végzett, a Bibliotheca Scriptorum Medii Recentis Aevi című sorozat társszerkesztője, Békés Enikővel. Az Irodalomtörténeti Közlemények és a *Vigilia* szerkesztőbizottsági tagja, a BTK Irodalomtudományi Intézet emeritus kutatóprofesszora, az SZTE BTK Klasszika-filológia és

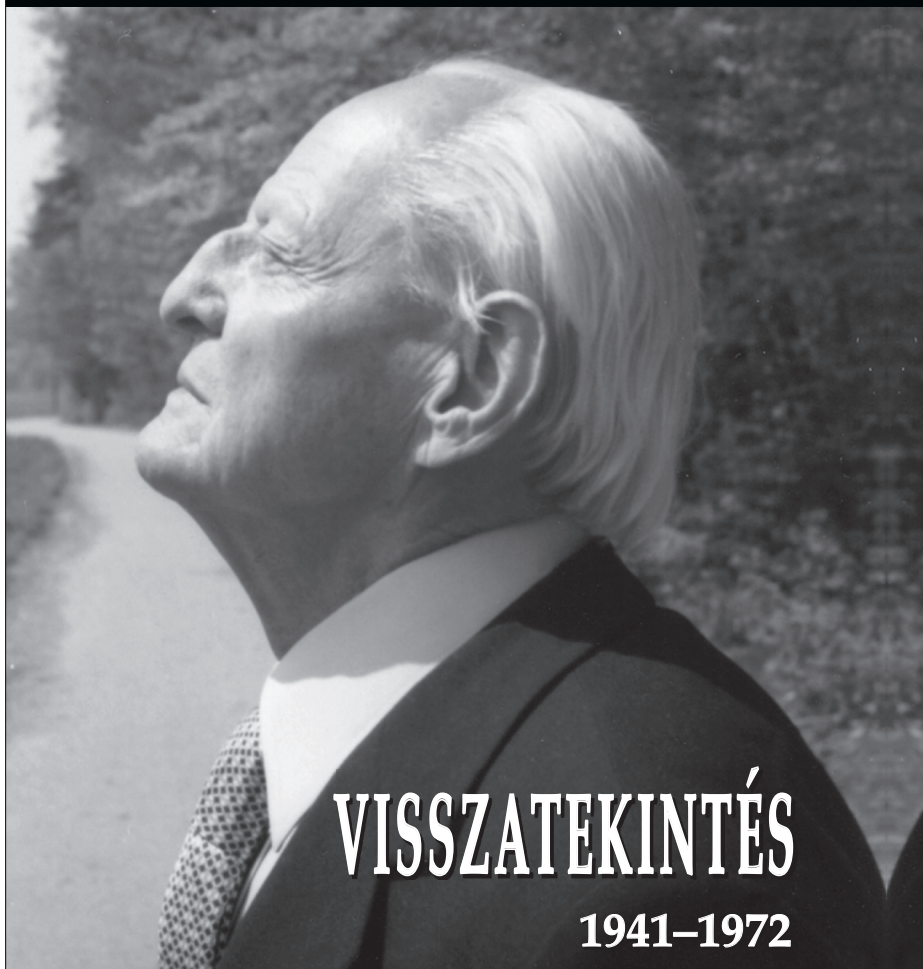
Neolatin Tanszékének professor emeritusa.

TÓTH KLÁRA (1953, Nyíregyháza) filmkritikus, publicista. Dramaturgként több játék- és dokumentumfilm munkálataiban vett részt. A *Magyar Szemle*nek 1996–1999-ig szerkesztője, máig állandó filmkritikusa.

VERES ILDIKÓ, a Miskolci Egyetem Antropológiai és Filozófiai tudományok Intézetében habilitált egyetemi docensként dolgozik. A Miskolci Egyetemen elindult bölcsészképzés egyik alapító-vezetője volt 1990-től, az MTA-ELTE Hermeneutika Kutatócsoport tudományos főmunkatársa 2012-től. Kutatási területe a magyar eszme- és filozófiatörténet, komparatív filozófiatörténet, esztétika, esztétikatörténet, ágazati esztétikák. Több hazai és nemzetközi konferencia szervezője, a Magyar Filozófiatörténeti Könyvtár sorozatszerkesztője 2001-től. Széchenyi István-ösztöndíjas.

MAGYAR SZEMLE KÖNYVEK KÖNYVAJÁNLÓ

SZENT-IVÁNYI DOMOKOS

VISSZATEKINTÉS

1941–1972

MAGYAR SZEMLE KÖNYVEK

A szerkesztőség címe:
1067 Budapest, Eötvös u. 24.
Tel./fax: 311-6477, 472-0318

Kiadja:
a Magyar Szemle Alapítvány
Adószáma: 18055067-2-42

Felelős kiadó:
ENTZ GÉZA

Alapító főszerkesztő:
Kodolányi Gyula (1990–2017)

Főszerkesztő:
GRÓH GÁSPÁR

NYOMDA:
SÉD KFT.

ISSN 1216-6235

Előfizetésben terjeszti
a Magyar Posta Zrt.

Postacím: 1900 Budapest
Előfizetésben megrendelhető az
ország bármely postáján, a hírlapot
kézbesítőknél, www.posta.hu
webshop-ban

(<https://eshop.posta.hu/storefront/>),
emailen a hirlapelofizetes@posta.hu
címen, telefonon 06-1-767-8262 számon,
levélben a MP Zrt. 1900 Budapest
címen.

Külföldre és külföldön előfizethető a
Magyar Posta Zrt.-nél: [www.posta.hu/](http://www.posta.hu/storefront/)
[storefront/](http://www.posta.hu/storefront/), 1900 Budapest,
06-1-767-8262, hirlapelofizetes@posta.hu

Előfizetési díj Magyarországon:
Egy évre 4980 Ft

A Magyar Szemle számlaszáma:
11707024-20332033

Lapunk külföldre megrendelhető:
daneh@posta.hu

Külföldön a befizetés időpontjában
érvényes árfolyamon
ennek megfelelő valuta.

Lapunk megvásárolható
a hírlapárusoknál
Budapesten és az ország
nagyvárosaiban, és
a Magyar Szemle Könyvekkel
együtt
az alábbi könyvesboltokban:

A Rákóczi úti
FÓKUSZ KÖNYVÁRUHÁZ;

ÍRÓK BOLTJA
(VI., Andrassy út 45.);

PÜSKI KÖNYVESHÁZ
(I., Krisztina krt. 26.);

valamint a LÍRA hálózatában,
Budapesten és vidéken.

MINDEN KIADVÁNYUNK
KEDVEZMÉNNYEL
MEGVÁSÁROLHATÓ
AZ EÖTVÖS UTCAI
SZERKESZTŐSÉGÜNK BEN.

*

A meg nem rendelt kéziratokra
megpróbálunk válaszolni,
és igyekszünk azokat megőrizni.
Ha nem sikerülne,
szíves elnézésüket kérjük.
A szerk.